

NATHANIEL KATZBURG

Fejezetek az újkori
zsidó történelemből
Magyarországon

Osiris könyvtár

NATHANIEL KATZBURG

**Fejezetek
az újkori zsidó
történelemből
Magyarországon**

107111

Osiris könyvtár

Történelem

Hungaria Judaica

30114

14

Szerkeszti
Komoróczy Géza

58890 206366

NATHANIEL KATZBURG

**Fejezetek
az újkori zsidó
történelemből
Magyarországon**

MTAK

MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó
Budapest, 1999

022871

A kéziratot gondozta és a kötetet szerkesztette
KOMORÓCZY GÉZA

A könyv kéziratának alapjául szolgáló tanulmányt
– *Pinkasz ha-kehillot: Hungariya* (Jerusalem: Yad Vashem, 1975),
1–103. old. – héberből fordította
ÁCS GÁBOR

A fordítást javította, átdolgozta és kiegészítette a
SZERZŐ

A könyv kiadását támogatta a
MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ ÖRÖKSÉG KÖZALAPÍTVÁNY (Budapest)
MEMORIAL FOUNDATION FOR JEWISH CULTURE (New York)
MTA AKADÉMIAI KUTATÁSI PÁLYÁZAT (Budapest)
SOROS ALAPÍTVÁNY (New York – Budapest)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 6778/19 99. sz.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához kötött.

© Nathaniel Katzburg, 1999
© MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Osiris Kiadó, 1999

TARTALOM

RÖVIDÍTÉSEK	9
BEVEZETÉS	11
I. A ZSIDÓ MEGTELEPEDÉS KEZDETEI, 1650–1790	17
A zsidók és a városok	21
Gazdasági élet	24
II. József kora	29
Községi szervezet	31
II. KETTŐS KÜZDELEM: EGYENJOGÚSÁG ÉS INTEGRÁCIÓ	36
Az 1790/91. évi országgyűlés és a zsidóság	36
Vita a zsidókról a XIX. század első felében	39
Politikai-jogi helyzet, 1840–1848	45
Zsidók az 1848/49. évi magyar forradalom- és függetlenségi háborúban	47
Az osztrák abszolutizmus kora, 1849–1867	53
Egyenjogúság, 1867	56
Integráció, 1867–1917	57
III. KETTŐS KÜZDELEM: HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS	59
A felvilágosodás térhódítása	59
A magyarosítási mozgalom	61
A hagyományhű zsidóság és az új irányzatok	63
Hitközségi viszályok	64
A paksi rabbigyűlés, 1844	67
Rabbiság és vallási élet	69
Szélsőséges reformok	74
A haszidizmus terjedése	76
Haszidizmus és orthodoxia	79

IV. AZ EGYETEMES GYŰLÉS ÉS A SZÉTVÁLÁS	81
A februári értekezlet	84
A kongresszus előtt	86
Az Egyetemes Gyűlés	88
Szétválás	92
Eredmény vagy kudarc?	94
Az állam és Eötvös szerepe	96
A szétválás után	98
V. RECEPCIÓ	103
Zsidó álláspontok	104
Az orthodoxok és a recepció	107
A katolikusok és a recepció	108
A recepció az országgyűlés előtt	111
VI. A ZSIDÓK A GAZDASÁGI ÉLETBEN	116
VII. ANTISZEMITIZMUS A DUALIZMUS KORÁBAN	121
Tiszaeszlár	127
Zsidóellenes petíciók	130
A zsidóság védekezése	131
Per és ítélet	134
Az Antiszemita Párt	137
Nemzetközi antiszemita kapcsolatok	139
A Néppárt	143
A zsidók és a Néppárt	146
VIII. A ZSIDÓSÁG ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET	148
A szabadfoglalkozású zsidóság	148
A zsidó-magyar irodalom	150
Zsidók és a magyar irodalom	152
IX. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK	156
• Zsidók a háborúban	156
Az Ágoston-vita	158
IRODALOM	163

<i>Függelék az I. fejezethez</i>	
MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ-PRIVILÉGIUMOK. BIBLIOGRÁFIA	196
<i>Függelék a III. fejezethez</i>	
ZSIDÓ KÖZSÉGEK / HITKÖZSÉGEK TÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI	201
<i>Függelék a VI. fejezethez</i>	
GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGÜK FOLYTÁN NEVEZETES SZEMÉLYEK / CSALÁDOK ÉS VÁLLALATAIK	226
MUTATÓK	229
Személynevek	229
Helynevek	239

RÖVIDÍTÉSEK

- Gonda – Zeke Zeke Gyula, „Bibliográfia: A zsidók története Magyarországon a kezdeti időktől napjainkig (Kísérlet az 1960 után keletkezett történeti szakirodalom föltárására)”, in: Gonda László, *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992), 330–389. old.
- HJS Randolph L. Braham (szerk.), *Hungarian-Jewish Studies*, I–III (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966, 1969, 1973)
- IMIT *Évk.* Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. *Évkönyv* (1895–1918, 1929–1943, 1948)
- Jews in the Economy* (1992) Michael K. Silber (szerk.), *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday* (Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 1992)
- KN *Képviselelőházi Napló*
- Komlós Aladár Komlós Aladár, *Magyar zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, I–II ([Budapest]: Múlt és Jövő Könyvek, 1997)
- MZsL Ujváry Péter (szerk.), *Zsidó lexikon / Magyar zsidó lexikon* (Budapest, 1929, reprint: 1987)
- MZsO *Magyar-zsidó oklevéltár / Monumenta Hungariae Judaica*, I–XVIII (Budapest, 1903–1980)
- MZsSz *Magyar-Zsidó Szemle*, 1–65 (1894–1948) (1932-től kezdődően: *Magyar Zsidó Szemle*)

BEVEZETÉS

Magyarország zsidósága új: csak a XVIII. század elején alakult ki. Az ókorban és a középkorban itt élő zsidóknak voltaképpen nem maradtak fenn leszármazottjaik. A mai magyar zsidóságnak csak legfeljebb 10%-a lehet az 1700 előtt itt élő ősök utódja. Ennek folytán a magyar zsidóságnak nincs történelmi tradíciója, mint a német vagy lengyel zsidóságnak, amely megszakítás nélkül kapcsolódik a középkorhoz.

A Magyarországra betelepülő zsidók magukkal hozták vallási és társadalmi szokásaikat, a gondolkodásmódot, illetve a hagyományokat, anélkül, hogy ezek összeütközésbe kerültek volna a helyi tradíciókkal. Továbbá, az ide beköltöző zsidóság nem volt egységes. Magyarország földrajzi helyzeténél fogva, a magyar földön nyugati és keleti zsidók találkoztak, azonban anélkül, hogy bármelyik csoport feladta volna sajátos hagyományait, még ha két-három generáción át éltek is egymás közelében. Ellentétben Nyugat-Európával, Németországgal és Angliával, amelyek szintén befogadtak, aránylag nagy számban, kelet-európai zsidó bevándorlókat, de a második generáció már jobbra integrálódott a régi zsidósággal. Ez a többféleség tehát egyik specifikus vonása a magyarországi zsidóságnak.

A másik specifikus vonása a magyar zsidóságnak a környező társadalomhoz: a magyarsághoz való viszonya. Napjainkban általánosan elismert tény, hogy a zsidók törekedtek a magyarokhoz illeszkedni, különböző szinteken, kezdve a nyelvi és művelődési akkulturációtól egészen a totális beolvadásig, vagyis a kitérésig.¹

¹ Az asszimiláció különféle változataihoz lásd Michael K. Silber, *Századok*, 126 (1992), 113. old.

A zsidó asszimiláció problémáját a magyar történeti irodalom már tisztázta. Ámde még nincsenek feltárva a mennyiségi adatok, konkrétan, hogy milyen mértékben volt asszimiláns a magyar zsidóság. Világos, hogy az asszimilációnak, minthogy különböző kritériumok szerint vizsgálhatjuk, nincs egységes meghatározása. Magyarország esetében azonban az 1869. évi zsidó kongresszusi választások lehetővé teszik, hogy többé-kevésbé pontosan megállapítsuk az arányokat a haladók (akiket azonosnak tekinthetünk a különböző szintű asszimiláció részeseivel) és a konzervatívok között. A kongresszus 220 képviselője közül 126 volt haladó (57%), azaz neológ, 94 pedig konzervatív (43%), azaz orthodox. Az orthodoxok kétségbe vonták, hogy valóban a haladók lettek volna többségben, még ha a hivatalos kimutatás ezt igazolja is. Kétségtelen, hogy a korteskedésben és a korabeli választási gyakorlatban a neológok járatosabbak voltak, mint az orthodoxok. Figyelembe kell azonban venni, hogy abban a korban az 542 000 zsidó (1869. évi népszámlálás) majdnem kétharmad részben vidéken lakott, községekben, mezővárosokban és más településeken, s a vidéki zsidók nem voltak hajlamosak az asszimilációra. A kutatók nagy általánosságban tárgyalják a kérdést. Robert A. Kann megállapította, hogy a magyar zsidóság döntő többsége a teljes magyarosodás elvén volt.² William O. McCagg elfogadta, hogy a zsidóság Magyarországon csakugyan nagymértékben asszimilálódott volt, de kiemelte: „nagyon sok zsidó, különösen vidéken, nem volt asszimiláns, s viseletében és nyelvében különbözött a lakosság többségétől.”³ Jacob Katz az orthodoxiát a századfordulón 300 000 főre becsülte, vagyis a 900 000 főnyi zsidóság egyharmadára.⁴

Úgy tűnik, hogy mivel becslésekről és véleményekről van szó, nem pedig objektív adatokról, minden további nélkül megfogalmazható a kérdés, hogy a magyarországi zsidóság a XIX.

² Robert A. Kann, „Hungarian Jewry”, *Jewish Social Studies*, 7 (1945), 365. old.

³ William O. McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (East European Monographs, 3) (Boulder: East European Quarterly – Columbia University Press, 1972), 200. old.

⁴ Jacob Katz, „The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry”, in: Yehuda Don – Victor Karady (szerk.), *A Social and Economic History of Central European Jewry* (New Brunswick – London: Transaction Publishers, [1990]), 20. old.

század második felében valóban nagyobb részében asszimiláns volt-e. A kutatásnak az a feladata, hogy feleljen erre a kérdésre.

A történeti irodalom, magyar és zsidó egyaránt, egyoldalúan csak az asszimilációval és asszimilált zsidókkal foglalkozik, mellőzve a zsidó lakosság közel felét. Mi is az orthodoxia? Válasz a modernizációra és a világi kultúrára, amelyek veszélyeztetik a vallást és a hagyományt. Ez a fogalom új, összefüggésben áll a felvilágosodással és a XVIII. századi racionalizmussal.

Az orthodoxiának is különböző árnyalatai vannak. Nyugat-Európában, ahol a XVIII. századtól kezdve a hagyományos keret szétesett és a zsidó vallási élet meglazult,⁵ a hagyományhű körök mindinkább visszaszorulóban voltak, védekezésük csupán passzív volt. Ezzel szemben a magyarországi orthodoxia, tulajdonképpen csak a XIX. század kezdeménye, aktív álláspontot foglalt el, mind a vallási parancsolatok és szokások szigorú betartásával, mind pedig a hajthatatlan ellenállással az asszimilánsokkal szemben. A XIX. század első harmadában Mose Sofer (Szofer / Schreiber) pozsonyi rabbi állt az orthodoxia élén. A század közepétől kezdve azonban az északkeleti vármegyékben mindinkább befolyást nyert a szélsőséges álláspont, ultra-orthodox irányzat, amely elhajlott a R. Sofer-féle mérsékelt orthodoxiától. A szélsőséges vallásos irányzat sajátos terméke volt a magyar orthodoxiának. Hatása a mai napig észlelhető mindenfelé az orthodox világban.

A magyar zsidóság újkori történetének meghatározó mozzanata volt az emancipáció. A magyar társadalom véleménye ingadozott, annak ellenére, hogy jeles politikusok és jól ismert közéleti személyiségek, köztük mindenekelőtt br. Eötvös József és társai, lelkesen támogatták az emancipáció eszméjét. A nemesség nagyobb része azonban – s persze a kormánykörök – nem hajlottak arra, hogy az egész lakosságnak megadják a lehetőséget a teljes beilleszkedésre. Kétségtelen, hogy a szembeszökő különbség a Nyugatról és a Keletről származó zsidók között élénk hatást váltott ki. Röviden: a többség ellenezte, hogy a Galiciából bevándorló zsidóknak a többiekével egyenlő jogokat adjanak. 1825-ben a galíciaiak 61 000 főt tettek ki az

⁵ Lásd Jacob Katz alapvető munkáját: *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages* (New York, 1961); új kiadásban is, Bernard D. Cooperman utószavával (New York: New York University Press, 1993).

összesen 185 000 főnyi zsidó lakosságban. A magyar országgyűlés 1849-ben, röviddel az Ausztriától elszenvedett vereség előtt, határozatot hozott a magyar állam határain belül született, illetve törvényesen betelepedett zsidók emancipációjáról. Ez a határozat alkotmányos és jogi szempontból problematikus volt, és a zsidókra nézve sértő. Hogyan is képzelhették a törvényhozók, hogy a zsidók elfogadják a megkülönböztetést eredetük, illetve hitágazataik szerint, és megreformálják vallásukat? 1861-ben ismét kísérlet történt az egyenjogúsításra, ezúttal szelekciónális módon, valószínűleg a fővárosi zsidó értelmiség hallgatólagos beleegyezésével, de a bizalmas tárgyalás kiszivárgott, és nagy botrányt keltett. Végül 1867-ben, röviddel a kiegyezés után, a parlament törvénybe iktatta az emancipációt, most már minden feltétel nélkül.

A magyarországi zsidó emancipáció, történeti távlatból, vagyis ha összegezzük mindazt, ami 1867-től napjainkig történt, úgy tűnik fel, kudarc volt. A történeti valóság azonban az, hogy a zsidó kortársak számára az emancipáció az évtizedeken át tartó szívós küzdelemnek a csúcspontja volt. A XIX. század második felének zsidósága többségében joggal volt büszke volt a teljes polgári jogegyenlőség megvalósulására. Ez a jogegyenlőség megerősítette az egyéni érvényesülést és a közösség tekintélyét. Tovább növelte a zsidóság befolyását, politikai és főleg gazdasági tekintetben, mind Magyarországon, mind a nyugat-európai államokban – Angliában, Franciaországban, Németországban.

Ezeknek az országoknak a zsidósága tekintélyét és befolyását felhasználta arra, hogy segítséget nyújtson a kevésbé szerencsés helyzetben lévő zsidóknak. Így minden megnevezett országban kialakult valamilyen segítő szervezet, kimondottan a külföldi zsidóság számára. Valójában az 1860-as évektől kezdődően kifejlődött a rendszeres nemzetközi zsidó segítőakció.⁶ A különböző országokban működő szervezetek közös nevezője volt: a zsidók jogainak védelme azokban az országokban, ahol üldöztetésnek, megkülönböztetésnek vannak kitéve, fő-

⁶ Főbb ilyen szervezetek: a francia Alliance Israélite Universelle (1860); az angol Anglo-Jewish Association (1871); az osztrák Israelitische Allianz zu Wien (1873); a német Hilfsverein der deutschen Juden (1906); az American Jewish Joint Distribution Committee (1914).

ként Oroszországban⁷ és Romániában, továbbá a fejletlen országokban, mint Észak-Afrika és a Közel-Kelet – Palesztina, Törökország, Perzsia (szociális és nevelésügyi támogatás). A zsidó szervezetek tevékenységét az illető államok gyakran diplomáciai lépésekkel is támogatták. Magyarország zsidósága – Oroszország után a világ második legnagyobb zsidó közössége a századfordulón⁸ – nem vett részt ebben a tevékenységben. A tárgy méltó a tanulmányozásra. Az a benyomásunk, hogy a zsidó vezetők tartottak attól, hogy a külföldiek megsegítése a magyar zsidók részéről netán sértő volna a magyar hazafiság szempontjából. Ez az érzékenység talán érthető, ha tekintetbe vesszük a magyar társadalom türelmetlenségét a zsidók vagy az állítólagos idegenszerűség iránt.

Befejezésül egy megjegyzést a magyar és magyarországi zsidó történelem összefüggéséről.

Kosáry Domokos írta: „...a történelem totális. Tehát minden beletartozik, a társadalom minden funkciója. Nemcsak az események, vagyis a rövid lejáratú dolgok, hanem azok a hosszú lejáratú folyamatok is, amelyek a múltból a jelenig haladnak...”⁹ A jeles történész megfogalmazta azt a gondolatot, amely az utóbbi évtizedekben elterjedt eszme a történelmi gondolkodásban; valóban, a „történelem totális”. Csakugyan, az európai historiográfiában mindinkább érvényesül az az irányzat, hogy a zsidók története egy adott országban szorosan hozzátartozik az illető nemzet történetéhez.¹⁰ Különösen Németországban terjedt el ez a nézet a második világháború után,¹¹ de visszhangja támadt Lengyelországban is.¹² Ami a

⁷ Lásd Krausz Tamás (szerk.), *Zsidók Oroszországban, 1900–1929. Cikkek, dokumentumok* (Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), kül. 9–26, 50–76. old.

⁸ Arthur Ruppin, *The Jews of To-Day* (London: Bell and Sons, 1913), 38–39. old.

⁹ Kosáry Domokos, *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), 514. old.

¹⁰ Michael Heyd, „The Integration of Jewish History into Modern European History in University Curricula”, in: Ron Margolin (szerk.), *Jewish Studies*, 36 (1996), 25*–28*. old.

¹¹ Wanda Kampmann, *Deutsche und Juden* (Frankfurt a. M.: Fischer Verlag, 1981), kül. 447–450. old.

¹² Jerzy Tomaszewski, „The History of the Jews as an Integral Part of the History of Poland and Other Central-European Societies: Theory and Reality”, *Jewish Studies*, 37 (1997), 107–128. old.

magyar történelmet illeti, hadd idézzük Pach Zsigmond Pált: „...a történelmi Magyarország nem magyar népekre is kiterjedt.”¹³ Csakugyan, az utolsó összefoglalás, a nagy terjedelmű *Magyarország története* (1986-tól kezdődően) rendszeresen tárgyalja a román, szlovák, horvát és egyéb népek történetét magyar földön. E tekintetben messze meghaladja a Hóman – Szekfű-féle *Magyar történet* szemléletét. Ámde a magyarországi zsidók történetét valójában a magyar történelmen kívülre esőnek tekintik. Már Grünwald Miksa rámutatott arra, hogy a zsidóság „magyar részről (...) mindig csak a periférián jelenik meg, csak annyit lát meg belőle, amennyi éppen belenyúlik a magyarság világába”.¹⁴ Közel hatvan évvel később Moshe Carmilly-Weinberger bírálta az újabb magyar történetírást, különösen Erdély történetével kapcsolatban: „Nem számolt zsidókkal ott sem, ahol az erdélyi nemzetek, nemzetiségek dolgait tárgyalta... A zsidó társadalom belső története Magyarországon a történetírásban szinte fehér folt... szinte mintha sohasem lettek volna.”¹⁵

Ennek a kívülhagyásnak fő oka az az ideológia, amely szerint az emancipáció utáni zsidóság már csak és kizárólag vallási felekezet. De ez a felfogás csupán hivatalos ideológia volt a dualizmus és a két háború korszakában. Szemben vele, ki kell mondanunk, ha röviden is, azt a véleményünket, hogy a magyarországi zsidóság mindenképpen több, mint csupán vallásfelekezet. Ennek felismerése, és a következmények levonása mind magyar, mind pedig zsidó részről, hozzásegíthet egy nyílt, egészségesebb viszony kialakításához, kölcsönös hasznára a magyar és a zsidó történelemnek egyaránt.

¹³ Pach Zsigmond Pál, *Történelem és nemzettudat. Cikkek, előadások* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987), 172. old.

¹⁴ Grünwald Miksa, *Zsidó biedermeier* (Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937), 11. old.

¹⁵ Moshe Carmilly-Weinberger, *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)* (Hungaria Judaica, 9) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), 10–11. old.

I.

A ZSIDÓ MEGTELEPEDÉS KEZDETEI, 1650–1790

A magyarországi zsidóság újkori történetének kezdetei a XVII/XVIII. század fordulójára nyúlnak vissza. A törökök kiűzése és főként a szatmári békét (1711) követő politikai stabilizáció kedvező feltételeket teremtett a zsidók megtelepedéséhez a XVIII. és XIX. század folyamán. Ennek következtében alakult ki a modern Magyarország zsidósága.

A zsidók megtelepedése Magyarországon már a XVII. század elején kezdődött, Lengyelország felől. Nagyobb méreteket öltött a Chmielnicki-féle kozák lázadás véres zsidóüldözései (1648/49) nyomán.¹⁶ Az 1735–1738. évi zsidóösszeírás (*conscription*) adatai szerint a zsidó családfők 11%-a származott Lengyelországból. Számban és jelentőségben azonban nagyobb méretű volt a nyugati bevándorlás. Az 1670/71-ben Bécsből és Alsó-Ausztriából elűzött zsidók közül sokan Nyugat-Magyarországon találtak menedéket. Még többen jöttek Cseh–Morvaországból. Az 1735–1738. évi összeírás szerint a zsidók 41%-a e két országból származott.¹⁷

A zsidóság számát és területi elhelyezkedését illetően a XVIII. század közepén az 1746–1748. évi zsidóösszeírás tartalmaz adatot.¹⁸ Az ország 46 megyéje közül (a déli és délkeleti katonai határőrvidéket nem számítva) 36-ban éltek zsidók,

¹⁶ A Lengyelország felőli bevándorlásról lásd Büchler Sándor, „Zsidó letelepülések”, *MZsSz* 10 (1893), 375. old.; Walter Pietsch, „A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság”, *Valóság*, 31, no. 11 (1988. november), 45–59. old.

¹⁷ *A zsidó világkongresszus magyarországi képviselete statisztikai osztályának közleményei*, 3. sz. (1947).

¹⁸ Az összeírás az osztrák örökösödési háború során kivetett külön zsidó adó céljaira készült. Adatait részletesen közli Grünvald – Scheiber, *MZsO* VII (1963), 62. old.

viszont a 37 város közül csak 9-ben találhatjuk meg őket. Az összeírtak száma csaknem eléri a 15 000 lelket (pontosan: 14 847).¹⁹

Az északnyugati és nyugati megyék lakói együtt 9693 lelket számláltak, mintegy 64%-át az összeírtaknak. Az északi és az északkeleti megyékben 3227 személy került be a nyilvántartásba, az összeírt zsidók 22%-a. Az ország középső területein, a Buda környéki megyékben 1390 személyt, a megszámláltak 9%-át vették jegyzékbe. Az összeírtak közel kétharmad része még nem költözött át első magyarországi lakhelyéről a belső megyékbe. Ez azzal magyarázható, hogy a határmenti megyékben, ahol az újonnan érkező bevándorlók megtelepedtek, politikai védelemre és kényelmes megélhetésre találtak a feudális rendszer keretein belül.

1787-ben megtartották a zsidó lakosságot is felölelő első népszámlálást Magyarországon. A zsidó lakosság lélekszáma ebben az évben elérte a 80 775-öt. Módszerében ez a népszámlálás jelentékenyen eltért a korábbi összeírásoktól. Ezért nem lehet összehasonlítani a zsidóság földrajzi elhelyezkedésében és a népesség növekedésében jelentkező eltéréseket. Általában az adatok a magyarországi zsidó népesség lélekszámának jelentős növekedését mutatják a század második felében. Az 1740-es évek mintegy 20 000 főnyi becslésével szemben az akkori népesség lélekszáma ennek négyszerese volt. A települések egyes országrészek közötti megoszlása most sokkal kiegyensúlyozottabb, de még mindig a magyarországi zsidóság 52.9%-a lakik az Ausztriával, Morvaországgal és Galiciával határos vármegyékben.²⁰

A legnagyobb arányú növekedés a Galiciához közeli vármegyékben volt. Az 1740-es évek összeírásai szerint e megyékben 1389 zsidó személy lakott, míg 1787-ben már 23 065.

A magyarországi zsidóság megtelepedésében és közösségi életében a XVIII. században a földesúri védelem rendszere volt

¹⁹ Grünvald – Scheiber úgy vélik (MZsO VII, 1963, 45. old.), hogy a számhoz hozzá kell toldani ennek egyharmadát, ti. a nyilvántartásba nem vettek számát. Így a zsidók összlétszáma Magyarországon az 1740-es években 20 000-re emelkedett, az összeírás hatálya alá eső terület 2 000 000 főre becsült lakosságából.

²⁰ Ausztriával határos megyékben 8.6%, Morvaországgal 25.8%, Galiciával 28.5%; lásd Walter Pietsch, i. m., 53. old. (táblázat).

jellemző. Jogilag a zsidók megtelepedése lakhatási engedélyhez volt kötve. A szabad királyi városokban zsidók nem lakhattak, ideiglenesen is csak külön jóváhagyással tartózkodhattak (*commorans*). A letelepedési engedélyek az uralkodó hatáskörébe tartoztak. Gyakorlatilag ezzel és a zsidóság egyéb ügyeivel országos szinten a királyi hatóság alá rendelt helytartótanács foglalkozott, mint a zsidóság egyéb ügyeivel is. A kor feudális rendszere azonban módot adott arra, hogy a földesurak saját belátásuk szerint engedélyezzék zsidók megtelepedését birtokaikon, védelmük alatt. Ez tette lehetővé a XVIII. századi zsidó közösségek kialakulását, ez volt a kiindulópontja a további fejlődésnek. A XVII. és XVIII. században az akkori jelentős zsidó községek főúri birtokokon jöttek létre: a hg. Esterházy (Kismárton / Eisenstadt; Köpcsény / Kittsee; Tata stb.), gr. Batthyány (Kanizsa / Magyarakanizsa; Rohonc / Rechnitz), gr. Cziráky (Lovasberény), gr. Károlyi (Szatmár / Satu Mare), gr. Pálffy (Pozsony / Pressburg / Bratislava), gr. Zichy (Óbuda) és más családok fennhatósága alatt.²¹ Kelet-Magyarországon, illetve Kárpátalján a zsidók a gr. Károlyi és gr. Schönborn uradalmakon találtak helyet maguknak.

A főúri birtokosok sorában a legjelentősebbek – mind vagyonukkal, mind politikai befolyásukkal – a hg. Esterházyak voltak. Hg. Esterházy Pál (1635–1715) nádor védelme alatt számos nyugat-magyarországi zsidó község alakult ki, közülük a legfontosabbak Kismárton (Eisenstadt), Köpcsény (Kittsee), Németkeresztúr (Deutschkreutz).

A zsidók megtelepedésének feltételeit, a közösség szervezését, jogait és kötelezettségeit a kegyúr által kiadott kiváltságlevél (*privilegium*) szabályozta. Az okiratban lefektetett kiváltságokat általános érvénnyel egy zsidó csoport kapta, amely a kijelölt helyen mint gyülekezet telepedett le. A kiváltság mindenekelőtt megállapította a megtelepedés jogosultságát, a főúri birtokos védnöki szerepét, valamint megszabta a közösség létszámát. A védelem személyes jellegű volt, a kiváltságlevél szövegében gyakran megnevezték a jogot élvezőket (Pápa, 1748), más esetekben pedig különálló jegyzékben tüntették fel őket (Pozsony, Stomfa).

²¹ Terjedelmes felsorolást tartalmaz a zsidók letelepedését elősegítő földesúri birtokokról a *MZsL*, 1003 skk. old.

A védelemhez, a főúri birtokos felügyeletének hatókörében, bizonyos – legtöbbször kézműves és kereskedelmi – foglalkozási ágak gyakorlásának joga tartozott. Egyes árucikkek kereskedelmét esetenként korlátozták, például: a stomfai kiváltságlevélben a sót és a pálinkát, az óbudai kiváltságlevélben pedig italáruk eladását csak a zsidók saját szükségletére engedélyezték.

A kiváltságlevelek foglalkoztak peres ügyek részleteivel is. A zsidó hagyományoknak megfelelően a zsidók közötti pereket saját bíráik (*beth-din*) előtt tárgyalták, némely esetben még a zsidók és nem zsidók közötti ügyeket is. A kiváltságlevél rögzítette a zsidók kötelezettségeit a főúri birtokossal szemben, valamint a fizetséget, melyet a védelem fejében kellett leróniuk.

A kiváltságlevelek általában azonos minta alapján készültek, különösen ha egyazon főúri birtokos adta ki különböző közösségek részére; például gr. Pálffy Miklós (1657–1732) nádor 1714. évi pozsonyi kiváltságleveléhez hasonló az ugyancsak általa kibocsátott 1722. évi stomfai. Ezzel szemben a hg. Esterházyak kiváltságlevelei a birtokukon elhelyezett különböző közösségek számára működési feltételeiknek megfelelően különbözőképpen lettek megszerkesztve, de mindig a védelem általános alapelvei szerint.

Az egyik első kiváltságlevelet hg. Esterházy Pál bocsátotta ki a Kismártonba települt nikolsburgi zsidók számára 1690-ben.²² A zsidóknak nyújtott főúri védelem mindkét félnek javára szolgált. A városokból kizárt zsidók a főúri birtokokon politikai és gazdasági biztonsághoz jutottak, önkormányzati alapon szabadon gyakorolhatták községi életüket. A zsidók bevonása a birtokok gazdálkodásába előnyösnek bizonyult. A zsidók voltak azok, akik a régimódi, elmaradott gazdálkodásba belevitték a dinamikus kezdeményezést és a kereskedelmi mozgékonyt; kereskedelmi kapcsolataik megkönnyítették a termény eladását a birtoktól távolabbi országrészekben is.²³ Az így kiala-

²² Szövegét lásd MZsO II (1937), 171–176. old., no. 180; uo., V/1 (1959), 444–445. old., no. 806. Ezen védlevélnek nagy töredékét közölte már Bernhard Wachstein, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt* (Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1926). – Lásd még az okirat végén a megjegyzést: „(...) e védlevelet (...) egy másik, 1675-ben kelt védlevél alapján állították ki.” MZsO II, 175–176. old.

²³ Walter Pietsch, i. m., 55. old.

kult érdekközösségnek nem csupán pillanatnyi jelentősége volt, de kedvező hatást gyakorolt a jövőbeli fejlődésre is. A zsidók gazdasági integrációja a reformkori modernizációs törekvések egyik alapja volt.²⁴

A ZSIDÓK ÉS A VÁROSOK

A zsidóság megtelepedésének megindulásával a XVII. században ismét fontossá vált a városok és a zsidók viszonya. A szabad királyi városokból – számuk a XVIII. század első felében 37 – a zsidók ki voltak tiltva a *jus non tolerandis Judaeis*, „a zsidók nem tűrésének joga” alapján. Az e joggal nem rendelkező városokban a király hatáskörébe tartozott a zsidók jelenlétének engedélyezése vagy tiltása.

A zsidók elleni küzdelemből különösen kivette részét Magyarország két legjelentősebb városa, Pozsony és Buda. A zsidók és a városok közt általánosan kibontakozó harc a XVIII. század folyamán egészen II. József uralkodásáig tartott.

Az 1770-es évek végén zsidók megtelepedtek a pozsonyi vár (Schloßberg) területén, közvetlenül a város mellett, gr. Pálffy birtokain belül, amelyekre a városi hatóság fennhatósága nem terjedt ki. A pozsonyi városi tanács 1686-ban megtiltotta a zsidók városi lakhatását, sőt ideiglenes jelenlétüket is, ugyanis helyt adtak a polgárok folyamodványának, melyet a városba érkező zsidók számának növekedése miatt nyújtottak be. A tilalom alól néhányan a polgármester engedélyével mentesültek, és ezeket adófizetésre kötelezték. Beengedték a városokba az élelmiszer-szállítókat, és a bíróságon vagy a városi tanácsnál peres ügyeiket intézőket; engedélyezték a zsidóknak, hogy részt vegyenek az országos vásárokon. Az engedély nélkül a városban tartózkodó tilalomszegőt letartóztatták, áruit elkozták.²⁵ A rendeletet 1689-ben megújították, és kiterjesztették a cigányokra is. Ezzel szemben a pénzverdében dolgozó zsidóknak (*Münzcs-Juden*) engedélyezték a városban lakást a magyar királyi kancellária elnökének 1765. évi felszólítása alapján.

²⁴ Lásd Walter Pietsch, i. m., 55–56. old.

²⁵ MZsO IX (1966), 164–165. old., no. 213 (1686).

Pozsony városa nem tudta tehát végérvényesen távol tartani területétől a zsidókat. A zsidó jelenlét megakadályozásának polgári óhaja mellett érvényesült az ellenkező szándék is: elkerülni a fölösleges szigort olyan esetekben, amikor az anyagi érdekek vagy a királyi hatóság nyomása ezt megkövetelték. Ebből láthatjuk, hogy a XVII. század utolsó évtizedében meg sokasodtak a repedések a tilalmak falán. 1692-ben a városi tanács rendelkezett a temető helyéről a Schloßberg elővárosában lakó zsidók részére; ugyanabban az évben engedélyezték Wolf Oppenheimer bécsi udvari zsidónak, hogy átmenetileg, a törökökkel vívott háború idejére lakást béreljen a külvárosban. Hasonló lakhatási engedélyt kapott Simon Michel, aki a pénzverde szolgálatába szegődött. Az engedélyt Leopold Kollonich (gr. Kollonich Lipót) (1631–1707), a bécsi udvari kamara elnöke, esztergomi érsek, bíboros, erőfeszítéseinek eredményeképpen adták meg.

A XVIII. század elején kétségtelenül megnövekedett a zsidóság szerepe Pozsony kereskedelmében. Néhányan – vagy mindannyian – rendelkeztek azokkal a kiváltságokkal, amelyek engedélyezték kereskedelmet a szabad királyi városokban, e kiváltságokat azonban a város nem ismerte el. Amikor 1715-ben a városi hatóság elutasította egy zsidó megtelepedési kérelmét, a keresztény lakosság érdekeinek védelme mellett hivatkoztak korábbi esetekre is, melyekben eljárva jogukban állt területükről elűzni a zsidókat.

Hosszan tartó csatározás folyt a zsidóság és Buda hatósági testületei között a XVIII. század első felében. A helybeli zsidó közösség, egyike az ország legrégebb gyülekezeteinek, az 1686. évi török háborúk idején nagymértékben elpusztult.²⁶ Később újból kezdtek idetelepedni zsidók.

Budán, az I. Lipót császár és magyar király (1657–1705) adományozta kiváltságlevélnek megfelelően (1703) a zsidók a városi hatóságoknak voltak alárendelve. Bár találhatunk itt ettől eltérő státusú zsidókat is: olyanokat, akik a királyi kincstárnak voltak alárendelve, vagy pedig a katonai igazgatás védelme alatt álltak. A város követelte, hogy rendeljék fennhatósága alá

²⁶ A zsidók számát Budán 1683-ban közel 1000 főre becsülték. Az ostrom után 274 maradt életben; lásd Házi Jenő, „A budai zsidók sorsa 1686-ban”, *MZsO* XVII (1977), 9–18. old.

az összes különleges helyzetű zsidót, nehogy létszámuk felduzzadjon. A katonai igazgatás ellen panaszt is emeltek, mivel zsidókat fogadtak védelmükbe.²⁷ A panaszok aligha vezettek eredményre, ti. 1730-ból Buda városának egy újabb folyamódványa arról tájékoztat, hogy a katonai igazgatás tevékenysége segíti a zsidókat.

A külön védelmet nem élvező budai zsidók üldöztetésnek és zaklatásoknak voltak kitéve, a városi hatóságok még a királyi kiváltsággal rendelkezőket sem kímélték. 1720-ban az események odáig fajultak, hogy a zsidókat kiűzték otthonaikból. Szorult helyzetükben a budai zsidók Wolf Schlesinger bécsi udvari zsidó közbeavatkozását kérték. Schlesinger a királyhoz fordult, aki utasította a budai hatóságokat, hogy a zsidókat engedjék vissza otthonaikba.²⁸

1728-ban Buda városa a zsidók elűzését szorgalmazta, azonban a király ez alkalommal is érvénytelenítette a rendelkezést. A város nem törődött bele a zsidók jelenlétébe, és Mária Terézia (1740–1780) uralkodása alatt szándékaik teljesültek. 1746-ban a zsidóellenes császár- és királynő kiadta a kiűzetési parancsot. Szerencsére az elűzöttek menedéket találtak a szomszédos városban, Óbudán, amely a Zichy-birtokokhoz tartozott. Ugyanabban az évben űzték ki a zsidókat az erdélyi Temesvárról is.

A királyi városokhoz hasonlóan különleges státussal rendelkeztek a korona tulajdonát képező bányavárosok. I. Lipót 1693. évi rendelkezése szerint ezekben a helységeken is megtiltották a zsidók tartózkodását; az itt lakóknak el kellett hagyniuk a városokat, és hét mérföld körzetben nem telepedhettek le. A tilalmat a következő években néhányszor megújították, a helységeken ennek ellenére találhattunk zsidókat, akik a főurak védelme alatt a környéken kereskedtek. 1748-ban a tilalmi rendelkezést Mária Terézia megújította, és most már érvényben maradt egészen a század végéig. A bányavárosokhoz hasonlóan nem lakhattak zsidók katonai területeken (*Militär-Gründe*) és erődítményekben sem.

A városokba való betelepedés jogáért folytatott harc központi szerepet játszott a magyarországi zsidóság XVIII. századi történetében. A zsidók egészen a század végéig vesztesként

²⁷ MZsO III (1937), 263–265. old., no. 135 (1719).

²⁸ MZsO III (1937), 329–330. old., no. 178; 333–334, no. 181 stb.

kerültek ki a küzdelemből, és ennek messze ható következményei voltak a zsidó közösség társadalmi helyzetére és fejlődési irányára nézve. A nagyobb városi központok zárva maradtak a zsidóság előtt, ezért kénytelenek voltak kisebb településeken lakni, és megélhetési lehetőséget keresve vándorolniuk kellett az országban. A közösségek szétszórtsága és csekély létszáma befolyásolta a belső életet.

A zsidók kirekesztése a városok falain kívülre a zömében német eredetű polgárság tiltakozásában gyökerezett. Az ellenkezést főként a gazdasági érdekek ütközése váltotta ki, de erélyessége és szilárdsága megghiúsította a zsidók ismételt próbálkozásait is a városi megtelepedésre, annak ellenére, hogy kísérleteiket gyakran befolyásos feudális tényezők is támogatták.

Az állami érdekek szempontjából előnyös volt a zsidók betelepülése a városokba, ezt tanúsítja a II. József uralkodásának éveiben kibocsátott engedély. A polgárság nem törődött bele a térhódításukba, de mert megakadályozni nem tudta, elutasító magatartásuk a zsidóság iránti mély ellenérzéssé változott, s ez az ellenszenv sokáig éreztette hatását a történelemben. A magyarországi zsidógyűlölet különböző formáinak forrása, egészen a XIX. században megjelenő politikai antiszemitizmusig, a városi – főként a német – polgárság. E réteg más társadalmi rétegeknél és csoportoknál messze erőteljesebben folytatta a zsidóság elleni küzdelmet a gazdaság és a politika terén. A német polgárság állt a zsidó emancipációt ellenzők és 1848-ban a zsidósággal erőszakosan szembeszegülők élén.

GAZDASÁGI ÉLET

A zsidók szerepe a gazdasági életben a XVIII. században jelentéktelen volt; részesedésük a többségében örmények, görögök és egyéb idegenek kezében összpontosuló kereskedelemben igen csekély. A jogi korlátok és a városokba lépés tilalma megnehezítették a zsidók helyzetét, különösen gazdasági szempontból. Emiatt foglalatosságuk a kiskereskedelemre, a bérletekre, italgyártásra és -árusításra korlátozódtak, hasonlóan a többi közép- és kelet-európai országokhoz, melyekben ugyanazon jövedelmi források nyíltak meg a zsidók előtt. Némelyek meggazdagodtak, üzleti tevékenységük eltért a zsidókra jellemző, körülhatá-

rolt kenyérkereseti lehetőségektől, de számuk csekély volt, és helyzetüket nem lehet általános érvényűnek tekinteni.

Megbecsült foglalkozási ág volt a zsidóság körében az ital-árusítási jog bérlete. A II. Józsefnek benyújtott emlékirat szerint a többség ebből és az ehhez kapcsolódó falusi adásvételből keresi a kenyerét. Sokan az ital eladásán kívül gyártással (pálinkafőzés stb.) is foglalkoztak. Ehhez a földbirtokos engedélyre volt szükség, és azok a jelentős bevétel miatt szívesen megadták a hozzájárulást. Zsidók vám- és malombérletet is vállaltak, főként az északkeleti Kárpátok térségében, Munkács környékén, hg. Rákóczi Ferenc (1676–1735) (II. Rákóczi Ferenc fejedelem, 1705–1711), br. (később gr.) Károlyi Sándor (1669–1743) és gr. Fridrik Schönborn, illetve családjuk és utódaik birtokain.²⁹ Néhányan földműveléssel is foglalkoztak.

II. József korában a zsidóság körében hajlandóság mutatkozott arra, hogy mezőgazdasági tevékenységet folytassanak. Két földigénylési kérelmet ismerünk, melyeket zsidó csoportok nyújtottak be a hatóságokhoz, a külföldi telepéseknek megadott szokásos kedvezmények és segítség (ház és föld, mezőgazdasági eszközök, vetőmagok és élelem egy évre, tízévi adómentesség) iránt folyamodva. A hatóságok különös módon reagáltak a kérvényekre. A császár általános politikai célkitűzéseinek megfelelően jóindulattal fogadta őket, mert feltett szándéka volt a zsidókat a termelőtevékenység felé irányítani. Ezzel szemben a helyi hatóságok aggodalmukat fejezték ki, mivel a kedvezmények megadásával a zsidókat felmentenék a türelmi adó befizetése alól. Javasolták, hogy zsidó telepések csak mezőgazdasági kedvezményeket kaphassanak. A helyi hatóságokkal ellentétben a bécsi udvari kancellária liberálisabb álláspontra helyezkedett, de abba nem egyezett bele, hogy a zsidókat mentesítsék az adófizetés alól. A császár véleménye szerint a csak földműveléssel foglalkozókat felszabadítanák az adózás alól, a kereskedelmet is folytatókat azonban nem.³⁰

²⁹ Sas Andor, *Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn uradalom a 18. században* (Budapest, 1931); uő, *Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán. A kárpáti Schönborn-uradalom társadalmi és gazdasági viszonyai a 19. század első felében* (Bratislava, 1955).

³⁰ Mandl Bernát, „Magyarországi zsidók földművelési törekvései a XVIII. században”, *IMIT Évk.* (1907), 280–298. old.

A kereskedelemmel foglalkozó zsidók előtt számos akadály tornyosult, mégis sokan döntöttek a megélhetés e módja, leginkább a legegyszerűbb típus, a házalás mellett. Ez jelentette az egyetlen megélhetési forrást a javakkal nem rendelkezők számára. Bár ezt a kenyérkereseti lehetőséget is korlátozták, és szükségtelen részletezni, hogy a városi kereskedők ellenségesen viszonyultak a házalókhhoz. A vándorkereskedőknek tilos volt külföldről behozott árukkal üzletelni; ezt csak a városi és a piaci kereskedői státuszban lévők, valamint a földbirtokos külön engedélyével rendelkezők teheték meg. Ennek oka, hogy nehezen lehetett ellenőrizni a vámokat, melyeket a házalók eladott áruai után fizettek. Ebben az intézkedésben természetesen a városi kereskedőket segítő szándék érvényesült, mivel a szerb és zsidó versenytársak hátrányt jelentettek ezekre nézve. A házalók korlátozásának a korra jellemző további indoklásával találkozhatunk Mária Terézia korában; a királynő 1770-ben kijelentette, hogy a vándorkereskedők eretnek könyveket terjesztenek a parasztok között.

Mindamellet a piac szempontjából a házalás nagy jelentőséggel bírt (a zsidókon kívül, örmények, szerbek és görögök is foglalkoztak vele), ti. Magyarország elmaradott közlekedési viszonyai mellett a XVIII. században csak ily módon juthatott el az áru a távoli és félreeső területekre.

A zsidó kereskedőt nem elégítette ki, hogy a gyéren lakott területeken vándoroljon, s megpróbált bejutni a városi központokba, leginkább Pozsonyba és Sopronba.

Pozsony igyekezett távol tartani a zsidókat a várostól. A városi tanács 1717-ben kihirdette, hogy házalók és zsidók csak az elővárosokban kereskedhetnek, ott is kizárólag az országos vásárok idején, a részükre kijelölt pultoknál. E korlátozásokat a városi kereskedők kívánságára léptették életbe, s amint az okmányokból kitűnik, a rendszabályok nem segítettek, és a városi kereskedők továbbra is panaszkodtak a keresztény kereskedőréteg elszegényedése és a városnak okozott gazdasági károk miatt. Az országgyűléshez írt emlékiratban (1722) példás büntetés kiszabását követelték a törvényszegőkre.

Sopron engedélyezte a környező Esterházy-birtokokon élő, védelemben részesülő zsidóknak, hogy – adófizetési kötelezettség mellett – a városban tartózkodjanak és kereskedjenek. 1742-ben a kismártoni közösség szerződést kötött Sopronnal,

hogy tagjai nem fizetnek adók, s ennek fejében évenként állandó összeget törlesztnek a felgyülemlett adósságokból. Hasonló szerződést kötött a várossal a többi környékbeli zsidó közösség is. A városoknak a zsidó kereskedelemre kivetett külön adói – akár az érintettek személyesen és közvetlenül tartoztak megfizetni, akár pedig a közösség, egy összegben – hozzáadódtak az egyéb adókhoz és kiadásokhoz, drágítva a zsidó árukat, és csökkentve a kereskedők versenyképességének esélyeit.

A zsidóság a XVIII. században egyre nagyobb mértékben vett részt a főúri birtokokon a termékkereskedelemben, a nyersanyagok – bőr és gyapjú – behozatalában, valamint adásvételében. Jelentős pozíciót vívtak ki a lengyelországi borkereskedelemben: magyarországi zsidók a kivitelben és lengyelországi zsidók a magyarországi vásárlásokban.³¹ A XVIII. századi okmányokban nemegyszer találkozunk a szerb, görög és zsidó kereskedők elleni felháborodással, merthogy silány bort árulnak, és a kiváló magyar borokat gyengébbekkel keverve azok jó hírnevét lerontják. Ennek megfelelően 1741-ben megtiltják, hogy zsidók és egyéb idegenek borral kereskedjenek. A külföldre irányuló borkereskedelemben azonban mégsem tarthatták be a tilalmat, mivel a görögökön és a zsidókon kívül csak kevesen foglalkoztak a magyar borok lengyelországi eladásával.

Magyarországon, csakúgy, mint egyéb közép- és nyugat-európai országokban, kialakult egy vékony réteg, amely széles körű és kiterjedt üzleti tevékenységet folytatott. Ebbe a rétegbe mindenekelőtt a Habsburgok szolgálatában álló, üzleti tevékenységüket Magyarországra is kiterjesztő úgynevezett „udvari zsidók” sorolhatók, élükön Wertheimer Sámsonnal (1658–1724)³² és Oppenheimer Sámuellel. A gazdasági elithez tartoztak a főúri birtokosok megbízottjai és a hadiszállítók is. Utóbbiak a Habsburg császári hadak és a magyar katonaság mellett is tevékenykedtek. A vállalkozások gyakran veszélyeseknek bizonyultak, ezért némelyek III. Károly császár- és királytól (1711–1740) kitüntetés gyanánt kiváltságokat kaptak.

³¹ Részletesen beszámol erről emlékezéseiben a bolechovi (Galicia) Ber Birkenthal, *The Memoirs of Ber of Bolechow* (Berlin, 1922); lásd még Komoróczy György, *Borkivitelünk Észak felé* (Kassa: Kazinczy Társaság, 1944), kül. 145–150, 154–156. old.

³² A bankár osztrák országos főrabbi is volt.

A magyarországi zsidóság XVIII. századi gazdasági tevékenységével kapcsolatban említésre méltó néhány, a zsidóság körében felmerült gazdasági terv. Bár ezeket és más hasonló terveket sohasem váltották valóra, történelmi szempontból mégsem érdektelenek: tükrözik a magyarországi zsidók gazdasági lendületét és kezdeményező kedvét a prekapitalista korszakban.

Pozsonyban három zsidó (egyikük Simon Michel községi előljáró, a pénzverde szállítója) 1703-ban bankalapítási kérelmet nyújtott be. A javaslat előterjesztői szerint a törökök kiűzésével életbevágóan fontossá vált egy olyan pénzüintézet alapítása, mely a németországi kereskedelmi központokkal és más országokkal kapcsolatot létesít, és a tőkét Magyarországra vonzza. A pénzügyi hatóságok támogatták a tervet, de az elképzelés a városi testületek ellenállása miatt nem valósulhatott meg. A kezdeményezők nem álltak el szándékuktól, és 1715-ben megismételték kérelmüket. Ez alkalommal a javaslatot Pozsony városa is pártolta, és Michel az ő engedélyükkel a belső városba költözhetett, azonban III. Károly elutasította a kérelmet, és a pozitív előterjesztés szegélyére kézírással rávezette: „Keressenek maguknak keresztény bankárt, több zsidót semmiképpen sem.”³³

A Morva folyón Ausztriába és Sziléziába só szállító zsidó, Slomo Beer 1718-ban – a birodalom kereskedelmének megkönnyítésére – felvetette a Morva és az Odera szabályozásának tervét, a folyók hajózhatóvá tétele véggett. 1782-ben Mose Eliezer Österreicher a Bécs és Pest közötti dunai hajózás fejlesztésére tett javaslatot.³⁴

A zsidók iparúzése korlátozott volt. Nem vállalhattak munkát a városokban, és termékeiket sem adhatták el a helyi kereskedőknek, nehogy a keresztény mesterek hátrányt szenvedjenek; a zsidó iparosok számára általában csak hitsorsosaik megrendeléseinek elfogadását engedélyezték. Ez a tilalom nem vonatkozott a céhmesterek nélküli helységekre. II. József alatt enyhítettek a korlátozásokon, és zsidók számára is engedélyez-

³³ MZsO V/2 (1960), 151–153. old., no. 1062.

³⁴ Lásd még Mandl Bernát, „Zsidók közigazdasági tervei”, *IMIT Évk.* (1905), 205–219. old.

ték a belépést az iparos céhekbe, de a testületek tagsága ezt nem nézte jó szemmel.

A magyarországi zsidóság megélhetési forrásait a XVIII. században általában mesterségesen leszűkítették és korlátozták. A városokból kirekesztették a zsidókat, és a hatóságok is korlátozták a zsidó kiskereskedelem terjedelmét.

A korabeli források tanúskodnak kiterjedt zsidó üzletekről és nagyobb léptékű bérletekről, de ezek csak kevesek osztályrésze volt. A magyarországi zsidóság többsége szegény. A pénzügyi kormánybizottság jelentése szerint a zsidók nagy nehézségek közepette tartják fenn magukat, de egyéb hatósági testületek is beszámolnak a zsidóság körében uralkodó nincstelenségről.

II. JÓZSEF KORA

II. József (1780–1790) uralkodását az jellemzi, hogy a zsidóság helyzetében kedvező gazdasági és társadalmi változások következtek be.³⁵

A császár a felvilágosult abszolútizmus jegyében átfogó reformokat kívánt bevezetni a birodalomban, és rendeleteiben foglalkozott a zsidósággal is. Nézetei közismertek, és a zsidókkal kapcsolatos magyarországi politikája alapvetően nem különbözik attól, amit más tartományokban megvalósított. Végső célja a zsidóság beolvasztása volt, vagy legalább arculatuk „megjavítása” (*bürgerliche Verbesserung*, ti. *der Juden*), hogy a korabeli fogalmak szerint „hasznos polgárokká” válhassanak. II. József különbséget tett a „felvilágosult” zsidók és a „babonáikat” hajszoló „koldusok serege” között. Az előbbiekre jóakarató kivételezéssel tekintett, és lehetővé kívánta tenni számukra a gazdasági és társadalmi gyarapodást.

A császár a zsidók helyzetére uralkodásának kezdetétől fogva figyelmet fordított. Miután meghallgatta a központi és a megyei hatóságok véleményét, elhatározta, hogy engedélyezi a zsidóság számára az ipari és a mezőgazdasági foglalkozásokat, valamint a szabad városi kereskedést. Legfontosabb rendelete volt a városok kapuinak megnyitása a zsidók előtt. A

³⁵ Lásd Marczali Henrik, „A magyarországi zsidók II. József korában”, *MZsSz* 1 (1884), 353–363. old.

zsidók bejutása a városokba alapvető változásokat hozott gazdasági és társadalmi helyzetükben, és a következő húsz évben gyökeresen átalakította a zsidóság földrajzi megoszlását. Számos, a későbbi időkben nagy tekintélyre emelkedő közösség ekkor alakult ki. Például, 1783-ban néhány óbudai családnak ideiglenesen engedélyezték, hogy Pestre költözzenek; évtizedek múltán ez lett az ország legnagyobb zsidó közössége. Ez idő tájt kezdett a zsidóság egyéb városokban is megtelepedni (Szeged, Sopron stb.).

II. József törekvései a zsidóság reformálására különösen a nevelés és az iskolaügy terén jutottak kifejezésre. Idevágó rendelkezéseit a *Systematica gentis Judaicae regulatio*³⁶ (1783) foglalja össze. Eszerint a zsidók minden nyilvános iskolát látogathatnak; lakóhelyeiken nyissanak számukra külön iskolákat; a tanterv legyen hasonló ahhoz, amit a többi oktatási intézményben vezettek be, foglalja magába az országban használatos nyelvek oktatását, a számtant és egyéb közhasznú tárgyakat.

A terv élénk vitát váltott ki a zsidóságon belül, és érdeklődést keltett külföldön is. A hagyományhú zsidóság ellenezte, bár csak burkolt formában. Nyilvánosan nem lehetett fellépni az uralkodó terve ellen. Meglepő azonban, hogy a külföldi zsidó értelmiség is megoszlott volt a tervet illetően. A német-zsidó felvilágosodás két vezető egyénisége különböző nézeteknek adott kifejezést. Naftali Herz Wessely (1729–1786) héber nyelvű röpiratában: *Divrei salom ve-emeth* („A béke és igazság szavai”, 1783) lelkesen támogatta a zsidó nevelés reformját, Moses Mendelssohn (1729–1786) azonban kétségeinek adott hangot.

A hatóságok tudták, hogy a zsidóság nem fogja lelkesen fogadni az új iskolákat, ezért utasították a rabbikat és az előljárókat, hirdessék ki az említett rendeleteket az imaházakban, és a közönséget ösztönözzék megvalósításukra. A rendeletek előírták az eszközöket is, melyekkel a kötelező oktatás elmulasztását kell megakadályozni.

Az 1783-tól kezdődő időszakban 22 iskolát nyitottak meg az ország különböző helységeiben, ezekben (*Normalschule*) a tanulók száma becslések szerint elérte a 2000-et, ez körülbelül az összes iskolaköteles zsidó gyermekek tizedrésze volt. Az iskolák alapítása nem csupán a hatóságok rendelkezésének követ-

³⁶ Szövegét közli Büchler Sándor, MZsSz 13 (1896), 367–374. old.

kezménye: visszatükröződik benne a zsidó közösség meghatározott csoportjainak az önkéntes egyetértése azzal, hogy rendezett, világi oktatásban részesítsék gyermekeiket.³⁷

A császár halála után az iskolák többsége beszüntette működését, aminek fő oka a zsidóság nagy hányadának a világi oktatással szembeni ellenkezése volt. Közrejátszott azonban a magyar nemesség érdektelensége is, ez a réteg nem nézte jó szemmel a zsidók művelődését.

II. József korában a zsidó községi szervezetet érintő rendelkezések is napvilágot láttak. 1783-ban rendeletet bocsátottak ki az óbudai község részére, amely rendelet érvénye az ország összes zsidó közösségére kiterjedt. Eszerint a község vezetőit évente választják, a választás a hatóságok felügyeletével történik, és hivatal viselése ezek engedélyéhez kötött. A rendeletek meghatározták a közösség ügyeinek – és különösen a hatósági felügyelet mellett kezelt pénzügyeknek – a hivatali ügyvitelét.

II. József zsidó intézkedéseinek jelentősége főként abban áll, hogy szakítva elődeinek politikájával, lépéseket tett a zsidók részleges integrációja irányában. Hangsúlyozni kell azonban, hogy szó sem volt a zsidók polgárosításáról. A türelmi adót sem szüntette meg, de legalább humánusabban hangzó nevet adtak neki: 1785-től kezdve *cameralis taxa* néven szedték be.³⁸ A császári rendelkezések leginkább maradandó eredménye a városok megnyitása volt, ennek történelmi jelentőségét és hosszú távú hatását a magyar zsidóság történetére nem lehet túlbecsülni.

KÖZSÉGI SZERVEZET

A magyarországi zsidó községi szervezet a XVIII. században általában hasonló volt a közép-európaihoz, közelebbről a cseh-morvaországihoz, ahonnan számos bevándorló érkezett Magyarországra, magával hozva a községi szervezet rendjét.

A megtelepedett zsidók községbe tömörültek, rögzített alapszabályok mellett, amelyeknek forrásai a talmudi jog és a rabbi-

³⁷ Bernhard Mandl, *Das jüdische Schulwesen in Ungarn unter Kaiser Joseph II (1780–1790)* (Frankfurt, 1903).

³⁸ Grünwald Miksa, *Zsidó biedermeier* (Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937), 49. old.

nikus döntvények; az alapszabályok felölelték a közösség és az egyén életének minden területét, az igazgatás rendjét és a külső kapcsolatokat. Mivel a zsidó közösség feudális vagy uralkodói hatóság védelme alatt állt, községi szervezetük rendje fölött e hatóság felügyeletet gyakorolt, és működésüket engedélyhez kötötte. A hatóságok érdekeltek voltak a zsidó közösség rendezett kereteinek megteremtésében és szabályos működésében. Különösen fontos volt a közösség jogkörének megtartása és a vezetők hatáskörének kiterjesztése, kezdve azzal, hogy a vezetők fontos tényezőkké váltak a zsidókra kivetett különféle adók behajtásában. A zsidó adót nem az egyénre vetették ki, hanem a közösségre, és a hatósággal szemben a községi elöljáróság volt a felelős ezek beszolgáltatásáért. Az adóügy tehát fontos tényező volt a zsidó községi autonómia megszilárdulásában, s ebben a kormányzat is érdekelt volt. *✓✓*

A község élén elöljárók álltak, számuk különböző lehetett, általában háromtól tízig terjedt. A választás elektorok által, közvetett módon történt. A közélet tisztaságának megőrzése érdekében a választók és a választottak nem lehettek rokoni kapcsolatban. Ez mindenütt mint a zsidó községi szervezetek általánosan elfogadott szabálya érvényesült, de a gyakorlatban nem volt könnyű betartani, mivel a vezetőség a felső osztály vékony rétegéből került ki, és sokukat családi kapcsolatok fűztek össze.

A törvénytudók szigorúan felügyelték a közszolgálatot, nehogy tisztességtelen célok eszközévé váljon, mint ami például a népszerűség hajszolása, a közösség feletti uralkodás vágya és személyes előnyök megszerzése. Ennek megfelelően elrendelték:

„(...) a tisztségek felosztását Isten nevének dicsőségére, részrehajlás nélkül kell végrehajtani; ne támogassák azt, aki nem Isten dicsőségére, hanem a vagyon élvezetére törekszik, így mindannyian megegyeztek abban, (...) hogy akik (a tiszttségért) pénzt adnának, vagy értékes dolgot, (...) az az illető (...) a kiszabott bírságon felül essék a kiközösítés csapdájába, (...) veszítse el a közösséghez tartozás jogát magára és leszármazottaira nézve...”³⁹

³⁹ (1730); Bernhard Wachstein, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt* (Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1926), 151–152. old.

A rendeletet, nyelvezete alapján ítélve, a választók megvesztegetésének kísérletei nyomán szerkesztették, és a cselekedetre kiszabott súlyos ítélet – a közösségi tagság megvonása – arról tanúskodik, hogy a gyülekezet súlyos veszélyt látott az előjárók tisztességtelen hatalomra jutásában.

Számos rendelet foglalkozik a vezetők és előjárók tekintélyének megőrzésével. A „közösségi vezetőkkel szembeszegülők” választójogát három évre megvonták. Mindez nem gátolta meg a hitközségi ellenzék kialakulását.

A feudalizmus korszakában a zsidó közösség három társadalmi rétegre tagozódott. A legelőkelőbb felső réteget a gazdagok és a közösség megbecsült tagjai alkották. Közülük kerültek ki az előjárók és a vezetők, akik a tisztségeket váltakozva töltötték be. A középső réteg az önálló családfőkből állt, ezek a közösség tagjaiként részt vettek a gyülekezettel kapcsolatos döntések meghozatalában, bár a tényleges hatalmat az előkelők gyakorolták. A lakhatási engedéllyel, de nem teljes körű jogokkal rendelkezők is lényegében a középső rétegbe tartoztak (vagy indokoltnak látszik idesorolásuk), mivel bizonyos idő elteltével számításba jöhetett felvételük a közösségbe. A harmadik, alsó réteget a függőségi viszonyban lévők jelentették: a szolgák, béresek és hozzájuk hasonlók, akiknek semmiféle joga nem volt.

Megjegyzendő, hogy nagymérvű hasonlóság állt fenn a zsidó közösség és a város társadalmi szerkezete között, ti. az előkelők hatalmi pozícióinak védelme mellett mindkettőben fel-lehető a rétegekre tagolódás.⁴⁰

A fontosabb közösségeket a XVIII. században Nyugat-Magyarországon találjuk, az Ausztriával szomszédos megyékben: Pozsony, Rohonc és a burgenlandi „Hét község”-ben (*seva kehillot*): Kismárton (Eisenstadt), Nagymárton (Mattersdorf / Mattersburg), Németkeresztúr (/ Sopronkeresztúr, Deutschkreutz), Kabold (Kobersdorf), Lakompak (Lackenbach), Boldogasszony (Frauenkirchen), Köpcsény (Kittsee) helységek. Jelentős még Óbuda, Buda, Pápa, Lovasberény, Paks. Számos kis

⁴⁰ A korabeli városi vezetőségre és társadalmi tagozódására lásd Mályusz Elemér, „A magyarországi polgárság a francia forradalom korában”, *A bécsi magyar történelmi intézet évkönyve*, 1 (1931), 225–282, s. kül. 227–228. old.

és közepes nagyságú község működött. Összesen mintegy 150 helységben laktak zsidók.

Különös jelentőségre tett szert az említett „Hét község”, melyek mindegyike a hg. Esterházyak birtokain helyezkedett el, és az ő védelmük alatt állt. Ez biztóságot és megállapodottságot jelentett, s ezért érthető, miért volt oly vonzó a hitközségi polgárjog elnyerése e községek valamelyikében, különösen pedig Kismártonban.

*

A XVIII. században a magyar zsidóság a hagyomány világában élt, műveltsége a talmudi tanokon és a rabbinikus irodalmon alapult. A környező társadalomtól a zsidók elszigetelve éltek, nem csupán életkörülményeik folytán, hanem önként is, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a zsidó és nem zsidó világ között nincsen közös nevező. A kapcsolatok a külvilággal a gazdasági életre és a hatóságokkal való érintkezésre szorítkoztak. A század végén megmutatkoztak ugyan a zsidóságon belül a világi műveltség behatolásának első jelei, de ez a műveltség csak kevesekhez jutott el. II. Józsefnek a korszerű nevelés bevezetésére tett kísérlete sem hagyott mély nyomokat a magyarországi zsidóságban.

A hagyományos zsidó társadalomban a közösség szellemi vezetői a rabbik. Hatáskörük nem csupán a szorosán vett vallásra terjedt ki, hanem a társadalmi élet minden területére. Így például döntő szerepe volt a rabbinak a községi alapszabályok szerkesztésében, melyek a talmudi jog és a rabbinikus döntvények alapján állanak.

A XVIII. században a magyarországi községekben közel száz rabbi működött. Néhányan közülük kitűntek talmudi tudásukkal, és műveik maradandó értékűek, ami a rabbinikus irodalomban azt jelenti, hogy vallásjogi döntvényeik precedensül szolgálnak az utókor számára. A rabbik többsége külföldi származású volt, lengyelországi vagy morvaországi. Jelentős *jesivák*, Talmud-iskolák még nem voltak Magyarországon, helybeli származású rabbik vagy a tisztségre méltó személyek csak gyéren voltak találhatóak, a községek tehát a külföldre voltak utalva. A magyarországi rabbiságra döntő hatással volt Prága, Közép-Európa zsidóságának szellemi centruma, ahol Jehezkel (Ezekiel) Landau (1713–1793), korának legtekintélyesebb rab-

binikus tudósa működött. Számos magyar rabbi a tanítványá volt. Nehéz vallási és jogi kérdésekben őhöz fordultak.⁴¹

Magyarország a rabbinikus tudomány tekintetében még nem önellátó; ez majd csak a XIX. században fog megvalósulni.

⁴¹ Richtmann Mózes, „Landau Ezekiel prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók”, *MZsSz* 22 (1905), 298–343; 23 (1906), 157–161. old.

II.

KETTŐS KÜZDELEM: EGYENJOGÚSÁG ÉS INTEGRÁCIÓ

A II. József halála (1790) és a zsidók egyenjogúsítása (1867) közötti korszakot az emancipációs küzdelem és a zsidó közösségekben zajló változások jellemezték. A két folyamat szoros kapcsolatban állt egymással. A polgári egyenjogúságra és a társadalmi befogadásra törekvés egyben lendületet adott a zsidóságon belül a nem zsidó társadalomba való integrálódási törekvéseknek. Ezek a hagyományhoz szigorúan ragaszkodó réteg heves ellenállásába ütköztek. A kettős harc: kifelé az emancipációért, befelé a hagyományokon alapuló életvitel reformálásáért, ez jelenti a magyarországi zsidóság XIX. századi történetének lényegét.

AZ 1790/91. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS ÉS A ZSIDÓSÁG

A felvilágosodás és a francia forradalom eszméinek hatása Magyarországon is érződött, többek között a zsidóság iránti türelmesebb magatartásban. Ez kifejezésre jutott az 1790/91. évi országgyűlésen is, melynek napirendi pontjai között a zsidóság ügye is szerepelt.

A városok követelték a zsidók II. Józseftől kapott letelepedési jogának eltörlését, vagyis azt, hogy állítsák vissza a megelőző állapotot, és tiltsák meg újból a zsidók városi lakhatását. A zsidóság képviselői is az országgyűléshez fordultak, és folyamodványukban kifejtették a vallási, gazdasági szabadság iránti óhajukat. Kérelmükben a természetjogra hivatkozó érveléssel az új szellemiségű vallási türelmet szorgalmazták, és hazaszeretetüket hangsúlyozva emlékeztettek magyaror-

szági történelmi múltjukra, az ország javát szolgáló munkálkodásukra.⁴²

Ezen érvekre alapozva mindenekelőtt kérték, hogy engedélyezzék számukra vallási szokásaik zavartalan megtartását, és a zsidók közül senkire se erőltessék rá a kereszténységet. A továbbiakban kérték, hogy biztosítsák a szabad költözködést és a minden helységegre kiterjedő letelepedési jogot, az ingatlanvásárlás jogát, a szabad kereskedelmet és az iparúzést, a földművelést és keresztények alkalmazását. Kérték továbbá, hogy engedélyezzék számukra a tanulást a különböző szintű oktatási intézményekben.

A zsidóság kérelmezte még, hogy zsidó és keresztény perét ne csak a falu vagy a város bírása tárgyalhassa, hanem az uralkodó vagy a feudális kegyúr alá tartozó jogi hatóságok is. A követelést nem nehéz megérteni: a városi hatóságok és bíráik ellenségesen viszonyultak a zsidósághoz, emiatt azok aggódtak, hogy nem részesülnek igazságos ítéletben. A zsidók egymás közötti perében szerették volna továbbra is fenntartani saját bírósági gyakorlatukat, vagyis meghagyni a rabbik és az elöljárók hatáskörét a vétkesek megbüntetésére.

A folyamodvány lényegesebb követelései tulajdonképpen nem tartalmaznak új elemeket, mivel e jogokat már előzőleg megadták a zsidóságnak. A magyarországi zsidóság nem állt elő újabb kívánalmakkal, és az egyenjogúság követelése még távoli volt.

Az országgyűlés elhatározta, hogy fenntartja a zsidók számára a *status quo*-t. „A zsidókról” (*De Judaeis*) címmel ismert törvény (1790: xxxviii. tc.) kimondja:

„(...) a Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységekben (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon álla-

⁴² A „Magyarországon élő zsidók közönsége” által benyújtott folyamodványból részleteket közöl Büchler Sándor, „De Judaeis”, *IMIT Évk.* (1909), 290–299. old. „A beadványt nyilván egy (vagy több) jól felkészült jogász, illetve politikus segítségével szerkesztették...”, vö. Kecskeméti Károly, „A liberalizmus és a zsidók emancipációja”, *Történelmi Szemle*, 25 (1982), 185–210, s. kül. 189. old.

potban, melyben az 1790. évi január elsőjén voltak, megtartassanak, és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahe-lyeztessenek.”⁴³

Ezt a törvényt ideiglenesnek tekintették, mindaddig, amíg a zsidók helyzetéről az uralkodó, „a karok és rendek egyetértő akaratával”, véglegesen nem rendelkezik.

Az 1790/91. évi országgyűlés kilenc bizottságot állított fel. Közülük az egyik legfontosabb a közpolitikai bizottság volt, amelynek feladata volt többek között, hogy törvénytervezetet dolgozzon ki a zsidókról a legközelebbi országgyűlés számára. E bizottságnak volt tagja gr. Haller József helytartótanácsos, Pest megye követe. Haller részletes javaslatot készített a zsidóság jövőbeli helyzetéről. A zsidók minden helységben megtelepedhetnek, kivéve a bányavárosokat. Megilleti őket a vallásgyakorlás szabadsága, de tilos nyilvánosan munkát végezniük katolikus ünnepeken; saját iskolákat nyithatnak, és részt vehetnek az általános, a felsőfokú, illetve az egyetemi oktatásban, tudományos fokozatokat szerezhetnek, és művelhetik a szabadfoglalkozásokat.

Haller a továbbiakban javasolja, hogy bűnügyek és zsidó–keresztény perek esetén a zsidókra is az összes állandó jogi rendelkezések vonatkozzanak, kivétel nélkül. A zsidók a peres ügyeiket Izrael törvényei szerint tárgyalják, de az ítélet ellen legyen lehetőségük fellebbezni a felsőfokú bíróságokon. A jogi érvényű okmányokat, mint például a szerződéseket, üzleti könyveket és egyéb hasonlókat az ország hivatalos nyelvén írják. A zsidók kötelesek, a többi polgárhoz hasonlóan, családi és utónevet választani maguknak. A javaslat engedélyezi külföldi mesteremberek, tehetős kereskedők és vagyonnal bíró személyek bevándorlását.⁴⁴

A korabeli fogalmak szerint az előterjesztés liberális volt, és a törvények védelme mellett megfelelő létfeltételeket kívánt

⁴³ *Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár: 1740–1835* (Budapest, 1901), 187. old. – Kapcsolt részek (*partes adnexae*) alatt a régi Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd vármegyéket értették. Ezeket 1881-ben végleg visszacsatolták Magyarországhoz.

⁴⁴ Szántó Sámuel, „Adalékok a zsidók történetéhez”, *MZsSz* 3 (1886), 509–525, 656–664. old.; Kecskeméti Károly, i. m., 191. old.

biztosítani a zsidóságnak; gyakorlatilag, megadta nekik az akkoriban már egyébként is élvezett jogaikat, kivétel nélkül.

A tervezetet az országgyűlés 1792 novemberében tárgyalta, és ennek folyamán a zsidók rovására változtattak rajta. A leglényegesebb változtatás volt: a zsidók a városokban csak ott telepedhetnek le, ahol a városi testületek helyet jelöltek ki számukra. A szabad kereskedelemre és az oktatásra vonatkozó rendelkezéseket a módosított változat is fenntartotta. A zsidók helyzetével foglalkozó javaslat része volt az országgyűlési albizottságok által kidolgozott belső reformrendszernek – jöhetnek a főnemesek ellenállása miatt ezeket a reformokat egyáltalán nem hajtották végre. A tervezett intézkedéseket, a zsidók helyzetének rendezését célzó javaslattal együtt, időlegesen félretették, így az állapotok az említett 1790. évi törvénycikknek megfelelően változatlanok maradtak.

Haller javaslatai történeti szempontból nem érdektelenek, mivel visszatükröződik bennük a zsidósággal szembeni magartás megváltozása, egy új felfogás, mely értelmiségi körökben egyre terjedt, és majd kifejezésre jut a XIX. század első felének politikai irodalmában.

VITA A ZSIDÓKRÓL A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Magyarországot a Habsburg birodalom többi tartományánál nagyobb mértékben befolyásolta a francia forradalom nyomán meginduló társadalmi, politikai erjedés. A nemzeti és liberális eszmék kezdtek behatolni a közgondolkodásba, és szembeötölően kifejezésre jutottak az élet minden területét átfogó reformcélkitűzések mögött álló társadalmi és politikai eszmékben. Az 1825 és 1848 közötti reformkorszak kiemelkedő vezetői gr. Széchenyi István (1791–1860) és Kossuth Lajos (1802–1894) voltak. Nézeteik és az általuk javasolt reformok különbségei őket magukat elválasztották ugyan, de mindketten Magyarország megújítására törekedtek, mégpedig a rendi korlátok lebontásának és a gazdasági reformoknak az útján, amely úton az ország a fejlett nyugati államokkal egy sorba kerülhet.

A reformok körüli közéleti viták keretében, melyek az országgyűlésen, a sajtóban és a kor politikai irodalmában zajlottak, széles körben foglalkoztak a zsidók helyzetével is. A vita

folyamán különböző eszmék kerültek előtérbe, és a célok is különbözők voltak. A zsidósággal és társadalmi helyzetének megreformálásával kapcsolatos nézetek sokaságában három eltérő alapelvet lehet megkülönböztetni: 1) az egyenjogúság feltétel nélküli megadása; 2) az egyenjogúság társadalmi és vallási reformokkal való egybekapcsolása; 3) az egyenjogúság elvetése mint időszerűtlen vagy mint nem kívánatos.

A feltétel nélküli egyenjogúság kiemelkedő képviselője volt br. Eötvös József (1813–1871). Nézetait az országgyűlés felsőtáblájának 1840. március 31-i ülésén fejtette ki.⁴⁵ Röviddel azután írta meg klasszikussá vált értekezését, „A zsidók emancipációja”-t.⁴⁶ Eötvös a tárgy széles körű ismeretéről tesz tanúságot, amiből arra lehet következtetni, hogy a kérdés már régóta foglalkoztatta.⁴⁷ Eötvös érzelmi és racionális érvekkel közéletelte meg a kérdést. Tudatában volt a zsidókkal szembeni ellenszenvnek és előítéleteknek, érvei tehát ezek elutasítására irányultak. Kiinduló elve, hogy az ember természettől fogva szabad, és ezt a természet adta jogot az egyenjogúság ellenzőinek érvei sem érvényteleníthetik. Eötvös úgy véli, hogy ha orvosolják a zsidósággal szemben elkövetett igazságtalanságokat, ők be fognak olvadni a kereszténységbe. Ugyanis hosszú távon ebben látja a zsidók kérdésének megoldását. Az 1840-es évek vitáiban erre még nem utalt, csak az 1860-as években készült naplójeljegyzéseiben tért ki rá. 1864 októberében részt vett Kern Jakab pesti zsidó kereskedő temetésén. A rabbi⁴⁸ beszéde – a retorikát illető fenntartásai ellenére – mély benyomást tett rá:

⁴⁵ Szövege: „A zsidók polgárosításáról”, Br. Eötvös József összes munkái, IX: Beszédei, 1840. február – 1870. május 2 (Budapest: Ráth Mór, 1886), 14–19. old. Újabb kiadása: Eötvös József, *Arcképek és programok*, szerk. Fenyő István (Budapest: Magyar Helikon, 1975), 351–355. old.

⁴⁶ *Budapesti Szemle* (1841), no. 2 (február), 110–156. old.; Br. Eötvös József összes munkái, XII: *Tanulmányok* (Budapest: Révai, 1902), 109–158. old. Önállóan többször megjelent. Legutóbb kiadta Szigethy Gábor, a sajtó alá rendező előszavával és jegyzeteivel (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981).

⁴⁷ Stephen B. Vardy, „The Origins of Jewish Emancipation in Hungary”, *Ungarn Jahrbuch*, 7 (1976), 146. old.

⁴⁸ Ti. Meisel Farkas Alajos (Wolf Alois) (1816–1867) pesti főrabbi (Dohány utcai zsinagóga).

„(...) a hatást, melyet a kereszténység elvei még azon körökre is gyakorolnak, melyek előttük elzárkóznak, soha inkább nem éreztem, mint itt, hol a zsidó szónok, midőn a halhatatlanságról szólt, (...) tisztán keresztény felfogásokból indult ki. S ebben fekszik a zsidó emancipációnak szüksége. A zsidók naponként inkább megszűnnek zsidók lenni, naponként közelebb állnak azon keresztényekhez, kik Krisztus divinitását nem ismerik el, s hol találjuk okát vagy csak ürügyét is annak, hogy őket bármily jogokból kizárjuk?”⁴⁹

Néhány évvel később pedig, valószínűleg 1868-ban, ezt írta:

„A zsidó népnek világtörténeti feladata, hogy az *egyisten*⁵⁰ eszméjét képviselje. Meggyőződésem, hogy azon percben, melyben ezen eszme általánossá válik, a zsidó nép mint különálló nemzeti egyéniség megszűnik.”⁵¹

Visszatérve az 1840-es évekhez, nézeteiben Eötvös majdnem egyedülálló volt társai között a felsőtáblán. Ellentétben az alsótáblával, amely megszavazta a zsidók polgárjogát és a türelmi adó eltörlését, a felsőtáblán a törvényjavaslat ellenállásba ütközött. A mágnások egy része a zsidók gazdasági térhódításának veszélyét hangoztatta, mások a galíciai bevándorlás növekedésétől tartottak, ha a magyarországi zsidók helyzete előnyösebb lesz. Így vélekedett gr. Dessewffy Aurél (1808–1842), a fiatal konzervatívok vezére, aki egyébként közel állt Eötvös nézeteihez. Az emancipációt a zsidó bevándorlás korlátozásával kell egybekötni. Eötvös álláspontját ellenkezéssel fogadták. Eötvös erre hivatkozva írta évekkel később a fiának:

„Én 1840-ben tartottam nagy beszédet ez ügyben, mely akkor méltóságos kollégáim között nagy botrányt okozott... 1842-ben írtam az emancipáció mellett,⁵² mi természetesen még nagyobb skandallumot okozott...”⁵³

⁴⁹ Br. Eötvös József, *Naplójegyzetek – Gondolatok, 1864–1868*, közlése (...) Lukinich Imre (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941), 68–69. old.

⁵⁰ Az eredetiben aláhúzva.

⁵¹ Eötvös, i. m., 296. old.

⁵² „A zsidók emancipációja” valójában 1840-ben íródott.

⁵³ Eötvös Lorándnak, 1867. december 24.; Eötvös József, *Levelek* (1976), 515–516. old.

Számos író és politikus vallott hasonló nézeteket. Némelyek hangsúlyozták a zsidóság sorsának szociális tényezőit, mások kiemelték a reálpolitikai oldalt, vagyis a magyar elem erősítését a zsidóság közelítésével, egyesek pedig rámutattak a zsidóság tevékenységéből származó gazdasági haszonra. A kérdésfelvetések közös vonása az azonnali és a feltétel nélküli egyenjogúsítás követelése. Az ellentábor ezzel szemben úgy vélte, hogy nincs helye a társadalmi beolvadás nélküli politikai egyenjogúságnak. A felfogás a reformkorban elterjedt nemzetállam eszméjéből táplálkozik, mely szerint a nép egységet alkot, a rendek és a különböző vallások között lévő válaszfalakat el kell távolítani. A zsidóság beilleszkedésének követelménye része a korszakban a közösségi kérdések középpontjában álló társadalmi, politikai reformrendszernek.

E felfogás legjelesebb képviselője Kossuth Lajos volt. Szerinte nem elegendő polgárjogot adományozni a zsidóknak; a polgári egyenlőségnek párosulnia kell a zsidó közösség belső átalakulásával. Kossuth úgy vélte, a zsidó különálló nép.

„Mózes nemcsak vallásalkotó volt, hanem polgári törvényhozó is. A zsidókat tehát nem lehet emancipálni, mert vallásuk politikai institucio, theokratikus alapokra fektetve, mely a fennálló országglási rendszerrel politikai egyhangzásba nem hozható...”⁵⁴

A politikaival szemben Kossuth a társadalmi egyenlőtlenséget tartotta alapvetőnek, és követelte, hogy a zsidóság távolítsa el vallásából a társadalmi beilleszkedést akadályozó elemeket, és számolja fel népi különállását.

A zsidóság polgári állapotának közéleti vitájában nagy jelentőséggel bírt gr. Széchenyi István álláspontja. Első művében, a *Hitel*-ben (1830) kifejezésre juttatta elmarasztaló véleményét a zsidóság gazdasági, pénzügyi tevékenységéről. Szerinte a zsidók csak a haszon megszerzésére törekszenek, a gazdasági érdekekre és az ország javára nincsenek tekintettel. Széchenyi a zsidókat a Magyarországon élő idegen népek egyikének tekinteti, akiknek szaporodása a magyarság hanyatlását eredményezi.

⁵⁴ *Pesti Hírlap*, 1844. május 5; idézi Kecskeméti Károly, i. m., 197. old.

Széchenyi 1844-ben, az országgyűlés felsőtáblájának ülésén (október 1) fejtette ki nézeteit a zsidó egyenjogúságról. Az egyenjogúságot támogató főurakkal vitatkozva, érvelése szerint a kérdést eldöntő fő tényező, vajon a nem zsidó társadalom képes-e beolvasztani és magába vegyíteni az idegen elemet; minthogy a magyar társadalom – magas létszáma miatt – a zsidóságot nem tudja magába olvasztani, nincs helye az egyenjogúságnak.⁵⁵

A Széchenyi írásaiban található megjegyzések tanúsítják a zsidósággal szemben táplált előítéleteit. Bár az egyenlőséggel kapcsolatos álláspontját nem előítéletei nyomán alakította ki, hanem alapvető társadalmi, nemzeti és gazdasági mérlegelésekre támaszkodva, a kérdést tisztán objektív szempontok alapján közelítette meg. Széchenyi véleménye – a zsidókat gazdasági tevékenységük oldaláról támadó érvelése miatt is – nagy jelentőséggel bírt, mert sokan úgy ítélték meg, hogy a korlátozások feloldása árán a zsidóság éppen ezen a téren tudna hasznot hajtani.

Széchenyinek az 1840-es évek vitáiban kifejtett nézetei főként későbbi hatásuk folytán kaptak különös jelentőséget. Az első világháborút követő anti-liberális korszakban alakja nemzeti ideállá változott. Az 1930/40-es években főként a szélsőjobboldal állította fel ideológiai oszlopait Széchenyi világnézetében, nála keresve a fajelmélet történelmi igazolását.

A zsidókérdésről folytatott reformkori vitákban a két ellentétes álláspont más tekintetben is lényegesen eltért egymástól. Eötvösnek és társainak a nézetei elvi síkon mozogtak, átfűtve a kor liberális-humanista eszméivel. A feltételes emancipáció támogatóit – és az ezt egészében elvetőket – nem elvi, hanem reális indokok vezették. Nézeteik nem valami jövőbeli ideálon alapultak, hanem a korabeli zsidó valóságon.

*

Hogyan is rajzolódott ki ez a valóság a kortársak szemében? A szembetűnő jelenség a XIX. század első évtizedeiben: a zsidók rohamos szaporodása; számuk Magyarországon 1805 és

⁵⁵ A beszéd szövege: *Gr. Széchenyi István beszédei*, összegyűjtötte Zichy Antal (Gr. Széchenyi István munkái, 2) (Budapest: Athenaeum, 1887), 352–356. old.

1840 között 80%-kal nőtt. Bizonyára csak kevesen ismerték a statisztikai adatokat, de általános volt a benyomás a zsidók tömeges jelenlétéről. A jelenséget a külföldi utazók is tapasztalták.⁵⁶ Szembetűnő volt már csak azért is, mert a zsidók sokat voltak mozgásban, faluról falura járva, a városok utcáin és a piacokon nyüzsögve. Könnyen fel lehetett ismerni őket sajátos viseletük alapján.

Nem volt kétség afelől, hogy a zsidók szaporodásának oka a galíciai bevándorlás. Egy korabeli statisztikus, Johann Barandy kiemelte ugyan a zsidóság belső szaporodását is, melyben szerepet játszott a rendezett családi élet és a gyermekek gondozása, de ő is fontos tényezőnek tartja a bevándorlást.⁵⁷ Az északkeleti megyékben, ahol a bevándorlók megtelepedtek, nagy nyomor uralkodott a jobbágyok között, és a megyei nemesek meg voltak győződve, hogy ezt a zsidó bevándorlók okozzák. A bevándorlás tehát fontos tényező volt a zsidók iránti ellenszenv kialakulásában. Ettől kezdve lett a bevándorlás a magyarországi zsidókérdés sokat vitatott témája a XIX. és XX. század folyamán. Amint Pietsch kimutatta,⁵⁸ ez volt a zsidóellenes polémia egyik fő témája az első világháborút követően is.

A zsidók gazdasági szerepe úgyszintén szította az ellenszenvet. Bár a korabeli feudális gazdaságban a zsidó kereskedelem hasznos funkciókat töltött be a mezőgazdasági termények értékesítésében és exportálásában, illetve a falvak ipari cikkekkel való ellátásával, továbbá azáltal, hogy a zsidók készpénzzel fizettek, és hitelben árusítottak, aminek a pénzszűkében szenvedő gazdaságban nagy jelentősége volt.⁵⁹ A kortársak azonban a zsidók gazdasági tevékenységét nem így értékelték. Gr. Széchenyi, Kossuth, gr. Lónyai Menyhért (1822–1884) és más re-

⁵⁶ Lásd például Richard Bright, *Travels from Vienna through Lower Hungary* (Edinburgh, 1818), 194–195, 620. old.; John Paget, *Hungary and Transylvania*, I (London, 1839), 131. old.; Johann Gottfried Elsner, *Ungarn durchreiset*, II (Leipzig, 1840), 10–11. old.

⁵⁷ Johann Barandy, *Über Ungarns Zustände* (Pressburg, 1847), 29. old. – Újabb kutatások kimutatták, hogy a galíciai bevándorlás 1825 után lelassult; lásd Marton Ernő, *A magyar zsidóság családfája* (Kolozsvár, 1941), 7. old.; Walter Pietsch, i. m.

⁵⁸ I. m., 51 és köv. old.

⁵⁹ Stephen B. Vardy, *Ungarn Jahrbuch*, 7 (1976), 143. old.; Kecskeméti Károly, i. m., 186. old.

formkori politikusok csupán negatív aspektusait látták a zsidók kereskedésének, kiemelve különösen a zsidó szeszárosok kártékony hatását a szegényparaszti tömegekre.

Jelentős szerepe volt a zsidókkal ellenszevező felfogás kialakulásában a társadalmi elzárkózásnak. Ennek fő okát a misztikus és fanatikus zsidó vallásban vélték felismerni. Kétségtelen, hogy a mélyen gyökerező, középkori eredetű vallási ellenszenv a zsidóság iránt érezte hatását.

Összegezve, a zsidó valóság Magyarországon a társadalom szemében olyannyira negatívnak tűnt fel, hogy eleve lehetlenné tette a befogadásukat. A reformkorszakbeli politikusok és értelmiségiek nem bíztak abban, hogy a polgárjogok megadása meg fogja indítani az óhajtott átalakulási folyamatot a zsidóságon belül.

Rá kell mutatni még az 1830/40-es évek zsidó vitáinak egy sajátosságára. A vita nyilvános és közéleti jellegű volt. Korábban a zsidókérdés megvitatása az országgyűlésre és a kormány szervekre szorítkozott, most azonban az eszmecsere sokkal szélesebb körben zajlott, a politikai irodalomban és lényegében az újságok hasábjain. Az 1825 és 1849 közötti években a zsidóságról folytatott vitákat éppen közéleti jellegük avatja jelentős politikai eseménnyé. Ezek a viták egy közel száz éven át tartó korszak kezdetét is jelzik, amely korszakban a zsidók helyzete Magyarországon a legfontosabb közéleti kérdések egyikévé vált, és a közvéleményt szüntelenül foglalkoztatta.

POLITIKAI-JOGI HELYZET, 1840–1848

A XIX. század elejétől kezdve a zsidók – minden lehetőséget kihasználva – megpróbálták rábírní a kormányzatot, hogy könnyítsen jogi helyzetükön, de sikertelenül. Próbálkozások történtek a türelmi adó eltörlésének keresztülvitelére – amely adó a zsidók hátrányos megkülönböztetésének a jelképe is volt, és súlyos pénzügyi teherként nehezedett a közösségekre –, de a felsőtábla beleegyezése ellenére a kísérlet megbukott. A kormány nem volt hajlandó lemondani erről a bevételi forrásról.

Az 1839/40. évi országgyűlés ismét napirendre tűzte a zsidókérdést. Az alsótábla javasolta a türelmi adó eltörlését és az összes polgári jogok megadását, kivétel nélkül. A felsőtábla

nem akart ilyen messzire elmenni, és csak a türelmi adó eltörlesztését, valamint a zsidóság általános letelepedési engedélyét, ingatlanvásárlási jogát, ipartestületi felvételét hagyta jóvá.

A kormány a maga részéről elismerte, hogy javítani kell a zsidóság helyzetén, de az országgyűlés javaslatait nem fogadta el. E javaslatok szellemétől tartalmában és jellegében eltérő törvényeket hozott. Az 1840: XXIX. tc. kimondja:

„1. § Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magokviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak – kivéven egyedül a (...) bányavárosokat...

2. § A fennálló feltételek mellett gyárokat a zsidók is állíthatnak, kerekedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek...

(...)

5. § A menyiben az izraeliták⁶⁰ polgári telkeknek (fundus) szabad szerezhetese gyakorlatában lennének, az illy városokban ezen gyakorlat jövődjére nézve is megállapítatik.”⁶¹

A törvény nem elégítette ki a zsidóság igényeit, mégis úgy értékelték mint első lépést az egyenjogúság felé vezető úton. Jelentősége lényegében abban áll, hogy feloldotta a letelepedési jog csaknem minden korlátozását, és lökést adott újabb községek alapításához. A zsidó községek száma 1840-ben elérte a 289-et, 1869-ben pedig a 630-at.

A szabad letelepedés jogával kérdésessé vált a türelmi adó jogi alapja. A megyék megtagadták a beszédesi segítséget, azzal érvelve, hogy mostantól megszűntették a zsidók megtűrt állapotát. Továbbá úgy érveltek, hogy a törvények szerint csak a törvényhozó testület rendelkezik adókivetési hatáskörrel. Az adóbehajtás nehézségei tovább növekedtek, mivel az említett

⁶⁰ Nem világos, egy és ugyanazon törvényben miért használják párhuzamosan a *zsidó* és az *izraelita* szót.

⁶¹ *Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár: 1836–1868* (Budapest, 1896), 175–176. old.

törvény nyomán a zsidók közül sokan megváltoztatták lakóhelyüket. A helyzetnek megfelelően a kormány késznek mutatkozott az adó eltörlésére, és 1846-ban a zsidóság képviselőivel folytatott elhúzódó tárgyalások után határozatot hozott a türelmi adó megszüntetéséről egyszeri összegű megváltás, 1 200 000 arany ellenében, mely összeget öt éven belül kellett megfizetni.⁶²

ZSIDÓK AZ 1848/49. ÉVI MAGYAR FORRADALOM- ÉS FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚBAN

Az 1840-es években a zsidóságról folytatott közéleti vitákban kezdtek felülkerekedni azok, akik az egyenjogúságot a zsidók vallási, társadalmi reformjaihoz kötötték, és akkorra már mutatkoztak a jelei a zsidókkal szembeni fenntartásoknak, sőt az ellenséges magatartásnak is. Ez az álláspont hangot kapott az 1847/48. évi országgyűlésen, melynek vitái előrevetítették a küszöbön álló politikai változásokat.

Felvetődött az általános választójog bevezetése a városi lakosság részére, vallási különbség nélkül, de a városi polgárság – mely nemzedékek óta cselekvő részese volt a zsidókkal szembeni ellenségeskedésnek – jelen levő képviselői felháborodással fogadták a javaslatot. Az érintett képviselők politikai súlya az országgyűlésen elhanyagolható volt, ezért úgy érezték, tiltakozásuk helyben nem juthat döntő módon kifejezésre. Az ellenkezés így kívül került a parlamentáris kereteken, és 1848 tavaszán, nem sokkal a március 15-i forradalmat követően, erőszakos cselekedetekben, pogromokban nyilvánult meg.

Az első pogromok Pozsonyban és a megyében 1848. március 21-én, április 2 és 8 között, majd április 23-án (húsvétvasárnap) és 24-én (húsvéthétfőn) zajlottak le. A pozsonyi zavargások a csőcselék és az alsóbb társadalmi rétegek köréből indultak ki, a pusztítás a zsidók vagyoniát érintette. A rendőrség nem avatkozott bele az eseményekbe, és a zavargásokat csak a katona-

⁶² A türelmi adó történetére: Béla Bernstein, „Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn”, in: *Gedenkbuch (...) David Kaufmann* (Breslau, 1900), 599–628. old.; Láczer Dénes, „A türelmi adó s a magyar zsidók gazdasági helyzete a reformkor elején”, *MZsSz* 43 (1926), 276–279. old.

ságnak sikerült elfojtania, azon az áron, hogy sortüzet adott le. A rend csak másnap állt helyre, azután, hogy lovas katonaságot rendeltek ki. A zavargások átterjedtek a szomszédos megyékre, néhány helységeken nem zsidók – leginkább a hatalom tisztviselői – is megsérültek, és keresztény házakat kirabolták. A zavargások helyenként szociális jelleget öltöttek, és a zsidókon kívül általában a vagyonos osztályok ellen irányultak. A pozsonyi zavargások hátterében volt bizonyos szociális feszültség, de jelentős szerepet játszott, korabeli tanúk szerint, a zsidók megtelepedése a városban. Egészen 1848-ig zsidók nem települhettek le magában a városban, és a Pozsony vármegyéhez tartozó Pozsony-Váralján laktak. 1847 körül azonban a város területére is kezdtek kiterjeszkedni, és ez izgatottságot keltett a városban. A zavaros, forradalmi légkör megkönnyítette a pogrom kitörését.⁶³

Pesten 1848. április 19-én egy oda összehívott népgyűlés többek között azt követelte, hogy űzzék ki az utóbbi tíz évben megtelepedett zsidókat a városból. A gyűlés után a tömeg fosztogatásba kezdett, és erőszakos cselekmények is történtek, a rendet itt is a katonaság állította helyre. Egyéb helyeken is voltak zsidóellenes zavargások, a legsúlyosabbak a németek lakta nyugat-magyarországi helységeken. Megjegyzendő, hogy a Habsburg birodalom egyéb tartományaiban is erős zsidóellenes hangulat uralkodott, és több helyen zavargásokra került sor.

A zsidóellenes hangulat nyomására az országgyűlés visszakozott a vallási különbségek nélküli választójog bevezetésétől. A módosított javaslat szerint ezt a jogot csak a bevett vallások híveinek adnák meg (a zsidó vallás nem tartozott ezek közé). A zsidóság kiengesztelésére elhatározták, hogy a legközelebbi országgyűlésen a zsidóság teljes egyenjogúsításáról fognak tárgyalni.

Az országgyűlés állásfoglalását, melyet a zsidógyűlölő polgárság sugallatára, a városokban kialakuló ellenséges légkör

⁶³ A pozsonyi zavargásokról: Borovszky Samu (szerk.), *Magyarország vármegyei és városai*, XVII: *Pozsony vármegye, Pozsony szab. kir. város* (Budapest: Apollo, 1900), 650–650. old.; Sigmund Mayer, *Erinnerungen eines Kaufmanns* (1917), 139. old. A zavargásokról Bécsben és Németországban lásd Ismar Elbogen, *A Century of Jewish Life* (Philadelphia, 1946), 10–20. old.

hatása alatt tett engedmények jellemeztek, nem kis mértékben Kossuth határozta meg. Szerinte nem lehet eltekinteni az előítéletektől, amelyek kedvezőtlenek a zsidókra nézve. Kossuth a zsidó egyenjogúság tervének támogatásától is visszalépett (ezt kezdettől fogva a zsidó elkülönülés megszüntetésének feltételéhez kötötték); az országgyűlés 1848. március 3-i ülésén azt bizonygatta, hogy a jelen körülmények között éppen az egyenjogúság támogatóinak kell tartózkodniuk a cselekvéstől, ugyanis a késleltető nehézségekkel nem lehet megbirkózni. Kossuth:

„(...) most a zsidókra nézve rendelkezni annyi volna, mint e népfaj közül tömérdeket áldozatul vetni ellenségeik dühének.”⁶⁴

A kormány engedékeny álláspontja különösen kifejezésre jutott a zsidók nemzetőrségi szolgálatával kapcsolatban; ezt a szervezetet a belső biztonság fenntartására hozták létre. Annak ellenére, hogy a hadkötelezettségi törvény kiterjedt a zsidókra is, Pest polgársága követelte: zsidókat ne sorozzanak be a nemzetőrségbe, a már történetesen állományban levőket pedig szereljék le. A kormány teljesítette kérésüket:

„(...) tekintve... Budapestnek jelenleg felizgatott állapotát, minden ingerültség eltávolztatására a miniszterelnök, a zsidó község elöljáróinak saját kérelmére, a zsidókat ideiglenesen a nemzetőrségi szolgálattól felmenti...”⁶⁵

Ugyanakkor a miniszterelnök, gr. Batthyány Lajos (1806–1849) utasította a hatóságokat, ügyeljenek a városi bevándorlási törvények szigorú betartására. Ez az intézkedés lényegében kísérlet volt a zsidók kiűzésére a szabad királyi városokból. A radikálisok, élükön Petőfi Sándorral, Táncsics Mihállyal, tiltakoztak a kormány intézkedései ellen, ezeket a német polgárság hatásának tulajdonították.⁶⁶

⁶⁴ Lásd Zsoldos Jenő, *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (Budapest, 1948),

69. old.

⁶⁵ Uo., 92. old.

⁶⁶ Bernstein Béla, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók* (Budapest: Tábor, 1939²), 47. old.

Miután a forradalmi kormány katonai, politikai helyzete rosszabb lett, változott a zsidósággal szemben tanúsított magatartás, csillapodott az ellenségesség. A horvát seregek betörésével több katonára volt szükség, emiatt a zsidókat is kezdték befogadni. A zsidók lelkesedéssel válaszoltak, és sokan önkéntesként vonultak be különféle hadtestekhez.

A zsidók közül számosan kinyilvánították lojalitásukat a magyarok küzdelmével, és a zsidó fiatalok közül nem kevesen lelkesülten harcoltak a forradalmi hadsereg soraiban. A zsidók hazafiassága homlokegyenest ellenkezett a nemzetiségek magyarelles magatartásával.

1848 júliusában napirendre került a pesti országgyűlésen a zsidó emancipáció ügye. Kállay Ödön (1815–1879), a liberális nemesség egyik vezetője törvényjavaslatot nyújtott be az egyenjogúsításról. Eszerint (1. §): „Magyarországban s a kapcsolt részekben minden megtelepedett zsidó, e hon többi polgáraival, úgy politikai, valamint vallási tekintetben egyenlőnek nyilváníttatik.” A javaslat továbbá kimondja (2. §): „Telepedettnek tekintendő mind az, ki a törvény kihirdetése előtt rendes adót fizetett.” Az utolsó három paragrafus a zsidók és keresztények közötti házasság érvényességéről intézkedik.⁶⁷

Az országgyűlési bizottságok nem fogadták el a javaslatot – az feltétel nélküli emancipációt jelentett volna –, hanem előbb egy bevándorlási és honosítási törvény megalkotását kívánták. „Az osztályok központi bizottmányának jelentése a zsidók emancipációja ügyében”⁶⁸ egy további utasítást tartalmaz:

„A nyilvános és társadalmi életben ennyire feltűnő, mint káros elzárkózottság s kölcsönös idegenkedés okainak korszerű reform általi elhárítása végett, a minisztérium magát a zsidóosztály értelmesbjeivel értekezésbe tegye.”

A többség tehát a feltételes emancipáció alapján állt. S habár a szövegezés hangneme mérsékelt volt, mint a korábbi vitákban, nem lehet kétség afelől, hogy a feltétel nem csupán a bevándorlást szabályozta, hanem „korszerű reform” is volt,

⁶⁷ A javaslat szövegéhez: Beer János (szerk.), *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954), 869–870. old.

⁶⁸ Szövegét közli Beer János, i. m., 870. old.

amely reformot a „zsidóosztály értelmesbjei”, vagyis a reform pártolói bevonásával kellett elérni. A javaslat ellenzői között ott találjuk a városok vezetőit is. Pozsony kérte a képviselőházat, „halassza boldogabb időre” az emancipációt.⁶⁹

A zsidóellenes hangulat elkeseredést váltott ki a zsidók körében, a feltételes emancipáció sértette önérzetüket. Voltak, akik kiábrándultak a szabadság reményéből, vélve, hogy erre nincsen kilátás Magyarországon. Így alakult ki egy irányzat, amely az Amerikába való kivándorlást propagálta. Meg is jelent egy „Felszólítás Magyarország zsidóihoz Amerikaibai (sic!) kivándorlásra”.⁷⁰ A program ellenzői pedig a „Mi nem megyünk Amerikába” című felhívással válaszoltak.⁷¹ A birodalom egyéb országaiban is voltak hasonló mozgalmak;⁷² például Németországban elég nagy méretekben.

Az egyenjogúsítási törvényjavaslat végül is elkészült. 1849. július 20-án nyújtotta be Szemere Bertalan (1812–1869) miniszterelnök és belügyminiszter a Szegeden gyűlésező országgyűlésnek. A négy bekezdésből álló törvény kimondja:

„(...) a magyar álladalom határain belül született vagy törvényesen megtelepedett mózesvallású lakos mindazon politikai és polgári jogokkal bír, melyekkel azzal bármely hitű lakosai bírnak.”⁷³

A törvény továbbá kimondja, hogy a keresztények és zsidók közötti házasság polgári szempontból érvényes. Ennek a rendelkezésnek inkább elvi értékkel bírt, mert törvényes keretek közé helyezte az asszimiláció e magas fokát, gyakorlatilag azonban csekély volt a jelentősége, mert a polgári házasság akkor még ismeretlen volt Magyarországon. A 4. § szerint

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Szövegét közli Zsoldos Jenő, *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (Budapest, 1948), 108–111. old.

⁷¹ Uo., 111–114. és 241–242. old.

⁷² Leo Goldhammer, „Jewish Emigration from Austria–Hungary in 1848–1849”, *VIVO Annual of Jewish Social Science*, 9 (1954), 332–362. old. Magyarországról: 346–347, 356–357. old.

⁷³ Első szakasz. – A törvény szövegét és indoklását lásd Zsoldos Jenő, *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (Budapest, 1948), 218–219. old.

„(...) a belügyminiszternek meghagyatik: a) A Mózes valóságos papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze egy gyülekezetet, részint, hogy hitágazataikat nyilvánítsák s illetően reformálják, részint, hogy jövőendő egyházi szerkezetükre nézve a kor kívánalmaival megegyező javításokat tegyenek.”

Az országgyűlés a törvényt vita nélkül elfogadta. A törvényhozás tehát kimondta a jogegyenlőséget, amint azt az előző évben benyújtott Kállay-féle javaslat tartalmazta, de egyben elfogadta az országgyűlési bizottság akkori javaslatát is a vallási és társadalmi reformokat illetően. Nehezen képzelhető el, hogyan is gondolták e folyamatokat a törvény erejével megindítani, de a törvényhozók akkoriban kevés gondot fordítottak erre. A feltételek inkább a közvélemény megnyugtatását célozták.

Röviddel ezután a szabadságharc megbukott, a törvény nem lépett életbe. Ennek ellenére maradandó elvi jelentősége volt. A zsidók egyenjogúsága része lett 1848 politikai hagyományának. Továbbá, önmagában is jelentősége volt a zsidók bekapcsolódásának a forradalomba és a szabadságharcba. Sokan lelkesedtek közülük a nemzeti ideálokért, és szolgálták a szabadságküzdelmet hazafias odaadással. Kérdéses azonban, lehet-e ezt úgy beállítani, mint a zsidók általános érvényű véleményét. A magyarországi zsidóság tekintélyes része, ha nem többsége, konzervatív volt, és a zsidó politikai hagyományt követve az államhatalom oldalán állt. Feltehető, hogy 1848/49-ben sokan tartózkodóan viselkedtek. Úgy vélhetjük, a magyar-zsidó történetírás, apologetikai okokból, túlzott jelentőséget tulajdonított a zsidóság szerepének a forradalomban és szabadságharcban.⁷⁴

⁷⁴ A kérdés beható kritikai tárgyalására nem térhetünk ki bővebben. Röviden: Ignaz Einhorn, *Die Revolution und die Juden in Ungarn* (Leipzig, 1851), 116. old., azt állította, hogy 20 000 katona vett részt a szabadságharcban. Azonban Bernstein megbízhatatlannak találta ezt a megállapítást; szerinte „(...) pusztán általánosságban mozog...” (1848/49-i szabadságharc és a zsidók, 1898¹, 169. old.; 1939², 199. old.). Bernstein tehát óvatos volt. Ugyanígy a MZsL: „(...) Hagyomány szerint Kossuth egyik beszédében azt mondta: »húszezren vitézül harcolnak seregünkben«. Ezt a számot ugyan források hiányában nem tudjuk kimutatni...” („Zsidó honvédek”, 987. old.). Mindamellett Venetianer Lajos átvette Einhorn Ignác állítását: „Horn [Einhorn] Ede tanúsága szerint, melyet maga Kossuth is megerősített, a 180 000 főnyi honvédségben 20 000 volt zsidó”

A szabadságharc bukását követő abszolutizmus időszakában a politikai élet szünetelt. Az 1850-es években a közvélemény kifejeződésének leghatásosabb eszköze a sajtó. Az újságok hátsólapjain a zsidókkal kapcsolatban kifejezésre jutó magatartás nem rokonszenvező; a korabeli szépirodalomban ábrázolt arculatuk ugyancsak nem kedvező. Úgy tűnik, hogy az 1840-es évek liberális eszméi és a zsidóságnak az 1848/49. évi forradalom idején tanúsított hazafias magatartása nem hagyott mély nyomot a közvéleményben. Általános felfogás szerint a zsidók még nem alkalmasak a polgári egyenjogúságra.

Az 1861. évi országgyűlés – melyet Ferenc József császár és király (1848–1917) az alkotmányosság hosszú szünetelése után hívott össze – alkalmat adott az emancipáció kérdésének ismételt felvetésére. A kezdeményezés a pesti hitközségtől indult ki. Az ország összes hitközségének képviselőit meghívta 1861. április 16-ára annak megbeszélése végett, hogy

„(...) az országgyűlésnél kérelmezőleg lépjenek-e fel, és mely alakban, vagy pedig bízva a Magyar Nemzet nagylelkűségében és a követ urak túlnyomó száma által már eddig is nyilvánított szabadelvű nyilatkozataiban, szenvedő állást foglaljanak-e el.”⁷⁵

A pesti kezdeményezés azonban nem talált általános egyetértésre: az ország zsidóságának csak fele küldte el képviselőjét. A pesti gyűlésen a lényegét illető nézeteltérések voltak abban a tekintetben, hogy miképpen lehet előrevinni az emancipáció ügyét az országgyűlésen. A résztvevők egy része javasolta, hogy nyújtsanak be petíciót, de a többség ezt elvetette, és bizalmát fejezte ki, hogy az országgyűlés méltányolni fogja a zsidó egyenlőség elvét.⁷⁶ Hogy e bizalomnak volt-e reális alap-

(*A magyar zsidóság története*, 197–198. old.). Grünwald határozottabb volt: „Nem túlzás Einhornnak az a megállapítása, hogy 20 000 (...) zsidókból regrutálódott” (Grünwald Fülöp, „A zsidó ifjúság a magyar szabadságharcban”, *IMIT Évk.*, 1948, 205. old.).

⁷⁵ Idézi Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története*, 213. old.

⁷⁶ Az 1861. áprilisi zsidó konferencia jegyzőkönyvét lásd Mezey Ferenc, „Sárga levelekből”, *MZsSz* 11 (1894), 31–35. old.

ja, nehéz eldönteni. Valószínűnek tűnik, hogy akik ellenezték az aktiv fellépést vagy a petíciót, attól tartottak: ha az ügy ennek ellenére megbuknék az országgyűlésen, a kudarc súlyosabb lenne. A passzív magatartás előnyösebbnek látszott, annál is inkább, mert az ország közvéleménye és a politikai vezetők tájékozottak voltak a zsidók jogegyenlőség-követeléseit illetően. Az ellenpárt azonban nem nyugodott meg, és vezetői titkos tárgyalásba bocsátkoztak politikai körökkel az emancipáció ügyében. A tárgyalások híre kiszivárgott; az említett vezetők állítólag hajlandók lettek volna elfogadni részleges egyenjogúsítást is. E hírek nagy izgalmat keltettek a zsidóságban.⁷⁷ Mivel az 1861. évi országgyűlést ideje előtt feloszlatták, az emancipáció ügye nem került tárgyalásra.⁷⁸

Az 1860-as évek liberális felfogását a zsidókkal kapcsolatban hűen tükrözi Trefort Ágoston (1817–1888)⁷⁹ értekezése, mely a korabeli magyar társadalom szemszögéből joggal tekinthető a kérdés leginkább tárgyiagos megközelítésének.

Trefort 1862-ben terjedelmes kritikai tanulmányt közölt W. H. Riehl német szociológus munkájáról,⁸⁰ ebben azt próbálta bizonyítani, hogy az állapotok Magyarországon és Németországban különböznek, ennek kapcsán tért ki a zsidókérdésre. Leszögezi, hogy Magyarországon a zsidóság külön társadalmi osztályt képez, és azt állítja, hogy ellentétben más országokkal, ahol felvették az ország nyelvét,

„Magyarországon (...) a zsidóság, kevés kivétellel, német, németül beszél, s német műveltséggel bír; továbbá habár

⁷⁷ Groszmann Zsigmond, „Meisel pesti főrabbi”, *IMIT Évk.* (1933), 105. old.; Szabad György, *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–1861)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 366. old.

⁷⁸ Az országgyűlést 1861. augusztus 22-én feloszlatták. Tisza Kálmán javaslatára határozatba foglalták, hogy a munkájában megzavart országgyűlés tervében volt az emancipáció is. Valóban, június 17-én az országgyűlés bizottságot nevezett ki a törvény előkészítésére. Javaslata a zsidók egyenjogúsítását egy letelepedési törvénytől kell függővé tenni.

⁷⁹ A Magyar Tudományos Akadémia tagja, egy időben (1885–1888) elnöke; vallás- és közoktatásügyi miniszter (1872–1888).

⁸⁰ Trefort Ágoston, „A társadalomtudomány és Riehl munkái”, *Budapesti Szemle*, 16, no. 53 (1862), 291–304. old.; újra közölve in: *Emlékbeszédek és tanulmányok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881), 211–233. old.

másutt s főleg Németországban felosztató, forradalmi elemnek tartatik, Magyarországon a zsidóság conservativ, minden létező status quonak pártolója.”⁸¹

A zsidók tehát a fennálló rend mellett állnak; és világos a célzás: a zsidók az önkényuralmat támogatják. A zsidók magyar hazafias magatartására az 1860-as években, amelyet az újabb történeti kutatás kimutatni igyekszik,⁸² Trefort nem utalt. Úgy látszik, hogy a kortársak ezt jelentéktelennek tartották.

Miután utalt a zsidóság pozitív vonásaira, Trefort rámutat általa felismerni vélt negatív tulajdonságaira: „gyenge becsületérzés, felületesség, hiúság, idegenkedés a nehéz fizikai munkától, a tisztaság hiánya”.⁸³ Trefort fejtegetéseinek egyik kardinális pontja a megkülönböztetés a zsidóság felső és alsó osztályai között:

„A vagyonosabb s felsőbb osztályok főleg kereskedők és pénzüérek, s ezek és a keresztény kereskedők közt nem létezik semmi lényeges különbség, itt a jó és a rossz oldalak közösek, s a hatás a társadalomra nézve ugyanaz... Ártalmas befolyása van azonban a népre azon alsóbb osztályú zsidóknak, kik a legrosszabb árukat drágán árulva, kóborolva és házalva, a népet százféle módon demoralizálják. A specifikus zsidóság ennyiben társadalmi állapotainkra ártalmas hatást gyakorol.”⁸⁴

Trefort nem hiszi, hogy a keresztény társadalomnak sikerül ezeket megjavítania. Erre csak a zsidóság felső osztálya képes:

„(...) ezeket kell magunkhoz emelni az által, hogy őket minden jogainkban részesítjük, pótlékuul tőlük követelvén, hogy faj és vallás rokonaikra akkép hassanak, hogy a keresztény társadalom erkölceihez és szokásaihoz simulva, a cseberberélésről s olyan kereskedelmi practikákról lemondva, a földet műveljék s kézműveket gyakoroljanak. Tehát emanci-

⁸¹ *Budapesti Szemle*, i. h., 302. old.

⁸² Szabad György, i. m., 359–368. old.

⁸³ Trefort, i. m., 303. old.

⁸⁴ Uo.

páljuk a zsidókat, ne titkoljuk azonban bármi liberális álszégyenből hibáikat, s követeljük tőlük, hogy mondjanak le régi nézeteikről, s a felsőbb zsidó osztályoktól követelnünk kell, hogy hassanak alsóbb osztályaik átalakulására.”⁸⁵

Amit Trefort javasolt, az tulajdonképpen a feltételes emancipáció változata, részleges emancipáció azok részére, akik ezt megérdemlik. Ez nem egyedül Trefort elgondolása volt. Mint láttuk, a részleges, korlátozott emancipációt 1861-ben is mérlegelték. Feltehető, hogy ezzel kapcsolatban vetette fel Trefort a korlátozott emancipációt, társadalmi érvekkel alátámasztva.

Tekintettel az 1849. júliusi törvényre, az 1861. évi tárgyalásokra és gr. Tisza Kálmán (1830–1902) kijelentésére az országgyűlés feloszlata előtt, azt mondhatjuk, hogy a zsidó egyenjogúsítás kérdésében kialakult az elvi megegyezés. Keresztülvitelére azonban majd csak a kiegyezés után került sor. Az 1867-ben megalakult kormány egyik első törvényhozási aktusa az emancipáció volt.

EGYENJOGÚSÁG, 1867

Ausztria és Magyarország 1867. évi kiegyezése után, a hatalom újjászerveződése idején az egyik legsürgetőbb törvény jellegét illetően megoszlottak a vélemények. Horváth Boldizsár (1822–1898) igazságügy-miniszter úgy vélte, hogy általános érvényű törvényt kell alkotni, melyben a politikai jogok nem függenek a vallástól. Vele szemben br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter a zsidó egyenjogúság külön törvénybe foglalása mellett foglalt állást. Indoklása szerint egy általános alapelveket meghatározó törvény a főrendi ház ellenállásába ütközne. Ennek az érvelésnek helyt adtak, és az országgyűlés 1867. december 17-i ülésén elfogadta az emancipációs törvényt (1867: XVII. tc.):

„1. § Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak.

⁸⁵ Uo., 303–304. old.

2. § Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.”⁸⁶

Az egyenjogúsítás feltétel nélküli volt, ellentétben az 1849. évi törvénnyel, mely csak a Magyarországon születettekre és a törvényesen megtelepedettekre vonatkozott, továbbá nem követelt vallási reformokat sem. Feltehető, hogy a politikusok tudatában voltak a feltételes emancipáció problematikus voltának, és bíztak abban, hogy a zsidók integrációja feltétel nélkül is előbb-utóbb be fog következni. Az asszimilációs törekvések a zsidóságon belül bizonyára erősítették az efféle elgondolásokat. Jelentős szerepe volt Eötvös Józsefnek, az emancipáció veterán harcosának, az 1867. évi kormány egyik kiemelkedő tagjának. Nagy elégtétellel szolgált számára, hogy a törvény nemcsak a képviselőházban, hanem a főrendi házban is simán ment át.

Az egyenjogúság igazolni látszott az asszimilációra hajló zsidóság előtt az integrációs törekvések helyességét. A zsidóság e része úgy látta, hogy szükség van a zsidóság megújulására az emancipáció utáni új korszak szellemében. A hagyományhű zsidóság azonban rendületlenül ragaszkodott elveihez, és ezen az emancipáció semmit nem változtatott. Az 1867 és 1870 közötti években a polarizáció a magyar zsidóságon belül elmélyült, és végül totális szakadáshoz vezetett. Történelmi előzményei még a XIX. század elejére nyúlnak vissza.

INTEGRÁCIÓ, 1867–1914

Az emancipáció és az első világháború közötti fél évszázad a politikai és gazdasági integráció jegyében állt. Az egyenjogúságot tovább erősítette az izraelita vallás recepciója (1895); ettől kezdve a zsidók nemcsak személyes, hanem kollektív, közelebbről, felekezeti jogaikban sem különböztek a többi magyarországi polgártól. A zsidóság egyre fokozódó ütemben hatolt be a gazdasági életbe, lélekszáma jelentős mértékben gyarapodott: 542 000-ről (1869) 911 000-re (1910).

⁸⁶ *Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1836–1868* (Budapest, 1896), 354. old. – A törvény a képviselőházban: *MZsSz* 9 (1892), 217–221. old.

Ugyanakkor a megerősödés mellett felismerhetők a megtorpanás, sőt a visszaesés jelei is. A nem zsidó társadalom tartózkodó magatartást tanúsított a zsidósággal szemben, ez a rezerváció a társadalom bizonyos rétegeiben ellenségességgé változott. Kifejezési formáját az antiszemitizmus ideológiájában találta meg, a zsidóellenesség eszméje fejlődése folyamán társadalmi mozgalommá, majd politikai párttá vált.

A korszak elején zajlott le a zsidóság vallási-szervezeti szétválása, végsőkéig fokozva a XIX. század kezdetétől kibontakozó eszmei harcot – erről a következő fejezetekben bővebben szönlünk.

III.

KETTŐS KÜZDELEM: HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS

A XVIII./XIX. század fordulóján a magyar zsidóságon belül a nyitottság jelei kezdtek mutatkozni: a világi műveltség iránti érdeklődés, a felvilágosodás eszméinek befogadása. A kor szellemi és társadalmi áramlatai fokozatosan behatoltak a zsidóság egy részének gondolatvilágába, és ezzel megkezdődött az eltávolodás a XIX. század elején a magyarországi zsidóságra jellemző hagyományhű életmódtól. Másrészt, ugyanekkor megindult a hagyományhű zsidóság bezárkózási folyamata, és köreikben megkezdődött a rabbinátus megerősödése, ennek eredményeképpen pedig kialakult a magyar orthodoxia jellegzetes arculata.

A FELVILÁGOSODÁS TÉRHÓDÍTÁSA

A magyarországi zsidóság körében a felvilágosodás terjedése a XVIII. század végén indult meg, alapvetően külső hatások eredményeképpen: II. József világi iskolák alapítását ösztönző oktatási rendeletei, a cseh- és morvaországi műveltebb és tehetősebb rétegek, valamint az említett országok műveltségi központjaiból érkezők magyarországi bevándorlása nyomán.

A felvilágosodás Cseh–Morvaországban mélyrehatóan elterjedt a zsidóság körében, és a fennálló szoros kapcsolatok révén Magyarországra is kezdett behatolni. A Morvaországból Magyarországra érkezők közül többen jelentős pozícióra tettek szert a korabeli vallási és szellemi életben: Schwab Leib (Löw / Arszlán) (1794–1837) pesti, Löw Lipót szegedi, Chorin Áron aradi rabbi, Jeiteles Lipót (1812–1871) aradi lapszerkesztő és számos más rabbi és író. A szomszédos ausztriai felvilágosodás is éreztette hatását.

A XIX. század első felében a magyarországi felvilágosodás folyamata több szinten zajlott, és hívei között különböző típusokat lehet megkülönböztetni.

A korabeli felvilágosultak egyik jellemző típusa a világi tudományokra szomjazó ifjú – igen gyakran korábbi jesiva-növendék. Idesorolhatók a Csehországból és Morvaországból bevándorló fiatalok, akik a tehetősebb családoknál házitanítóként tevékenykedtek. A nem zsidó világgal és kultúrájával érintkezve ezek közül sokan eltávolodtak a zsidó szellemtől. Némelyek véglegesen elszakadtak a zsidóságtól, és kikeresztelkedtek. E rétegből kerültek ki a szabadfoglalkozású pályákat választó első zsidók. Többen közülük az irodalom felé vették útjukat, jelentős szerepet vállalva a magyarországi német nyelvű irodalomban és újságírásban.

A felvilágosultak másik típusa a héber *maszkil*,⁸⁷ aki elsajátította a kor felvilágosult eszméit, de megmaradt a zsidóság keretein belül. Különbségeket azonban közöttük is felfedezhetünk; a mérsékelt felfogású *maszkil*-t, másrészt a zsidó hagyományokhoz kritikusan viszonyuló felvilágosultakat. A zsidó hagyományok alapján állók közül kiemelkedett a Rosenthal család. A móri Rosenthal Naftali (1727–1798) Moses Mendelssohn fiataalkori barátja volt;⁸⁸ fia, Rosenthal Salamon (1764–1845) fordította le héberre Mendelssohn „Phaedon” című munkáját és egyéb műveit (ezek kéziratban maradtak), és kapcsolatban állt korának mérsékeltőbb felvilágosult tudósaival, közöttük a prágai Slomo Yehuda Leib Rappaporttal (1790–1867) és a páduai Samuel David Luzzattóval (1800–1865).

A magyarországi héber *maszkil*-ok közül kiemelkedett Levisohn Salamon (1789–1823), a modern héber irodalom jelentős személyisége. A többi *maszkil* szerepe irodalmi szempontból jelentéktelen volt, de mivel műveltségük héber jelleget viselt, nagy hatást tudtak gyakorolni hagyományhű környezetükre. Többen közülük, nagyrészt vidéki városok lakói, a bécsi időszi héber kiadványokban publikálták írásait.

A korai héber nyelvű zsidó értelmiség e típusaitól különböznek a feltörekvő zsidó polgárság tagjai. Mint státusszimbólu-

⁸⁷ *Maszkil* – felvilágosult, a *haszkala* követője.

⁸⁸ Rosenthal Naftaliról lásd Büchler Sándor, „Mendelssohn Mózesnek egy ifjúkori barátja”, *MZsSz* 9 (1892), 308–313. old.

mot magukévá tették a felvilágosodás értékeit, kapcsolatot tartottak a szűk felvilágosult réteggel, és befogadták a kor eszméit. Többségükben kereskedők voltak, utazásaik során érintették a felvilágosodás külföldi központjait – Prágát, Bécsset, Németországot –, és tapasztalataikat igyekeztek érvényesíteni otthoni közegükben. Ennek a jelentősége abban állt, hogy a hasonló körökből indultak ki a vallási modernizációs törekvések külföldi mintára. A magyarországi felvilágosodás mérsékelt volt, ellentétben a militáns németországi zsidó felvilágosodással. Ez annak tulajdonítható, hogy e mozgalom magyarországi képviselői nem álltak közvetlen kapcsolatban német elvbarátaikkal, kivéve Mendelssohnt, aki maga is mérsékelt volt. A felvilágosodás Magyarországra – mint említettük – Csehország közvetítésével ért el, és a hagyománytól ott sem távolodott el.⁸⁹

A magyarországi zsidó felvilágosodás és különböző árnyalatai kezdetben nem rendelkeztek sajátos jelleggel, sem nyelveik (német és héber), sem pedig eszméik tekintetében. Ezért nem is beszélhetünk önálló magyarországi zsidó felvilágosodásról, csupán a szomszédos országokban fellépő hasonló mozgalmak vetületéről.

Az 1840-es években a felvilágosodás szellemi áramlatában sajátos vonás kezdett kirajzolódni: a magyarosítási mozgalom, melynek célkitűzése volt a magyar nyelv és kultúra terjesztése a zsidóság körében.

A MAGYAROSÍTÁSI MOZGALOM

A magyarosítási („magyarítás”) mozgalma a zsidó felvilágosodás céljainak fordulatát jelzi. A felvilágosodás mozgalma nemzeti szempontból addig „semleges” volt. Bár a felvilágosultak ekkori műveiben megtalálhatók a hazafias vonások, ezek tulajdonképpen mint az alattvalói hűség megnyilvánulásai értéke-

⁸⁹ A Németország felőli szellemi hatásokra Magyarországon lásd Michael K. Silber: „The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on the Haskalah and Reform in Hungary”, in: Jacob Katz (szerk.), *Toward Modernity. The European Jewish Model* (New Brunswick – Oxford: Transaction Books, [1987]), 115–117. old.

lendők. Ezzel szemben a magyarosítás nemcsak nyelvi alkalmazkodást jelentett, de a magyar nemzeti és közösségi értékekkel való azonosulást is. Az 1840. évi országgyűlés liberális megnyilvánulásai bátorították ezt a törekvést.

A zsidóság nyelvi-kulturális azonosulási vágya kifejezést nyert több területen; próbálkozások történtek a magyar nyelv zsinagógai használatának bevezetésére, zsidó iskolák alapítására, melyekben a magyar nyelv oktatása jelentős szerephez jut, magyar nyelvű irodalmi alkotások létrehozására és magyar nyelvű fordításokra (leginkább a Biblia és a vallási irodalom köréből), nyelvművelő társaságok és olvasóköri alapítására.

Az erőfeszítések valójában csak szerény eredményeket értek el. A magyarországi zsidóság felvilágosult rétegei elismerték a magyarosítás ideológiájának helyességét, de a gyakorlatban nem voltak hajlandók lemondani német nyelvükről és kultúrájukról a szegényesebb magyar javára. E szempontból jellemző a többségében haladó szellemű pesti község rabbijának, a morvaországi eredetű Schwab Leibnek a felfogása. Prédikációiban buzdította híveit a magyar nyelv ápolására, ő maga azonban nem beszélt a magyart, és a nyelvi változás iránt sem lelkesedett igazán. Az utána szolgáló többi rabbi szintén nem tudott magyarul, és a hitközség csak 1866-ban alkalmazott magyar nyelvű hitszónokot. A hírneves pesti zsidó iskolában hét tanár közül csak egy tudott magyarul, és 1860-ig az oktatás nyelve a német volt.

A zsidó költők magyar nyelvű alkotásai az 1840-es években kevés irodalmi értékkel bírtak, költészetük nem belső érzések szülötte. „...érzésben, felfogásban nincs bennük semmi személyes” – írta Komlós Aladár. „Verseik csak mint a zsidók magyarosodásának nyelvemlékei, művelődéstörténeti okmányok érdemelnek figyelmet.”⁹⁰ A korszak egyetlen említésre méltó magyar-zsidó írója Bloch Móric (1815–1891) volt, a későbbi Ballagi Mór. Eötvös a magyar kultúra és a magyar nyelvű zsidó vallási irodalom terjesztésére bátorította a zsidóság körében, és Bloch valóban lefordította a Biblia néhány részletét, a teljes Tórát. Nem sokkal később kitért, és mint protestáns teológus tevékenykedett.

⁹⁰ Komlós Aladár, „Zsidó költők a magyar irodalomban”, *Ararát. Magyar zsidó évkönyv* (1942), 163–169. old. = Komlós Aladár, II, 155–161. old.

A magyarosító törekvések szervezett formát öltöttek 1844-ben, „A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület” megalakulásával. Az egyesület eszméje pesti orvostanhallgatók körében merült fel. Idővel az egyesület a szélsőséges vallási reformtörekvések központjává vált. A nemzeti szellem erősödésével 1848-ban az egyesület reformgyülekezetté alakult át, a Samuel Holdheim (1806–1860) vezette berlini szélsőséges reformcsoport mintájára.

A HAGYOMÁNYHŰ ZSIDÓSÁG ÉS AZ ÚJ IRÁNYZATOK

Az új szellemi áramlatokat a hagyományhű zsidóság heves ellenérzésekkel fogadta, és csakhamar nyílt harcot hirdetett ellenük. A Magyarországon kibontakozó küzdelem élesebben és erőteljesebben zajlott, mint más nyugat- és közép-európai országokban, amelyekben a két irányzat ugyancsak megütközött egymással. Alapvető különbség mutatkozott a Magyarországon kibontakozó és a más országokban folytatott küzdelmekben. Németországban és Franciaországban a hagyományhű zsidóság a XVIII. század végét követően lehanyaglóban volt, ezért az újítók elleni harca csupán a visszavonulással való védekezést jelentett. Ezzel szemben Magyarországon az orthodoxia helyzete szilárd volt, sőt a hagyományhű zsidóság éppen az új irányzatok megjelenésének időszakában erősödött meg, és kapott – a galíciai bevándorlás révén – további támogatást. Ennek következtében a belső háború nem a feltörekvő és visszaközoró erők harca volt, hanem két, a maga módján, egymással párhuzamosan egyre erőteljesebbé váló csoport között bontakozott ki. A két tábor közötti ellentét nem csupán szellemi és vallási síkon folyt. Alapvető ellentétek merültek fel az emancipáció kérdése körül is. Maga az emancipáció belső reformokkal volt összekapcsolva. Az orthodox vezetők, élükön a rabbikkal, tudatában voltak annak, hogy az emancipáció alapjaiban fogja megingatni a hagyományos zsidóságot. A fennálló állapotok tehát előnyösebbek voltak számukra; a polgári jogok hiánya nem izgatja az orthodoxokat. Ebben a tekintetben volt egy bizonyos érdekközösség az orthodoxok és az osztrák hatóságok között, ti. az utóbbiak rossz szemmel nézték a zsidók közeledését a magyar radikálisokhoz.

A két tábor közötti vetélkedés lényegében a gyülekezeteken belül mint ellentétes érdekű csoportok küzdelme zajlott, és mindenekelőtt a zsinagógiai renddel és a rabbisággal kapcsolatos újtási kísérletek miatt.

A zsinagógai imarend megváltoztatására irányuló törekvéseket nagymértékben befolyásolta az 1828-ban Pesten, a bécsi új imaház mintájára alakult új rítusú zsinagóga, az úgynevezett *Chorschule* vagy *Cultustemplom*.⁹¹ Az új rend lényegében csak külsőségeket érintett, ezek mégis nagy jelentőséggel bírtak: a tóraolvasó emelvényt, a szokástól eltérően, a templom közepéről a frigyszekrény mellé állították, a kántor énekét kórus kísérte, németül prédikáltak, és nem sokkal később orgonát is felszereltek a templomban. A mezővárosok lakosai közül sokakat, megbecsült családfőket és tehetős kereskedőket, elbűvölt a zsinagóga látványa, és ehhez hasonlólt szándékoztak építeni lakóhelyükön is. Az 1840-es évektől kezdve számos községben élesebbé váltak az ekörül kialakult ellentétek, különösen azokban az új gyülekezetekben, amelyek a szabad megtelepedést engedélyező törvény nyomán alakultak meg. Ezen időszakban számos zsinagógát építettek, és a hitközségek meghasonlottak a bevezetendő rendszabályok miatt. Több helyütt a régi zsinagógákat meghagyták a korábbi hagyományok szerinti imarenddel, míg az újakban megreformált rendet vezettek be (amint Pesten is), máshol az orthodoxia engedett az újtóknak, mint például Baján 1844-ben, ahol a nagy tekintélyű Kohn Schwerin Götz (1760–1845) rabbi a békességet részesítette előnyben. Nagy általánosságban azonban nem simultak el az ellentétek, és végül az 1871. évi végső szakadásig vezettek.

A rabbiság körül számos viszály és összeütközés támadt a hitközségekben. A régi imaházban szolgáló rabbi nem felelt meg az új nemzedék számára, akik olyan rabbist óhajtottak, aki nem csupán talmudi műveltséggel rendelkezik, és a hagyományoknak megfelelő hitszónok, hanem emellett felvilágosult, jártas a világ dolgaiban, németül – néha magyarul – tartja a prédikációit, és a korszellemhez pozitívan viszonyul. Egyes

⁹¹ Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten* (Budapest, 1901), 398–400. old.; Michael K. Silber, i. m., 123. old.; *A zsidó Budapest*, 109–117. old.

gyülekezetekben megtalálták a módot az ellentétek áthidalására. Érdekes esete ennek Pest. 1836-ban elfoglalta hivatalát Schwab Leib rabbi, akiben a vallási tanok egyesültek a bölcseséggel. Előzőleg, ahogy ez egy korabeli levélből kitűnik,

„(...) kiegyezett a két tábor: a régi nagy templomban dicső elődeink nyomdokában járnak, az új zsinagóga hívei pedig a Bécsben kialakított rend szerint imádkoznak. Ennek megfelelően a kapcsolat erősítésére elhatározták, hogy a rabbi egy hónapig a régi zsinagógát, majd a következőben az újat látogatja, havonta egyszer a régiben és egy hónapra az újban prédikál, így ismétlődjön ez a továbbiakban.”⁹²

A legtöbb helységben azonban a rabbiság körüli nézetkülönbségekben nem jutottak megegyezésre.

Amikor meghalt Mose Müntz (1750 k.–1831) óbudai rabbi, a község sokáig nem döntött helyének betöltéséről, végül a választás a hírneves lengyelországi Talmud-tudósra, Cvi (Zevi) Hirsch Heller (1776–1834) rabbira esett. A reformokra törekvők életének megkeserítésével fenyegették, emiatt a rabbi sokáig habozott, hogy eleget tegyen-e a község felkérésének.

1846-ban a nagy múltú pápai hitközség Lőw Lipót mellett döntött, de a választás az orthodoxia heves ellenállását váltotta ki, mivel Lőw közismerten hajlott a mérsékeltebb reformokra. Az ország neves rabbijai és a hatóságok is beavatkoztak a viszályba, mely Pápán túl is nagy viharokat kavart.

Az ellentétek nemcsak az új rabbi fogadása alkalmával kerültek felszínre. A hitközségben régóta szolgáló rabbi is gyakorlta ki volt téve sértéseknek, rendszeresek voltak a súrlódások a műveltebbek, modernek és a rabbi között, aki a hagyományhű életforma kereteinek fellazulásával ismét nem találta meg a közös nyelvet a gyülekezettel vagy annak némely csoportjával.

Fordított helyzettel is találkozhattunk, olyan községgel, amelyben a hagyományhű tábor tiltakozott a reformokra törekvéssel gyanúsított rabbi ellen. Ez történt meg R. Jehonatan Alexandersonnal (?–1869), aki Németországban született, 1832-ben jött Magyarországra, és a hejőcsabai hitközség rabbi-

⁹² Rosenthal Salamon héber nyelvű levele Schwab rabbihoz, kiadva: *Ha-Cofe le-Chochmat Jisrael*, 15 (1931), 175. old.

jává választották. Egy év múltán a hitközség tagjai a vallási törvények könnyítésével és eretnek tanok hirdetésével vádolták meg. Erélyes cáfolatai ellenére is a kor híres rabbijainak többsége hivatalvesztésre ítélte. A vizály egészen R. Mose Soferig jutott, aki bár nem volt meggyőződve a vádak igazságáról, megértette, hogy a rabbinak a gyülekezetével kialakult viszonya közepette nem tanácsos továbbra is a hivatalában maradnia, és javasolta, mondjon le, amíg az ellentétek elsimulnak, ez esetben ő segíteni fog más rabbisági állás elnyerésében. Alexanderson nem mutatott hajlandóságot a megegyezésre, és tovább folytatta elkeseredett harcát ellenfeivel, a küzdelem felkeltette a zsidó világ figyelmét.

A gyülekezetben belüli nézetkülönbségek megértéséhez figyelembe kell vennünk egy további tényezőt, mely a belső élet megrendüléséhez vezetett, ti. a zsidó népesség heterogeneitását Magyarországon. Ennek a sokféleségnek az egyik fő oka a galíciai bevándorlás volt, ehhez járult az 1840-es évektől kezdve a falvakból a kisvárosokba, innen tovább, a nagyvárosokba irányuló belső mozgás. A közösségek sokáig az átalakulás állapotában voltak, származásukban, műveltségükben, vallási hozzáállásukban, szociális helyzetükben elkülönülő csoportokat találhatunk bennük, és a különböző csoportok vallási ügyekkel kapcsolatosan kialakított viszonya eltérő vagy éppen ellenséges volt. Az előző korszakhoz képest ez alapvető változás, ugyanis korábban a községek egyöntetűek voltak, és eltekintve a szociális rétegződéstől, közösnek tartott értékekhez kötődtek.⁹³

A zsidóságon belüli vallási küzdelemre a kormány is felfigyelt. Több esetben hatósági beavatkozásra volt szükség a vizályok elsimítására. Az 1849. évi egyenjogúsítási törvény indoklása kitér erre:

„A zsidóság kebelében az orthodoxok és reformóhajtók felekezete naponként mérgesb gyűlölséggé fajul... jelenleg minden rabbi, minden község egymástól független...”⁹⁴

⁹³ A hitközségeken belüli vizályokra lásd Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1845–1848)* (Budapest: Egyenlőség, 1916), 65–67. old.

⁹⁴ Beer János (szerk.), *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés* (1954), 872. old.

A helyzet orvoslását a zsidó községi szervezet felújításában látták.

„És most ez annál szükségesebb, mivel különvált községi szervezetek régi alakjában meg nem maradhat, következésképp annak helyét egyházi tekintetben új intézménynek kell pótolni.”⁹⁵

A megoldásra azonban már csak a kiegyezés után került sor.

A PAKSI RABBIGYŰLÉS, 1844

A vallástól való eltávolodás és a világi eszmék behatolása ellenére az orthodox rabbik bíztak abban, hogy a válságot el lehet szigetelni, annál is inkább, miután megítélésük szerint

„(...) a rabbik többsége országunkban igaz és istenfélő, (...) és közösségünk többsége az igaz hit alapján áll.”⁹⁶

Ebből kiindulva Shraga Feivel (Paul / Pál) Hurwitz (Horovitz / Horowitz) ha-Lévi (1796–1845) pápai rabbi javasolta egy országos rabbigyűlés összehívását, tanácskozás céljából, és hogy szabályokat hozzon a vallás erősítésére. Hogy ezen a meghirdetett célon túl mi volt Hurwitz rabbi valódi szándéka, nem tudni. Vajon az orthodox és mérsékelten haladó rabbik eszmecseréjére gondolt, és esetleg megegyezésre szeretett volna jutni? Vagy eleve arra irányult a kezdeményezés, hogy egy túlnyomóan orthodox rabbikból álló gyűlés demonstrálja a hagyományhű zsidóság erejét? Az előbbi feltevést támasztja alá az a tény, hogy a gyűlés előtt Hurwitz kapcsolatba lépett Holländer Leó (1806–1887) eperjesi rabbival, a magyar zsidóság egyik vezetőjével, aki a kor szellemét tükröző reformokért küzdött. Holländerhez intézett levelében Hurwitz kijelenti, hogy nem ellenzi a műveltséget és a haladást, és a tervezett gyűlés célja korszerűen rendezni a rabbiság, a nevelés és a

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Idézi héberül Weisz Miksa, „Adatok a paksi rabbigyűléshez”, *MZsSz* 25 (1908), 158. old.

zsinagógai rítus ügyeit.⁹⁷ A Holländerhez írt levelei szerint R. Hurwitz támogatta a felvilágosodást, és a gyűlés célja a rabbisággal, az oktatással és a szertartással kapcsolatos rendeletek meghozatala volt, olyan rendeleteké, melyek egyszersmind támogatják a haladást, és megszabják a megfelelő korlátokat.

Úgy látszik, a rabbik többsége már a gyűlés tervére gyanakodva tekintett. Nyíltan nem foglaltak ellene állást, de távolmaradtak. Feltehetően értesültek Hurwitz és Holländer levélváltásáról, és talán nem tetszett nekik a reformokra hajló rabbik meghívása. A gyűlés időzítése sem volt szerencsés. Két hónappal azelőtt tartották Braunschweigben a német reformrabbik konferenciáját, és sokan attól tarthattak, hogy a paksi gyűlés ennek mintájára készítik elő. Százhusz rabbi közül csak huszonöt tett eleget a meghívásnak – többségükben a kisebb közösségek rabbijai. A pozsonyi rabbi, a legtekintélyesebb orthodox pap, és az ő köréhez tartozók mind távol tartották magukat; nem jött el Meir Eisenstadter (?–1852) ungvári rabbi sem, akit Mose Sofer halála után kora legnagyobb Talmud-tudósának tartottak.

A paksi gyűlés szószólói maga Hurwitz, Kohn Schwerin Götz bajai és Schwab pesti rabbik voltak. A gyűlés fő tárgya a vallási és nevelési ügyek rendezése volt, illetve azon szervek felállítása, amelyeknek ezekre kellett felügyelniük. Két szabályzat-tervezet került a gyűlés elé: Hurwitz terve szerint az ország zsidó községeit négy körzetre osztják fel, mindegyikben egy-egy rabbi-bizottság működik, és ez felügyeli a rabbiság, a vallás és az oktatás ügyeit az illető körzetben. Egy felső szerv, az országos rabbigyűlés, döntő jogkörrel bír a szóban forgó ügyekben, országos szinten, beleértve a zsinagógai rítust. Ezzel szemben R. Schwab azt javasolta, hogy állítsák fel a zsidó közösség rabbikból és elöljárókból álló országos központi testületét. Továbbá javaslatot tett arra, hogy alapítsanak iparral és földműveléssel foglalkozó iskolát és társaságot, valamint hogy szerkesszenek zsidó vallási tankönyvet az iskolák számára. Schwab kiemelte, hogy figyelembe kell venni a kor szellemét, és a támadókkal szembeni védekezésül hangsúlyozni kell a zsidóság erkölcsi alapjait.

⁹⁷ A Hurwitz–Holländer levélváltást közli az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (1845), 27. szám, Melléklet.

Szembetűnő a két javaslat alapvető különbsége. Míg Hurwitz a zsidóság belső ügyeiben a rabbinikus szupremáciát kívánta intézményesíteni, Schwab egy központi, országos szerv felállítását javasolta világi vezetők bevonásával, továbbá fejleszteni kívánta a világi oktatást, és javítani a gyülekezet arculatát. Schwab javaslatát csak Kohn Schwerin Götz bajai rabbi támogatta, a többi résztvevő élénken tiltakozott ellene. A két rabbi egyedül maradt álláspontjával.

A paksi rabbigyűlés egyedülálló kísérlet volt arra, hogy a zsidóság vallási és szellemi életét megegyezés alapján rendezék. De csekély kilátás volt a megegyezésre. Az orthodox rabbi nagy többsége elejétől fogva fenntartással viszonyult a kezdeményezéshez, és ezen is túl, a nézeteltérések túlságosan mélyek voltak ahhoz, hogy egy általánosan elfogadható megegyezés létrejöhessen.⁹⁸

RABBISÁG ÉS VALLÁSI ÉLET

A magyar zsidóság vallási áramlatainak kialakulásában és küzdelmeikben jelentős szerepet töltöttek be a rabbi, konzervatívok és haladók egyaránt. A rabbiság kimagasló személyiségei a két táborban a XIX. század első évtizedeiben Mose Sofer és Lőw Lipót voltak. Mindketten a maguk módján nagy hatással voltak a magyar zsidóság szellemi arculatának kialakulására.

A Frankfurt am Main-i születésű Mose Sofer (1763–1839)⁹⁹ Morvaországon át került Magyarországra. 1798 és 1806 között

⁹⁸ A paksi gyűlésről részletes jelentést közöl az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (1844), 562–567, 581–585, 642–641. old.; továbbá Kohn Sámuel, „A paksi rabbigyűlés határozatai”, *MZsSz* 15 (1898), 373–376. old.; uő, „Kohn Schwerin Götz”, *MZsSz* 16 (1899), 135–162, s kül. 142–153. old.; Goldberger Izidor, „Zsidó hitéleti problémák 1845-ben”, *MZsSz* 38 (1921), 23–26. old.

⁹⁹ Mose Sofer (Schreiber) személyével terjedelmes irodalom foglalkozik, főként héberül, a bibliográfiához lásd in: *Pinkasz ha-kehillot: Hungariya* (Jerusalem: Yad Vashem, 1975), 100. old. – Sofer rabbi levelező partnereiről lásd Bacher Vilmos, „Századunk első feléből”, *MZsSz* 9 (1892), 630–642, 698–708. old.; 10 (1893), 38–45, 116–129. old.; Büchler Sándor, „Apróbb adatok a magyarországi rabbi történetéhez”, *MZsSz* 9 (1892), 496–498. old.; Weisz Miksa, „Észrevételek” [Bacher és Büchler cikkéhez], *MZsSz* 9 (1892), 636–637. old.; Moses J. Burak, *The Hatam Sofer* (Toronto, 1967) (népszerű életrajz).

a mattersdorfi hitközség rabbija volt, onnan került 1806-ban Pozsonyba, ahol is 1839-ig, haláláig szolgált.

Pozsony Magyarország egyik legrangosabb zsidó közösségének számított; a bécsi kormányzati központhoz közel vezető szerepre tett szert a magyar zsidóság országos ügyeinek intézésében, ezért a rabbi pozíciója is fontossá és megbecsültté vált, mind helyi, mind országos viszonylatban. Sofer rabbi működésének korától kezdve ez a helyzet állandósult, és a pozsonyi rabbi a legelsőnek számított az orthodox rabbik körében. R. Sofer korában fejlődött ki Pozsony mint a hagyományhű zsidóság szellemi központja.

R. Sofer korának egyik legjelesebb Talmud-tudósa volt. Ezen alapult a tekintélye, nem csupán Magyarországon, hanem Európa-szerte. Vallásjogi döntvényeit idézi a rabbinikus irodalom, és mint talmudi autoritás napjainkig útmutatóul szolgál.

A hosszú távú történeti hatás szempontjából R. Sofer alkotásainak legjelentősebbike a pozsonyi jesiva (Talmud-iskola) volt. Maga a jesiva már elődei, Meir Barbi (1725–1789) és Mesulam Tismenitz (?–1801) rabbik idejében is fennállt, de Sofer teljesen új rendszert vezetett be működésében.

Mindenekelőtt függetlenítette a jesivát a hitközségtől, és autonóm oktatási intézmény jelleget adott neki. A jesiva a maga független életét élte, tanítványai a Talmud-tudományokkal foglalkozók öntudatával voltak átitatva. Miután a jesiva hírnévre tett szert, a legkiválóbb növendékeket vonzotta, és a pozsonyi tanítványok a jesivák tanulóinak elitjét alkották. A pozsonyi tanház a jesivák új típusát jelképezte, legfőbb jellegzetessége volt a Tóra tanulása mint önmagában való legfőbb érték. A jesiva számos rabbit bocsátott ki, de igazi célja nem ez volt, hanem a Talmud-tudományok művelése. R. Sofer vezetése alatt a pozsonyi Talmud-iskola Közép-Európa leghíresebb ilyen intézménye lett. Nagy hatása volt az orthodox rabbiságra, már csak azért is, mert a magyarországi hitközségek rabbijai nagy részben Pozsonyból kerültek ki. Sofer a hitközségeket óvatosságra hívta fel a rabbik választásánál. Rossz szemmel nézte, ha a hitközségek ismeretlen lengyel rabbit fogadtak magukhoz, amikor Magyarországon számos zsidó tudóst ismert, akik méltók lehettek volna a rabbipalást viselésére. Körültekintően bocsátotta ki a rabbi-oklevelet; a növendéke általában csak

akkor kaphatta meg, ha rabbi-állást kínáltak fel neki, így az általa kiadott bizonyítvány nem csupán a kiváló tórai tudást elismerő oklevél volt, hanem közvetve azt is tanúsította, hogy a képesítést nyert személy Sofer rabbi szerint alkalmas a gyülekezet vezetésére.

A vallási reformokkal szemben R. Sofer engesztelhetetlen elutasítást tanúsított; olyannyira, hogy követelte a reformerek kirekesztését Izrael gyülekezetéből. A zsidóságtól elszakadt szektákhoz, a szadduceusokhoz és a karaitákhoz hasonlította őket. E szélsőséges és szigorú állásponttal érzékeltetni akarta, hogy az újítók nem pusztán vétkeznek, hanem Izrael gyülekezetét elhagyó szakadár szekták. Ítéletének messzemenő következménye volt, mert azt jelentette, hogy a vallás és hagyomány alapján álló zsidóság nem lehet egy közösségben az újítókkal. Ez volt a kiindulópontja az orthodoxok és az újítók elszakadásának, amelyre az 1870-es éveiben került sor.

Mose Sofer halála után, 1839-től, fia, Abraham Samuel Benjamin Wolf Sofer (1815–1871) lett a pozsonyi rabbi és a jesiva vezetője. Ettől az időtől kezdve száz éven át a Sofer rabbi-dinasztia tagjai töltötték be ezeket a tisztségeket.

Abraham Samuel Sofer működése idején indult meg az orthodoxia politikai szerveződése, és ő tevékeny részt vett benne. Fia, Simcha Bunem Sofer (1842–1906) örökölte a rabbiszéket apja után. Ennek fia, Akiva Sofer (1876–1959) 1939-ig volt pozsonyi rabbi, majd Palesztinába költözött, és 1940-ben Jeruzsálemben felállította a Pressburg jesivát. Az ő fia, Abraham Samuel Benjamin Sofer (1902–?), az 1940-es évek elején még a városban működött, ő volt az utolsó pozsonyi rabbi.

A XIX. század első évtizedeiben jelentkeztek a modern, új típusú rabbik. Számuk a régi imaház rabbijaihoz képest nem volt nagy. A gyülekezetek többsége, még ha akadtak is köztük reformokra hajló csoportok, ebben a korszakban egyelőre tartózkodott a felvilágosult rabbik fogadásától. A XIX. század utolsó negyedében mutatkoztak a változás jelei. Miután a zsidó közösség két különálló hitközségi szervezetre szakadt, szaporodtak a neológ gyülekezetek, és megnőtt a felvilágosult rabbik száma, többségükben az 1877-ben megnyitott Rabbiképző Intézet végzett növendékei.

A felvilágosult rabbik kimagasló személyisége volt a morvaországi születésű Lőw Lipót (1811–1875).¹⁰⁰ Fiatal korában je-sivákban tanult, de vonzotta a világi műveltség. 1835-ben el-hagyta Morvaországot, és a következő öt évben – Pesten, Po-zsonyban és Bécsben – általános tanulmányokat folytatva klasszikus tudást, valamint átfogó teológiai ismereteket szer-zett. Bécsben megismerkedett a hírneves prédikátorral, Jichak Noah Mannheimer (1793–1865) rabbival, aki rabbisági állásra ajánlotta Nagykanizsán, s ő 1841-ben elfoglalta a hivatalt. Az orthodox csoportok szembenállása ellenére öt évig marad tiszt-ségében. Itt kezdett munkálkodni a magyar nyelv ápolásán a zsidóság körében. 1846-ban rabbivá választották Pápán, de itt is az orthodox csoportok heves ellenállásával találkozott; ez végigkísérte több mint ötéves pápai működését. A két hitköz-ségben, mint általában a Dunántúlon, már megrendült a kötő-dés a vallási hagyományokhoz, és terjedőben volt az újítási hajlam, de még mindig jelentős volt a hagyományhű csoportok ereje, s ezek nehezen törődtek bele a felvilágosult rabbi jelenlé-tébe. A szemben álló irányzatok közötti harcot híven tükrözik a Lőw körüli ellentétek.

Lőwöt 1850-ben megválasztották szegedi rabbinak, itt hu-zsonöt éven át töltötte be hivatalát. Az itt eltöltött időszak rabbisági, kutatói és közírói munkásságának legjavát jelenti. A rabbiság szerteágazó feladatkörének ellátásán túl tíz éven át szerkesztette a *Ben Hananja* című folyóiratot (kezdetben havi, 1861-től hetilap, németül, 1858–1867), amely zsidó tudomá-nyokkal és közéleti kérdésekkel foglalkozott.

A korszak közérdekű kérdései sokat foglalkoztatták Lőwöt, leginkább az egyenjogúság és a hitközség helyzete. E tárgykö-rökben sajtóvitát folytatott, kifelé a nem zsidó hivatalos ténye-

¹⁰⁰ Lőw Lipótról: Abraham Hochmuth, *Leopold Lőw als Theologe, Historiker und Publizist* (Leipzig, 1871); Lőw Immanuel – Kulinyi Zsigmond, *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig* (Szeged: A szegedi zsidó hitközség, 1885), 172–255. old.; Eisler Mátyás, „Lőw Lipót”, *MZsZs* 28 (1911), 161–177. old.; William N. Loew, *Leopold Lőw: A Biography* (New York, 1912); Venetianer Lajos, „Lőw Lipót”, in: *Zsidó Plutarchos*, I (Budapest: Népszerű Zsidó Könyvtár, é. n.), 5–26. old. – Összegyűjtött tanulmányai és cikkei: *Gesammelte Schriften*, I–V (Szeged: Bába & Engel, 1893–1900; reprint: Hildesheim – New York: Olms, 1979); bibliográfia uo., V (1900), 3–14. old.

zökkel és személyekkel, akik a zsidóság jogait és méltóságát sértették, és befelé az orthodox táborral.

Lőw világnézetének alapelve volt, hogy a kor szellemének megfelelően végre kell hajtani a belső zsidó megújulást. Átította gondolkodását a kor különleges légkörének érzete, és a vallási életet megreformáló javaslatokra ösztönözte. A túlzott reformokat, a halákha száműzését a hitéletből, a szélsőséges németországi reformokat azonban nem pártolta. Hitszónoklataiban és szegedi lelkészi tevékenységében a szertartás nyitottá tételére és az oktatási rendszer megjavítására törekedett. Korának más zsidó teológusaihoz hasonlóan Lőw elengedhetetlenek tartott bizonyos változtatásokat, melyek megfelelnek a felvilágosodott nemzedék megváltozott ízlésének, ugyanis ezeket a hagyományhű rendszer nem elégítette ki, és emiatt eltávolítja a vallástól. Ebből a szempontból a reformokban nem a zsidó szellemtől való elszakadást látta, hanem ellenkezőleg: fenntartó és megőrző erőt.

Lőw tisztelettel közeledett az általa letagadhatatlan történeti valóságnak tartott vallási hagyományokhoz. Ha ellenben bizonyos hagyományok vagy szokások – forrásuk és történeti fejlődésük vizsgálata alapján – nem bizonyultak eléggé megalapozottaknak, nem habozott elvetni őket. Mindenesetre a változtatások kérdését nem kezelte könnyedén. Halákhikus jelentőséggel bíró esetekben nem változtatott; például, a válás ügyében a bevett szokásoknak megfelelően járt el.

Lőw eszmevilága a XIX. századi zsidó teológiai gondolkodás szerves része, és némely gondolatmenete szembetűnő rokonságot mutat a breslauer rabbiképző egyik szellemi irányítója, Zacharias Frankel (1801–1875) nézeteivel. Tisztázatlan még, Lőw milyen mértékben formálta a kor teológiai gondolkodását. Az bizonyos, hogy Magyarországon e témakörben elsődleges szerepet töltött be, és jelentős hatást gyakorolt a neológia szellemi fejlődésére.

Lőw Lipót halála után fia, Lőw Immanuel (1854–1944) töltötte be a szegedi főrabbi tisztét. Hatvanhat éven át szolgálta a közösséget.

Lőw Lipót kortársai közül kiemelkedtek Fassel és Zipser rabbik. Hirsch Fassel Boskovitz (1802–1883) morvaországi születésű, Mose Sofer tanítványa volt, Lőw után ő lett a nagykanizsai rabbi. Hajlott a mérsékelt reformokra, de tiltakozott a

szélsőséges újítások ellen. Tudományos munkássága a talmudi jog területét ölelte fel.¹⁰¹

Meir (Majer) Zipser (1815–1869) a szülővárosában, Balassagyarmaton, Meir Eisenstadt rabbi tanítványa volt, később morvaországi jesivákban tanult, itt került közelebbi kapcsolatba az általános műveltséggel. 1837-ben visszatért Magyarországra, és Pesten telepedett le. (Egy időben az óbudai Goldberger családnál volt nevelő.) 1843-ban Székesfehérvárott, az akkoriiban szerveződő új gyülekezetben rabbinak választották. Az orthodox csoport tiltakozását kiváltva bevezetett néhány újítást, olyasmit, amit Pesten a neológ zsinagógában látott. A kialakult ellentétek miatt elfogadta a rohonci közösség hívását (1858), és ott maradt haláláig. Zipser helyeselte a történeti alappal rendelkező mérsékelt újításokat, és akárcsak Lőw, történeti kutatásokkal foglalkozott.¹⁰²

A magyarországi modern rabbik első nemzedéke külföldi származású volt, orthodox környezetből került ki, és fiatal korában talmudi tanulmányokat folytatott. Ez döntő hatással volt későbbi szemléletükre, és a világi műveltség elsajátításával sem szakadtak el a hagyományoktól, újításaik mérsékelték voltak. Az első modern rabbik hatása, az orthodoxia ellenszenve folytán, korlátozott maradt, csupán Lőw Lipótnak volt vallási és közéleti befolyása, nagymértékben publicisztikai tevékenysége révén.

SZÉLSŐSÉGES REFORMOK

Különbséget kell tenni a vallási reformmozgalom fokozatai és árnyalatai között. Bizonyos reformok mérsékelteknek nevezhetők, mivel megváltoztatták ugyan a szokásokat és hagyományokat, de nem érintették a halákha alapjait, habár a hagyományhű zsidóság ilyen újításokat is egyértelműen elvetett. A mérsékelt újítókkal szemben voltak, akik a zsidóság gyökeres vallási megreformálására törekedtek. Ennek az áramlatnak kiemelkedő képviselője volt a morvaországi származású Chorin Áron (1766–1844) aradi rabbi.

¹⁰¹ Munkái jegyzékét lásd *MZsL*, 262. old.: „Fassel Hirsch”.

¹⁰² Munkái jegyzékét lásd *MZsL*, 974. old.: „Zipser Majer”.

Chorin a hírneves prágai R. Jehezkel Landau tanítványa volt, és általános műveltséget is szerzett, bár nem rendelkezett a Lőw Lipótéhoz hasonló széles körű teológiai ismeretekkel. Az óbudai R. Mose Müntz fáradozásainak eredményeképpen 1789-ben rabbivá választották Aradon.

Kezdetben nem különbözött a pályatársaitól. Tanultnak tartották és nem kételkedtek alkalmasságában – ez derül ki korának zsidó tudósaival folytatott halákhikus tárgyú eszmecsereiből. Ellentétek támadtak, amikor Chorin – mestere, R. Landau kifejezett hozzájárulására hivatkozva – engedélyezte a kecsge fogyasztását, amit más rabbik, élükön Jichak Grishaber (?–1815) paksi rabbival, megtiltottak. Az ügy döntő jelentőséget kapott, mert ebben a vitában a szigorítók véleménye ütközött meg a könnyítésre hajló rabbi nézeteivel, miközben mindkét fél a halákhára hivatkozott.

1803-ban Chorin Prágában kiadta *Émek ha-save* című művét, melyben már határozottan kiállt a vallási reformok mellett. Szerinte a zsidó hittudósoknak jogukban áll a kor szellemének megfelelően módosítani a halákhát. A könyv elnyerte Mose Müntz rabbi approbációját – Müntz valószínűleg nem olvasta el elejétől végéig –, de rabbinikus körökben viharos tiltakozást váltott ki. Mivel Chorin rabbiniként működött, Müntz nem hagyhatta figyelmen kívül a közvélemény reá nehezedő nyomását, és 1805-ben Chorin rabbinikus bíróság elé kényszerítette, kötelezték tanai visszavonására, „hogy a nép széles rétegeit ne tévessze meg”.

A valóságban Chorin nem bánta meg nézeteit. A németországi reformmozgalom nyilvános szervezkedésével párhuzamosan a XIX. század második évtizedétől kezdve egyre bátrabbá vált, nyíltan a reformok mellé állt; idővel túlzó álláspontjával túltett még németországi elvbarátain is.

Chorin reformjait a Talmudra és kommentátoraira, valamint a rabbinikus döntvényekre kívánta alapozni, így egyes vallási kérdések tárgyalásánál a halákhával foglalkozó tudósok szokásos módszeréhez folyamodott, vagyis bizonyítékokat idézett a kommentárok szövegéből, és a talmudi kazuisztika alkalmazásával vont párhuzamot a különböző tárgyak között. Ezzel a módszerrel következtette ki például, hogy a vallási törvények engedélyezik a szombati zenélést, utazást, a gyásznapok rövidítését stb. Ez volt a vallási reformerek első nemzedékének

módszere, ugyanis alapvetően nem tagadták a halákha illetékségét, de álláspontjuk megalapozására a saját megítélésük szerint magyarázták.

Úgy tűnik, hogy a Chorint mozgató indítékok között személyes jellegűek is voltak. Súlyos ellentétei a kor rabbijaival vitára és polémiára ösztönözték, bizonyítani akarta, hogy a vallási kérdésekben és a szokásjogban a könnyítések elve előbbre való, ezáltal esetenként az elfogadott halákhikus előírások eltérő értelmezésére jutott. Ebben különbözik Chorin a németországi reformerektől, utóbbiakat főként politikai célok vezéreltek: az egyenjogúságra való törekvés és a társadalmi beilleszkedés iránti elvárások. Hasonló elképzelések Magyarországon is megjelentek, de a XIX. század elején még nem volt jelentőségük. Chorin fellépésében személyes indítékok játszották a döntő szerepet, és a közösségi célok másodlagosak voltak.

A HASZIDIZMUS TERJEDÉSE

A Magyarország északkeleti megyéivel szomszédos Galiciában élt és működött Jisraél Baal-Sém-Tov (Best) (1700 k.–1760), a haszidizmus megalapítója, és az új mozgalom hatása feltehetően áterjedt Magyarországra is.¹⁰³ A zsidó lakosság a határ két oldalán – az északkeleti megyékben és Galiciában – nem sokban különbözött a XVIII. század közepén, amikor a haszidizmus keletkezett. Valószínű, hogy a Galiciában gyökeret vert vallási mozgalom tanai a bevándorlók és a kölcsönös kapcsolatok révén eljutottak Magyarországra. A XIX. század első negyedében a haszidizmus hatása már erőteljesen érvényesült az ország északkeleti megyéiben.

A haszidizmusban döntő jelentősége van a gyülekezet vezetőjének, a *cadik*-nak. Rendszerint karizmatikus tulajdonságokkal bíró szellemi vezető, aki főként egyénisége és jámborsága által emelkedik ki közösségéből, nem pedig Talmud-tudásával

¹⁰³ A legendás haszid hagyomány szerint a haszidizmus első mesterei, élükön Jisraél Baal-Sém-Tov-val, már a XVIII. század második felében jártak Magyarországon, hogy híveket toborozzanak. Nincs bizonyíték erre, de mindenesetre a haszidizmus történelmi hagyományában Magyarország már a mozgalom kezdeti stádiumában felbukkan.

vagy rabbinikus kvalitásaival. A *cadik* az, aki a haszid gyülekezetet összetartja, akihez a hívők odaadóan ragaszkodnak. Amíg a rabbi hatásköre a hitközségre vagy a közeli körzetre szorítkozik, a *cadik* híveinek köre széles, a székhelyétől távolabbra eső településekre is kiterjed. A magyarországi haszidok kezdettől fogva galíciai *cadikok* hívei voltak, és a kötődés megmaradt a helybeli haszid vezetők megjelenése után is.¹⁰⁴

Az első magyarországi *cadik*, Jichak Eizik Taub (1751–1821), Zemplén megyei földbérló fia volt. 1781-ben az észak-alföldi Nagykállóban kinevezték rabbinak. Idővel közeledett a haszidizmushoz, és később mint *cadikot* tisztelték, de nem tudni, ez a változás hogyan történt, ki és mikor befolyásolta. A haszid legenda Taub betérését a mozgalom első mestereinek befolyására vezette vissza, ezzel kívánta kimutatni a kapcsolatot és a folytonosságot a kezdeti haszidizmus és az első magyarországi *cadik* között, de a kapcsolatnak a forrásokban nincs nyoma.

Taub közeledését az új mozgalomhoz kora, lakóhelye és személyiségének vonásai magyarázzák. A haszidizmus második nemzedékének korában élt, a mozgalom kibontakozása és magyarországi megyéket is felölelő terjedése idején. A megyében, amelyben született és nevelkedett, haszid hatások érvényesültek, számos betelepülő és átutazó galíciai zsidó volt a környéken. Apja galíciai tanítót fogadott melléje, talán ez is befolyásolta. Személyiségét nézve, költői lélek volt, akit mint „dallamok tudóját” tiszteltek; érthető, hogy az új tanok könnyen utat találtak hozzá.

Haszidikus eszméiről és rendszeréről keveset tudunk; ennek nem maradtak nyomai. Ezzel szemben számos a személye köré fonódó legendát ismerünk. Különösen híres a „Szól a kakas már” kezdetű magyar népdal, melyet gyakran énekelt, és amely elterjedt a magyarországi zsidóság körében. Taub a népi haszidizmust ápolta, mely korában megfelelt a helyi zsidó közösség szellemiségének.¹⁰⁵

¹⁰⁴ A magyarországi haszidizmus történetével Lőw Lipót foglalkozott először: „Vergangenheit und Gegenwart der Chassidäer”, *Gesammelte Schriften*, II, 57–103. old.

¹⁰⁵ Szilágyi-Windt László, *A kállói cadik* (Haifa, 1959); Andrew Handler, *Rabbi Eizik: Hasidic Stories about the Zaddik of Kálló* (Cranberry, NJ: Associated University Presses, 1978); Kiss Gábor, *A kállói cadik* (Debrecen, 1991).

A magyarországi haszidizmusra egészen a vészkorszakig erős hatást gyakoroltak a Teitelbaum dinasztiából származó rabbik. A nemzetség alapítója, Mose Teitelbaum (1759–1841) a galíciai Przemyslben született. Kezdetben a galíciai Sieniawában volt rabbi, és ott került közel a haszidizmushoz. 1808-ben Sátoraljaújhely rabbijává választották, „csodarabbi” lett, ismertté vált Lengyelországban és Galiciában is. *Jismah Mose* című műve (1850) a haszid homiletika egyik legfontosabb emléke.

R. Mose fia, Eleazar Niszan Teitelbaum (1788–1855) kezdetben Máramarosszigeten (Sziget / Sighet) volt rabbi, de a kialakuló ellentétek miatt távoznia kellett, és a galíciai Drohobiczban töltötte be a rabbi tisztét. Fia, Jekutiel Jehuda Teitelbaum (1808–1883) foglalta el a rabbiállást Sátoraljaújhelyen, ahol nagyapja működött. Itt azonban megmutatkozott az ellenszenv a haszidizmus iránt. A nyugati askenáz hagyományú orthodoxia nem vette jó néven a rabbi haszid beállítottságát (amit a nagyapjánál elnézett). A hitközség kikötötte, hogy nem viselkedhet „csodarabbiként”: nem adhat talizmánokat, és nem fogadhat kívánságcédulákat (*kvitli*). A rabbi elfogadta a feltételeket, de nem tartotta be őket, és hat év után elhagyta a helységet (1847); előbb galíciai városokban szolgált, majd Máramarosszigeten választották meg rabbivá (1858).

R. Jekutiel Jehuda Teitelbaum halála után hivatalát fia, Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum (1836–1904), majd unokája, Hajjim Cvi Teitelbaum (1879–1926) és annak fia, Jekutiel Jehuda Teitelbaum (1912–1944) örökölték mint máramarosszigeti rabbik és a nagy haszid gyülekezet szellemi vezetői. Az utóbbi Máramarossziget utolsó rabbija volt – Auschwitzban pusztult el. Hananja Teitelbaum másik fia, Joel (Jajlis) Teitelbaum (1888–1979) lett, már a második világháború után, a brooklyni Satmar / szatmári haszid közösség alapítója.

A munkácsi nagy haszid központ a Galiciából származó Sapiro / Sapira nemzetség működési területe volt. Cvi Elimelech Sapiro (kb. 1785–1841) 1824-ben érkezett Munkácsra, de néhány évvel később a hitközségben támadt ellentétek miatt visszatért Galiciába. Unokája, Slomo Sapiro (1832–1893) 1882-ben érkezett Munkácsra. Halálával fia, Cvi Hirsch Sapiro (1850–1913) töltötte be a helyét, kiváló prédikátor volt, és hívek sokaságát gyűjtötte maga köré. Az ő fia és 1913-tól utóda,

Hajjim Eleazar Sapiro (1868–1937), a dinasztia utolsó szellemi vezéralakja, erőteljes hitbuzgalmi tevékenysége révén vált ismertté; a cionizmus ellenfele volt.

A dinasztiaikon kívül a kárpátaljai falvakban és kisvárosokban működtek haszid rabbik is, vonzották a híveket maguk köré, ez székhelyüket haszid központokká változtatta. Ilyen volt a Zemplén megyei Olaszliszka, ahol Cvi Hirsch Friedmann (1808–1874) rabbi működött, Mose Teitelbaum tanítványa. Olaszliszka az ő idejében sokakat vonzott. A rabbi elhunytával a központ Bodrogeresztúrra helyeződött át, ahol Friedmann egykori jobbkeze, a vele bensőséges viszonyban álló rabbi, Jesaia Steiner (1851–1925) tevékenykedett. Mint népszerű *cadik* és csodarabbi a hívek ezreit vonzotta, főként az alsó néprétegekből.

HASZIDIZMUS ÉS ORTHODOXIA

A XIX. század közepére megállapodtak a haszidizmus térhódításának határai Magyarországon. Idetartoztak az észak- és északkeleti határmenti megyék települései, de a mozgalom helyenként az ezekkel szomszédos belső területekre is behatolt.

A haszidizmus elterjedése Magyarországon nem ütközött olyan erős és szervezett ellenállásba, mint Lengyelországban és Litvániában. Magyarországon a haszidizmus olyan területeken gyökerezett meg, ahol a lakosság többségét a nép kevésbé művelt rétegei alkották, olyan zsidó népesség, akik mentalitásuknál fogva könnyebben befogadták a haszidizmus népi változatát, amelyet a *cadikok* és megbízottaik lendületesen terjesztettek ezeken a vidékeken. Az ilyen típusú haszidizmusnak nem volt esélye arra, hogy az orthodoxia nyugati központjaiban is elfogadják, de oda nem is akart volna behatolni, s ezért nem került összeütközésbe a rabbinikus és tanultabb körökkel. Ezek a körök viszolyogva tekintettek a haszidizmusra, amely a hangsúlyt nem a talmudi tanulmányokra helyezte, hanem inkább a jámborságra és a vallási rajongásra. Az ellenkezők (*mitnaggedim*) körében visszatetszést keltettek a *cadikok* állítólagos „csodatettei”. Valóban, ahol az ellenkezés erélyesebb volt, feladták a haszid szokásokat, mint például Sátoraljaújhelyen, ahol a gyülekezet tiltakozása távozásra bírta Jekutiel Jehuda

Teitelbaumot. Ezzel szemben ahol a haszidok kerekedtek felül, ott a nem haszid rabbit kényszerítették a közösség elhagyására. Az idők folyamán így alakultak ki a befolyási övezetek. A haszidizmus megerősödésével az ellenkezők tábora valós tényként elfogadta a haszidok létezését.

Ezzel szemben a haszidok táborában gyakorivá váltak a viszályok. Rabbi-dinasztiák és a közösségen belül egymással szemben ellenséges haszid csoportok vetélkedése és küzdelme elterjedt jelenségek voltak a magyarországi haszidizmus körében. A Teitelbaumok hívei szerették volna fennhatóságuk alá vonni Máramaros körzetét, amelyben a haszidok egy része a Novi Pazar-i (Koszovó) Menahem Mendel galíciai *cadik* híve volt. Érthetően ezek hevesen elutasították a bekebelezési kísérleteket. Ugyancsak a szigeti Teitelbaum hívei elleneztek Josef Weiss (1800–1881), a szaploncai *cadik* működését, de sikertelenül. Munkácson a belzi haszidok kerültek ellentétbe a Sapiro / Sapira dinasztianak a városban rabbiként szolgáló tagjaival. A dinasztiák közötti harcon túlmenően bizonyos ellentétek abból fakadtak, hogy a haszid vezetők székhelyükről beavatkoztak a körzeti és helybeli hitközségek ügyeibe, gyakran a helyi rabbi tekintélyének és hatáskörének rovására.

Általánosságban, a magyarországi haszidizmus – minden elmarasztalható kísérőjelensége ellenére – az adott helyi és időbeli körülmények között életfontosságú szükségleteket elégített ki: ápolta az ősi, tősgyökeres zsidó értékeket, és főként a népi rétegek körében megtartotta a zsidó életerőt.

IV.

AZ EGYETEMES GYŰLÉS ÉS A SZÉTVÁLÁS

A felekezeti szervezet kérdései a XIX. század közepétől kezdve napirenden voltak. Rabbik és előljárók számos tervet felvettek, ezek azonban nem jutottak el a gyakorlati megvalósulásig.¹⁰⁶

Az 1867. évi kiegyezés után e kérdések ismét időszerűvé váltak. A rendezett szabályokon alapuló hitközségi rend szorgalmazói elérkezettnek látták az időt terveik megvalósítására. A kezdeményezés Pestről indult ki, a fővárosból, ahol ekkorra már kialakult a legrangosabb gyülekezet, a feltörekvő középrétegek fellegvára. A jómódú polgári rétegek egy csoportja a hitközségeket, a zsidó közösségi rendet a kor szellemének megfelelően kívánta átalakítani.

1867 áprilisában a hitközség vezetősége a zsidó közösség szervezetével foglalkozó emlékiratot juttatott el br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, ebben vázolták a belső súrlódások miatt megromlott állapotokat.¹⁰⁷ Az emlékirat szerint ezt a helyzetet az átfogó hitközségi alkotmány hiánya okozza.

„Ezért a mi tiszteletteljes kérésünk, miszerint Nagyméltóságod ily gyűlést egybehívni kegyeskedjék, hogy ez az országos egyetemes községnek és központi képviselőtének szer-

¹⁰⁶ A különféle tervekről lásd Leopold Löw, *Der jüdische Kongress in Ungarn* (Pest, 1871).

¹⁰⁷ Az emlékirat szövege: *A magyar országgyűlés (...) képviselőházához intézett emlékirata az izraelita Egyetemes Gyűlés bizottságának az (...) izraelita congressus által hozott határozatok tárgyában* (Pest, 1870); a függelékben. – A memorandum szerzője valószínűleg Mezei Mór (1835–1925), a kongresszus-gondolat terjesztője, a kongresszus jegyzője, 1905 és 1925 között a neológ Országos Iroda elnöke. Lásd 1867. szeptember 20-i levelét Friedlieber Alberthez: *MZsSz* 22 (1905), 293–294. old.

vezésével, az új rendszernek és az ettől várt jobb jövőnek alapját megvethesse.”¹⁰⁸

Az emlékirat másolatát elküldték a főbb hitközségekhez, és azok többsége általában beleegyezően válaszolt. Azonban az emlékirat bizonyos részleteit fenntartással fogadták számos hitközségben. Több hitközség negatívan reagált a rabbik állítólagos szerepére a községi életben; ugyanis az emlékiratban szó van arról, hogy a rabbik gyakran túllépi hatáskörüket, beavatkoznak rájuk nem tartozó ügyekbe, s ezzel megbontják a gyülekezeti rendet. A pesti vezetők kifejezésre juttatták azon véleményüket, hogy a hitközség ügyeit kizárólag az előljárók intézzék, a rabbi pedig korlátozza tevékenységét a vallásra és a szertartásokra. Ez a vélemény hűen tükrözi a hitközségi politikusok felfogását, azt a meggyőződésüket, hogy közéleti kérdésekben csakis és kizárólag ők jogosultak kimondani a döntő szót. Ez a vélemény nemcsak az orthodoxok, de a „neológok”¹⁰⁹ körében is felháborodást okozott. Lőw, aki egyébként támogatta a kongresszus összehívására tett javaslatot, élesen bírálta a memorandum e részét.¹¹⁰

A pesti kezdeményezés korántsem kapott egyhangú támogatást. A konzervatív hitközségek egy tekintélyes része támadta az emlékiratot, és ellen-emlékiratot juttattak el a miniszterhez,¹¹¹ többek között azzal érvelve, hogy a zsidóságon belül két, szertartásaiban eltérő vallásos irány van, „óhitű” és „újhitű”, és hangsúlyozva, hogy az orthodoxia és neológia között alapvető különbségek vannak; sőt, elhangoztak olyan vélemények is, hogy a zsidóságban lényegében két vallásfelekezet van. A továbbiakban az emlékirat azt javasolja, hogy mielőtt a gyűlést összehívnák, néhány alapvető kérdést tisztázzanak. Ilyen kérdés a képviselők megválasztásának módja; továbbá, meg kell határozni azokat az ügyeket, melyekre a gyűlés hatásköre ki-

¹⁰⁸ Idézi Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1845–1848)* (Budapest: Egyenlőség, 1916), 1917, 86. old.

¹⁰⁹ A *Ben Hananja* még idézőjelben használja ezt a szót; egykorú – pozitív értelmű – jelentése ‘újító’, ‘progresszív’, ‘haladó’.

¹¹⁰ *Ben Hananja* (1867), 297. hasáb

¹¹¹ A memorandum – „120 óhitű község nevében” – szövegét lásd a fentebb, a 107. jegyzetben feltüntetett mű függelékében.

terjed, és általában is, el kell dönteni, tanácsadó testület lesz-e a gyűlés, vagy törvényhozó.

Ezzel egyidejűleg az orthodox tábor, „Somré Hadat”¹¹² (Hitőr) névvel, külön szervezetet hozott létre.¹¹³ Célkitűzéseiket az 1867. szeptember 4-én kiadott szabályzatban fektették le; többek között a következőkben: (1) minden eszközzel védekezni fognak az orthodox zsidóságot ért igazságtalan támadások ellen; (2) támogatni fogják azokat az orthodox közösségeket és személyeket, amelyek hitük miatt hátrányt szenvednek. Nem részletezik az orthodoxiát ért sérelmeket, és azt sem, hogy milyen segítséget kívánnak nyújtani, de világos, hogy főként a neológoknak az orthodoxia elleni támadásaira gondolnak.

Az orthodox szervezet létrehozása szemlélteti a hagyományhű zsidóság közéleti szereplésében bekövetkezett fordulatot. Eddig a szokott, hagyományos módon jártak el, vagyis azokat, akik eltértek a vallási hagyományoktól, a rabbik megbélyegezték. Így jártak el a hamburgi reform-zsinagóga esetében 1819-ben, és ugyanígy az ismert nagymihályi zsinati határozatban (*peszak beth-din*) (1866), melyben súlyosan elítélték a vallási újításokat. Az orthodoxia ezúttal modern politikai cselekvési formát választott. Az új szervezet kísérletet tett arra, hogy megváltoztassák a hagyományhű zsidóságról a közvéleményben kialakult képet. A magyar nemzeti gondolat előtérbe állításával kívánták bizonyítani, hogy a szülőhaza szeretete nem kizárólag az újítók kiváltsága. Ugyanebben az időben jelent meg a Hitőr orgánuma, a *Magyar Zsidó*.¹¹⁴ A vallásos tömegek számára a lap nyelve természetesen idegen volt, de a nem zsidó közvéleményre és a kormánykörökre valószínűleg kedvezően hatott az, hogy az orthodoxiának magyar lapja is van. Sőt, próbálkozás történt arra is, hogy ideológiailag is megalapozzák a magyar nyelv, úgymond, felsőbbségét a némettel szemben – meglehetősen naiv módon.¹¹⁵

¹¹² *Somré ha-dat*, „a vallás őrizői”.

¹¹³ A „Hitőr” magyar zsidó egyesület alapszabályai – *Statuten für den ungarisch-jüdischen Verein Glaubenswächter* (Pest, 1868).

¹¹⁴ Hitfelekezeti érdeklő folyóirat (1867. november 10 – 1870. szeptember 1). Szerkesztette Farkas Albert, azután Krausz Zsigmond.

¹¹⁵ „In der ungarischen Sprache (...) fehlt ja fast die ganze Terminologie jener atheistischen und frivolen Lehren, die die deutsche Literatur gleichsam entsittlichen – wie es denn auch Thatsache ist, daß die gesammte ungarische

A FEBRUÁRI ÉRTEKEZLET

A gyűlésnek a pesti hitközség memorandumában felvetett elgondolását Eötvös elfogadta. 1868. február 17-ére előkészítő értekezletet hívott össze „Magyarország izraelita hiten lévő polgárainak hitközségi, de főként köznevelési, oktatási és iskolai ügyeinek rendezése, s újabb, alkotmányos, társadalmi s közigazgatási viszonyaihoz való törvényes átalakítása” tárgyában.¹¹⁶ Az értekezlet tárgyalásai vallási kérdéseket nem öleltek fel. Ennek hangsúlyozása érdekében csak előjárókat és közéleti személyeket hívtak meg, rabbikat azonban nem. A konferencia 36 résztvevőjének többsége a neológok vagy azok támogatói közül került ki.¹¹⁷ Vajon a miniszter szándéka az orthodoxia háttérbe szorítása volt? Erre nincs bizonyíték, jóllehet 1940-ben írt cikke bizonyos tartózkodást jelez irányukban, és megfogalmazza, gr. Széchenyi és Kossuth véleményével egybevágóan, az alkalmazkodás és beilleszkedés követelményét is. Mivel az értekezletet gyakorlati kérdések megvitatása céljából hívták össze, magától értetődően előnyben részesítették az előjárókat és a világi tapasztalattal rendelkezőket, a neológok között pedig a dolgok természeténél fogva többen bizonyultak erre alkalmasnak, mint az orthodox táborban. Továbbá, Eötvös nem hivatalos tanácsadója zsidó ügyekben dr. Hirschler Ignác (1823–1891) volt, ismert szemorvos, a neológ közösség egyik

Literatur bis auf den heutigen Tag kein einziges atheisticalisches Werk hervor gebracht. Die Natur der ungarischen Sprache sträubt sich schon vermöge ihres orientalischen Wortmaterials gegen eine derartig profanirte Literatur – und kann man mit Kühnheit behaupten, daß die ungarische Sprache nach der hebräischen die am meisten heilige ist.“ Lásd Veritas [álnév!]: *Entgegnung auf den Mahnruf an die Israeliten Ungarns über den israelitischen Landescongress und dessen geheime Feinde* (Pest, 1868), 22–23. old. Magyarul: „A magyar nyelvben (...) szinte teljesen hiányzik a kifejezőmódja azoknak az istentelen és frivol tanoknak, amelyek jóformán erkölcsstelennek teszik a német irodalmat, mint ahogyan tény az is, hogy az egész magyar irodalomban mind a mai napig nincs egyetlen atheista mű sem. A magyar nyelv természete viszolyog, már csak keleti szókinca miatt is, az ily közönségessé vált irodalomtól, és bátran állíthatjuk, hogy a héber után a magyar nyelv a leginkább szent.”

¹¹⁶ A Pesti Hitközség levéltárából idézi Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1845–1848)* (Budapest: Egyenlőség, 1916), 89. old.

¹¹⁷ Lásd névsorukat Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1845–1848)* (Budapest: Egyenlőség, 1916), 89. old.

vezetője, később a főrendi ház tagja. Némely vélemény szerint Hirschler állította össze az értekezlet 36 résztvevőjének névsorát.¹¹⁸ A feltevés nem igazolható, de egyáltalán nem kizárt, hogy Hirschler valóban javaslatot tett a miniszternek, mely szempontok alapján válogassa össze a meghívottakat. Löw is megjegyezte, hogy a konferenciára meghívottak kiválasztásánál nem kérték ki az orthodoxia véleményét.¹¹⁹

A konferencia ilyen előzmények után kezdte meg gyakorlati munkáját, és három szabálytervezetet fogalmazott meg; ezek a községi szervezettel, az oktatással és a választásokkal foglalkoztak. A tanácskozásban részt vevők többségének javaslatára a szervezeti szabályzat hierarchikus alapokon nyugvó építményt körvonalazott, amely szervezet legalsó szintjén a helyi hitközség állt, ezeket a hitközségeket megyei, illetve kerületi szervezetek fogták össze, és fölöttük helyezkedett el az országos képviselő. A hitközségi kerületek 2–4 képviselője választotta meg az országos képviselőt, amely az izraelita vallásfelekezet központi választmányát jelenti.

A zsinagóga imarendjét – mely számos hitközségben súlyos nézeteltérések oka volt – a javasolt szabályok szerint minden gyülekezetben a többség határozná meg, de a kisebbség megkívánhatja egy másik, számukra elfogadható imaház felállítását, amennyiben ezt legalább húsz hitközségi adófizető igényli. Az oktatással kapcsolatos szabálytervezet javasolta, hogy minden hitközség alapítson elemi iskolát és Talmud-Tórát (talmudi elemi iskolát); ugyancsak ajánlották, hogy létesítsenek tanítóképző és rabbiképző intézetet. Az orthodoxok megnyugtására javasolták, hogy a zsidó iskolaalaptól két jesiva kapjon anyagi támogatást. A kongresszusi választásokat érintő szabályzat aktív és passzív szavazójogot adott minden felnőtt férfinak, de a hitközségek fizetett alkalmazottai nem választhatók, azaz a rabbik nem választhatók meg hitközségi tisztségekre, mégpedig azért, hogy a tanácskozásokon vallási jellegű kérdéseket ne vessenek fel.

¹¹⁸ Venetianer Lajos, *A zsidóság szervezete az európai államokban* (Budapest: IMIT, 1901), 503. old.

¹¹⁹ Leopold Löw, „Der jüdische Kongress”, 279. old.; de nem tesz említést Hirschler állítólagos szerepéről.

Az értekezlet javaslatai nem nyerték el az orthodoxia tetszését. Az orthodoxok, érthető módon, helytelenítették a hitközségek szervezetének centralisztikus elképzelését. Tartottak attól is, hogy a kerületekben és az országos központban a neológok kerülnek fölénybe, mert azok több a politikában jártas, gyakorlati embert tudnak felsorakoztatni maguk mellé. Az újítók, a centralisztikus szervezetet felhasználva, esetleg rákényszeríthetik akarataikat a hitközségekre, mindenekelőtt a kisebbekre, melyekben a hagyományhű zsidóság alkotta a többséget. Ebből a megfontolásból az orthodoxok azt kívánták, hogy a szabályok tegyenek lehetővé széles körű autonómiát a hitközségek számára. Ellenezték a rabbiképző létrehozását, és követelték a rabbik jelölésének jogát is; ez utóbbi kérelemnek az értekezlet később helyt adott, miután mindkét fél elismerte a rabbik kirekesztésének igazságtalan voltát.

A KONGRESSZUS ELŐTT

1868 novemberében hatósági felügyelet mellett megtartották a kongresszusi választásokat. A két frakció élénk korteshadjáratot folytatott, törekedve a többség megszerzésére. Az orthodoxok, a rabbik tevékeny részvételével, a Hitőr szervezetet használták fel a propaganda megszervezésére; a neológok főként a nagyobb városokban léptek fel, és választási hadjáratukat a fővárosból irányították. A két fél küzdelme élénk pamflet-irodalmat eredményezett,¹²⁰ és felébresztette a magyar sajtó figyelmét is. A szavazás a neológok nem túl jelentős többségű győzelmét hozta: 57.5%, szemben az orthodoxia 42.5%-ával. A 220 kongresszusi küldöttből 126-an a többséget, 94-en pedig a kisebbséget képviselték.

A választások eredménye jelzi, hogy a két frakció által képviselt nézetek nagyjából kiegyenlítődték. Az orthodoxia saját

¹²⁰ Nathaniel Katzburg, „A zsidó kongresszus Magyarországon 1868–1869-ben: A kútfők jegyzéke” (héberül), *Areshet*, 4 (1966), 322–367. old. Részletesebben is tárgyalja a polémiát 1868-ban, a februári értekezlettől a kongresszusig terjedő időben (51–103. old.), valamint a választási harc történetét (104–145. old.). – Lásd még: „Az Országos Magyar Zsidó Múzeum kongresszusi kiállításiának katalógusa”, *IMIT Évk.* (1935), 362–379. old.

megítélése szerint ők jelentették a többséget. Mindenesetre, a Magyarországon hagyományos és a kongresszusi választásokon is elfogadott választókerületi beosztás a neológoknak kedvezett, ők ellenfeleiknél nagyobb mértékű szervezési felkészültségről tettek bizonyosságot. A városi központokban általában maguk mellé tudták állítani a szavazók többségét, ellenben a kisebb településeken az orthodoxia került fölénybe.

Mielőtt a kongresszus eseményeinek tárgyalásába fognánk, vizsgálat alá kell vennünk azokat a próbálkozásokat, amelyeket a két táborban a mérsékeltettek tettek az ellentétes nézetek kiegyenlítésére.

Röviddel a kongresszus előtt, 1868. november 24-én Pesten kétszáz orthodox rabbi külön összejövetelt tartott. A tanácskozás egyik tekintélyes szónoka volt R. Jiszaél Azriél Hildesheimer (1820–1890),¹²¹ abban az időben eisenstadti rabbi, később a berlini orthodox rabbiképző alapítója és vezetője. Beszédében hangsúlyozta, hogy törekedni kell a két tábor békés viszonyára és egységére, a hit erősítésére, a vallási parancsolatok megtartására, és figyelmet kell fordítani a fiatal nemzedék nevelésére, hogy a társadalom hasznos tagjaivá váljanak. Hildesheimer felfogásában, a vallási ismereten túl, az általános műveltség megszerzése is fontos volt. A konferencia ebben a szellemben fogalmazta meg határozatait, bár a műveltséget elismerő eszmék nem nyerték el a részt vevő haszid rabbik tetszését.

A tárgyalás során Abraham Samuel Sofer pozsonyi rabbi felvetette, hogy a nagyobb jesivák tanítsanak világi tantárgyakat is, korlátozott mértékben; ezzel – mint remélte – megghiúsítható lesz a rabbiképző terve. A szélsőségesek azonban ebben a kérdésben minden engedményt elutasítottak, és merev álláspontot fogadtak el. A mérsékeltetteket azonban, élükön Hildesheimerrel, elkeserítette a makacs hajthatatlanság. Meggyőződésük szerint a kor viszonyai között nem lehet kategorikusan megtiltani a világi tanulmányokat, sőt, ezeket össze kell egyeztetni a zsidó vallásos oktatással, amiképpen az eisen-

¹²¹ Legutóbb lásd Mordechai Eliav, „Das öffentliche und erzieherische Wirken Rabbi Esriel Hildesheimers in Eisenstadt”, in: Schlomo Spitzer (szerk.), *Beiträge zur Geschichte der Juden im Burgenland* (Ramat-Gan: Massorah-Verlag, 1994), 65–80. old.

stadti jesivában is történt. Csalódva a szélsőségesek nézeteiben, Hildesheimer és követői elhagyták a tanácskozást, amelynek gyakorlatilag a szélsőséges kisebbség volt a hangadója.

Ugyanabban az időben gyűlést tartott mind a neológokkal kapcsolatban álló, mind pedig a független rabbiság is. Nyilatkozatot tettek közzé, ebben elítélték a széthúzó törekvéseket, és megpróbálták kibékíteni az ellentétes nézeteket, de fáradozásuk nem vezetett eredményre.¹²²

AZ EGYETEMES GYŰLÉS

A kongresszust – hivatalosan az Egyetemes Gyűlést – br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter nyitotta meg Pesten 1868. december 10-én, a Megyeháza termében. A miniszter hangsúlyozta, hogy a kormány a kongresszust csupán az izraelita vallástestületek külső szervezetének és hatáskörének megállapítására hívta egybe, és ezért hitelvek és vallás-tanok nem képezik tanácskozásainak tárgyát. Beszédével Eötvös próbálta megnyugtatni a kedélyeket, és eloszlatni az egyébként nem teljesen alaptalan félelmeket aziránt, hogy a kongresszus vitás vallási kérdésekben is dönteni fog. Bár a fennálló körülmények között e témakört nem lehetett teljesen kirekeszteni a tárgyalásokról, mert a szervezeti kérdésekben hozott döntéseknek messzemenő következményei voltak vallási vonatkozásban is.

A vallás kérdése igen gyorsan, mindjárt a hitközségi szabályzatról, valamint a megyei és országos testületekről folytatott vitában felvetődött. A szabályzatra vonatkozó javaslatok jóváhagyását a teljes ülés a szervezeti kérdésekkel foglalkozó bizottság illetékességébe utalta.¹²³

¹²² Venetianer Lajos, *A zsidóság szervezete az európai államokban* (Budapest: IMIT, 1901), 508–509. old.; Katzburg, *Areshet*, 96–103. old.

¹²³ Három bizottságot állítottak fel: a szervezetit, az oktatásit, és azt, amelyiknek a megrendezendő választásokkal kapcsolatos rendelkezéseket kellett kidolgoznia. Mindegyik bizottság 25 tagból állt, közülük 14 volt neológ, 11 pedig orthodox. A bizottságok névsorához lásd Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1845–1848)* (Budapest: Egyenlőség, 1916), 106–107. old.

A zsidó hitközség fogalmát a többség a következőképpen értelmezte:

„(...) az egy helyben lakó izraelitáknak egyesülése a célból, hogy vallásbéli szükségleteiket a megkívánható egyházi, tan- és jótékonyági intézetek, valamint a szükséges hivatal-személyek által kielégítsék – képezi az izraelita hitközséget.”¹²⁴

A kisebbség elvetette ezt a megfogalmazást, azzal érvelve, hogy ennek alapján a vallási hagyománytól eltérő gyülekezetek, sőt, szélsőséges reformcsoportok is zsidó közösségek lehetnének. Az orthodoxok a következő alternatív javaslatot terjesztették elő:

„A Sulchan Aruchban kodifikált mózesi–rabbinikus hittételek és törvények vallói képezik Magyar- és Erdélyország izraelita közösségét.”¹²⁵

Az orthodox egy tekintélyes része, 88 képviselő, felvetett egy jelentős elvi kérdést: a kongresszus ne tárgyaljon semmilyen szervezeti és oktatási kérdéssel foglalkozó javaslatról, mely nem a *Sulchan Aruch*-ban kodifikált törvényekre támaszkodik. A kongresszus elnöke, Hirschler Ignác elvetette az indítványt, azzal az indokkal, hogy vallási–dogmatikus jellege miatt nem tartozik a tanácskozás hatáskörébe.

A visszautasítás csalódást okozott az orthodoxia körében. Elkéseredésük csak növekedett, amikor a vita hevében a neológoknak az orthodoxia iránti szélsőséges, sértésekkel is megfűszert nézetei is hangot kaptak: attól tartottak, hogy a többség erejével mellőzni fogják őket. A hagyományhű frakció közel fele – 48 képviselő – a kongresszus elhagyása mellett döntött, és kijelentették, hogy a meghozandó összes határozatokat ellenzik. Az orthodoxia másik nagyobb csoportja, 35 képviselő, Hildesheimer rabbi vezetésével helytelenítette az eltávozást, és továbbra is részt vett a tárgyalásokon, bár nem volt túl jelentős befolyása.

¹²⁴ Idézi Groszmann Zsigmond, *uo.*, 117–118. old.

¹²⁵ Idézi Groszmann Zsigmond, *uo.*, 118. old.

A kongresszus jóváhagyta a hitközségi szabályzatot. Az izraelita felekezet alapegysége a hitközség. Minden zsidó köteles a helybeli – vagy amennyiben a lakóhelyén nincs, a szomszédos helységben működő – hitközséghez tartozni. Minden helységben csak egy zsidó hitközség szerveződhet. Ha azonban

„(...) valamely községben a tagok egy része a községben fennállótól eltérő istentiszteleti intézményt kíván a maga részére életbe léptetni s imaházi egyesületet képezni, úgy ez fel van jogosítva: a) imaházat berendezni, b) saktert és c) hitszónokot, illetően dajant alkalmazni”¹²⁶

– már amennyiben ezzel a hitközség és a rabbiság adminisztratív egysége nem szenved kárt. E rendelkezés hasonló szelvényben megvolt már az előzetes tanácskozás szabályzattervezetében is; a kongresszus azonban egy létfontosságú változtatást eszközölt, amennyiben kimondta, hogy az ilyen testület jogosult a hitközség anyagi támogatására, kiváltképpen akkor, ha az imaházi egyesületet azt követően hozták létre, hogy a többség módosításokat vezetett be a zsinagóga és a szertartás rendjében. A rendelkezés azt a törekvést fejezte ki, hogy megőrizték a hitközség egységét, emellett azonban biztosítsák a neológ vagy orthodox kisebbség jogát a megfelelő imarend kialakítására.

A szabályzat 40–54. §-ai a rabbik jogkörével foglalkoznak. A rabbik működését kizárólag vallási és szertartási jellegű tevékenységekre korlátozzák. A rabbi és a hitközség – nem túl ritka – összeütközéseiben községkerületi bíróság dönt. A bírói testületet előljárók alkotnák – ez ellen azonban az orthodoxia erőlyesen tiltakozott, mert nem akart beleegyezni abba, hogy az előljáróknak hatalma legyen a rabbiság felett.

A szabályzat rögzíti továbbá, hogy az országban működő összes hitközségeket 26 községkerületre osztják fel, és ezeknek a hatáskörébe tartozik a kerületi hitközségek minden közös ügye. A kerület elnökei évente megválasztják az országos iroda elnökét, és felügyeletet gyakorolnak az iskolaalap fölött.

¹²⁶ Eisner Jenő, *Az izraelita hitfelekezetet és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye* (Karcag, 1925), 172. old. (Szabályzat ... hitközségek szervezése tárgyában).

Az iskolaalap 1850-ben alakult. Az uralkodó elengedte az előző évben a zsidókra kivetett hadisarcot, amely büntetés volt az 1848/49. évi magyar szabadságharcban való részvételükért. Egyidejűleg arra kötelezte a magyar zsidóságot, hogy 1 000 000 forintot fizessenek be egy létesítendő iskolaalapra, a zsidó nevelés céljaira. Az összeget 1855-ig valóban befizették.¹²⁷

De az uralkodó már 1852-ben elrendelte, hogy az iskolaalap állami szervként működjön. 1856-ban pedig úgy döntött, hogy mindenekelőtt tanítóképző és rabbiképző intézetekre van szükség. A tanítóképzőt 1857-ben alapították meg, a rabbiszemináriumot 1877-ben.

Az Egyetemes Gyűlés tárgyalta az iskolaalapról is, és elhatározta, hogy „az izraelita országos pénzalap jövedelmének hovatfordítása iránti intézkedési jogot kizárólag az izraelita egyetemes gyűlés gyakorolja.”¹²⁸ Ámde ez a határozat nem volt keresztülvihető, mert a kongresszus, azután, hogy az orthodoxok kiváltak, többé már nem volt az egész magyar zsidóság közös képviselője. Ennek ellenére az iskolaalap jellege nem változott meg, és továbbra is az állam kezelte.

Az orthodoxok kérték az iskolaalap felosztását köztük és a neológok között, a képviselőház azonban 1880. március 12-i határozatával ezt elutasította:

„Az országos izraelita iskolaalap jövedelme az összes hazai zsidóság közoktatási szükségleteire, az alapítás értelmében és bent a hazában fordíttassék akként, hogy a belőle fenntartott közös intézetek, minők a rabbiképző és tanítóképző, akár administrációjukat, akár szervezetüket illetően a hazai összes zsidóság közművelődésére szolgáló magyar intézetek legyenek.”¹²⁹

Az iskolaalapot a rabbiképző épülete és állami értékpapírok képezték. Az első világháborúban ezek elvesztették értéküket, azonban a kormány a kamatokat továbbra is fizette, mindad-

¹²⁷ Lásd Venetianer Lajos, *A zsidóság szervezete az európai államokban* (1901), 528. old.; *MZsL*, 397. old.

¹²⁸ „A magyar és erdélyhoni 1868–69. évi egyetemes gyűlésen alkotott szabályzatok és határozatok”, *MZsSz* 9 (1892), 148–162. old.

¹²⁹ Hajnóczy R. József, *A magyar zsidók közjoga* (Löcse, 1909), 146. old.

dig, amíg az alapot nem pótolták. Az 1930-as évek végétől kezdődően az új zsidó politika a szigorú törvényes megszorítások jegyében állt, célja többek között a recepció megszüntetése volt (1942: VIII. tc. „Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról”). A zsidó vallásfelekezethez való új viszony szempontjából korszerűtlennek tűnt, hogy az állam zsidó intézményeket támogasson. Ezért a kormány 1943 januárjában az iskolaalapot átadta a zsidó hitközségnek, illetve az izraelita tanácsnak.¹³⁰

Az Egyetemes Gyűlés tanügyi kérdésekről folytatott tárgyalásainak középpontjában a Rabbiképző Intézet létrehozásának ügye állt. Az intézmény létesítésének terve már a XIX. század elején felvetődött, és a kongresszust megelőző időszakban a frakciók nézetkülönbségeinek egyik tárgyát képezte. A rabbiképzőt ellenzők szószólója, Hildesheimer rabbi azzal érvelt, hogy az ügy kívül esik a kongresszus hatáskörén, de a többség elvetette ezt az indoklást, és határozatot hozott az intézmény megalapításáról.

SZÉTVÁLÁS

A kongresszus befejeződésével, 1869 februárjában, döntő fordulat állt be a két tábor viszonyában. Az eddigiek általában a zsidó közösség belső vitái voltak, most azonban a küzdelem a közösség határain kívülre került. Mindkét fél a kormányt próbálta megnyerni céljai elérése érdekében.

A neológok arra törekedtek, hogy a kormánynál a lehető leghamarabb kieszközöljék a kongresszusi határozatok legmagasabb jóváhagyását, mivel a szabályzat csak ezáltal léphetett hatályba minden zsidóra kötelező érvénnyel. Ezzel szemben az orthodoxia a szentesítés megakadályozásán fáradozott, és ennek elérése érdekében széles körű politikai tevékenységbe kezdett.

1869 áprilisában a hagyományhű zsidóság küldöttséget mentett Ferenc József királyhoz, és kérték, ne hagyja jóvá a kongresszusi szabályzatot. A konzervatív gondolkodású király

¹³⁰ „A vallás- és közoktatásügyi minisztérium átadta az iskolaalapot a Magyarországi Izraeliták Országos Tanácsának”, *Magyar Zsidók Lapja* (1943. január 28).

valószínűleg őszinte együttérzést táplált az orthodoxia iránt, de államjogi szempontból nem rendelkezett a jóváhagyás megtagadásának szabadságával, minthogy a magyarországi belügyek a magyar kormány kizárólagos jogkörébe tartoztak. A kongresszusi szabályzatot a kormány felterjesztette a királyhoz, és jóváhagyásuk 1869 júniusában megtörtént.¹³¹

Az orthodoxia nem változtatott az álláspontján, és megtagadta az együttműködést a számára elfogadhatatlan szabályzat végrehajtásában. Utolsó mentsvárul a parlamenthez fordultak, olyan érveket felhozva, hogy a rájuk kényszerített szabályzat sérti a véleményszabadságot, mivel a frakciók közt fennálló ellentétek alapvető világnézeti és hitéleti kérdéseket érintenek. A képviselőház 1870. március 18-án elfogadta érvelésüket, és felhívta a minisztert, hogy a végleges döntés meghozataláig függesse fel a kongresszusi szabályzat életbe léptetését.¹³²

A képviselőház döntését befolyásoló tényezők megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a vallásszabadság kérdései iránt igen erős volt az érdeklődés a társadalomban. A liberális közvélemény, már csak a katolikusok és protestánsok nem szűnő viszálykodása miatt is, különös érzékenységet tanúsított az ügygel kapcsolatosan, és a valláshoz kötődő minden kényszer heves ellenkezést váltott ki benne.

Az orthodoxia, amint megszabadult a kongresszusi szabályzat nyomásától, létrehozta a kormány elismerését is elnyerő autonóm szervezetét. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1871. novemberi utasítása szerint a hagyományhű zsidóságnak joga van arra, hogy különálló, a neológ hitközségek szervezetétől teljesen független hitközségekbe tömörüljön. Az orthodoxok neológokéhoz hasonló országos képviselőket hoztak létre, ez képviselte az orthodox felekezetet a kormány és hatóságok előtt, és foglalkozott az egész közösséget érintő ügyekkel. Az országos vezetőség intézményeiben fontos szerep jutott a rabbiságnak, ellenben a neológ vezetőséget teljes egészében előjárók alkották.

Igy alakult ki Magyarországon az a különleges helyzet, hogy bizonyos helységekben két, néhol pedig éppenséggel három

¹³¹ „A magyar és erdélyhoni 1868–69. évi egyetemes gyűlésen alkotott szabályzatok és határozatok”, *MZsSz* 9 (1892), 148–162. old.

¹³² Uo., 74. old.

izraelita hitközség működött. Számos hitközség elfogadta a kongresszusi szabályzatot, és a neológok táborához csatlakozott, míg a helység orthodox hívői önálló gyülekezetté szerveződtek. Ahol a többség az orthodoxiát támogatta, ott a neológok váltak ki a hitközségből. Némely hitközséget, amely az egység megőrzésére törekedve nem fogadta el sem a kongresszus, sem az orthodoxia szabályzatát, a *status quo* megjelöléssel illettek.¹³³ Bár elvétve ilyen helységekben is létrejöttek neológ, illetve orthodox gyülekezetek, és három zsidó hitközség működött egymás mellett.

EREDMÉNY VAGY KUDARC?

Voltak kortársak, és történészek is, akik úgy vélték, hogy a kongresszus, céljai tekintetében, kudarcot vallott. Valóban, könnyű eljutni ahhoz a végkövetkeztetéshez, hogy a kongresszus nem segítette elő a megbékélést, éppen ellenkezőleg, elmérgesítette az ellentéteket, és nyílt politikai harccá szélesítette a régóta szemben álló frakciók küzdelmét. Ezáltal pedig sietette a zsidó társadalom két táborra szakadásának folyamatát és az antagonisztikus világnézetek kikristályosodását. Amint az a politikai vitáknál gyakorta előfordul, végeredményben a szélsőséges nézeteket hangoztatók kerekedtek felül. Különös jelentősége volt ennek a következménynek az orthodoxia táborán belül, ahol a Hildesheimer vezette mérsékeltekkel szemben a fanatikus haszid kisebbség került fölénybe.

Az Egyetemes Gyűlés eredményeit elvitató értékelés mégsem állja meg a helyét. Nem hagyható figyelmen kívül az a fontos eredmény, hogy a kongresszus kialakította a hitközségek szervezeti kereteit, és ezeket a többség elfogadta. A kongresszus nyomán vált lehetővé a Rabbiképző megalapítása. Ezzel teljesült a neológok évek hosszú során át hangoztatott célja. A hagyományhű zsidóság pedig a maga részéről kivívta önállóságát, és megszabadult a neológok uralma miatt táplált félelmeitől.

¹³³ Vagy *status quo ante*, ti. az Egyetemes Gyűlés előtt fennálló állapotnak megfelelő.

Az izraelita felekezet élete az 1870-es évektől kezdve az állami testületek által elismert és fenntartott, rendezett szervezeti alapokon folyt. A hitközségek – az összes zsidók kötelező tagságával – a közéletben elismert testületekké váltak.

A kongresszus kezdeményezői azonban voltaképpen mást szerettek volna elérni, mint ami ténylegesen megvalósult. Ők az izraelita felekezetet egyetlen központi szervezetbe tömörült egységnek akarták látni, és ebből a szempontból a kongresszus nem elégítette ki a rendezők váramozásait.

Ha a történelmi körülmények felől közelítjük meg az eseményeket, úgy tűnik, a kor viszonyai között semmi esély nem mutatkozott az egységes szervezet létrehozására. Amennyiben a kormány kényszerítő ereje folytán létrejött volna egy ilyen szervezet, a belső megrázkódtatások és vízályok előbb vagy utóbb szakadást eredményeztek volna.

Ezzel a megállapítással elérkeztünk a szétválás lényegéhez. A polarizáció a magyar zsidóság belső életének jellemző sajátossága. Találkozhattunk hasonló jelenségekkel Németországban is, ahol az orthodoxok önálló hitközségeket alapítottak, de elkülönülésük sohasem öltött átfogó jelleget, és a gyülekezetek nagy többsége, az orthodoxia belső autonómiájának fenntartása mellett, megőrizte egységét. Ezzel szemben Magyarországon a szakadás az egész zsidó közösséget érintette. Ez a zsidóság két különböző hitközség valamelyikébe szerveződött. A kongresszus által elfogadott, „új” szabályzatot követő (és ezért neológ), illetve az orthodox hitközségek lényegében nem tartottak kapcsolatot egymással, párhuzamos szervezetek voltak, olykor harcoltak is egymás ellen. A *status quo* hitközségekhez tartozó zsidók elenyésző kisebbségben voltak.

A két típusú zsidó közösség ellentétei alapján úgy tűnik, hogy a szétválás tényezői régtől fogva adottak voltak, és a kongresszus előkészületei, valamint a tárgyalások idején zajló események még inkább erősítették őket. Ennek megfelelően körvonalazódott a szétválás ideológiája, amely szerint az orthodoxok: a Tóra és a vallási parancsolatok megtartói nem élhetnek együtt azokkal, akik megszegik a szabályokat, ezért az istenfélők (*jeréim*) kötelessége, hogy a Tóra törvényei alapján elkülönüljenek.

A különböző állami hatóságok közvetlenül is kapcsolatban voltak a kongresszus eseményeivel: az előzetes tanácskozást a vallás- és közoktatásügyi miniszter hívta össze; a választások a megyei hatóságok közreműködésével zajlottak le; a kongresszus határozatait a kormány fogadta el, és a király hagyta jóvá; a szabályzat végrehajtásához a végső döntést a törvényhozó testület hozta meg. Általában – és nem csupán Magyarországon – fontos állami érdek fűződött ahhoz, hogy kialakuljon az izraelita felekezet belső rendje. Az államot mindenütt szoros szálak fűzték a vallásfelekezetekhez, így Európa egyéb országaiban is foglalkoznia kellett az izraelita felekezettel és annak szervezeti kérdéseivel.

Az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezés után a magyar kormány hivatalba lépése után azonnal, mindjárt az 1867. évben, átfogó kezdeményezéseket tett az egyházak újrászervezésére és az állammal fennálló kapcsolatuk rendezésére. Ez létfontosságú szükséglet volt a különböző egyházak eltérő államjogi helyzete miatt, valamint azért is, mert a vallásfelekezetek látták el a személyes státussal kapcsolatos hivatali funkciókat is (születés, házasság, halál bejegyzése). A közvélemény nyomása is arra kényszerítette a kormányt, hogy liberális, modern szellemben rendezze az állam és az egyházak viszonyát.

A miniszter, br. Eötvös, ugyanabban az időben tárgyalt a zsidókkal és a katolikus egyházzal autonóm szervezetük kialakításáról; a zsidóság ügye tehát nem mint elszigetelt, egyedi kérdés merült fel, hanem a vallásfelekezetek állapotának rendezésére irányuló általános politikához illeszkedett.

E politika meghatározásának és végrehajtásának központi alakja br. Eötvös József volt, akinek határozott elképzelései voltak az állam és egyház viszonyáról. Liberális katolikus lévén úgy vélte, hogy az egyház megújítása érdekében világi műveltséggel rendelkező személyeknek kell helyet kapniuk az egyházak vezetőségében, ezzel lehet ellensúlyozni a konzervatív papság befolyását, és elősegíteni az egyházak közötti megbékélést. Politikai felfogásának alappillére a centralizmus képezte, és a vallásfelekezetek szervezetében is centralisztikus elvek megvalósítására törekedett.

Eötvös mindenekelőtt a katolikus egyházra terjesztette ki az eszméit, de kétségtelen, hogy az izraelita felekezet ügyének rendezésében is ezeket szerette volna érvényesíteni. Barátjának, Charles Forbes de Monthalambertnek (1810–1870) írta 1868-ban:

„(...) Az államnak az a feladata, hogy előmozdítsa mindazt, ami biztosítja az egyes hitfelekezetek befolyását a hozzájuk tartozó állampolgárok valláserkölcsei nevelésére.

Az izraelita hitvallásnál (...) az összes izraeliták december 10-re egybehívott kongresszusa révén fog – amint meg vagyok róla győződve – ez az elv életbe lépni.”¹³⁴

A zsidóság és a kereszténység viszonyával „A zsidók emancipációja” című ismert munkájában és az 1860-as évekből való naplójegyzeteiben foglalkozik.¹³⁵ Ezekből, többek között, kitűnik rokonszenve a vallási reformok iránt, amely rokonszenv minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az 1867 és 1871 közötti években a zsidósággal kapcsolatosan követett politikáját.

Az államérdek Eötvös mellett szólt, mivel előnyösebbnek látszott egy, a kongresszusi szabályzat alapján felállított egységes szervezet, mint valamely szerteágazó testület; a hatóságoknak jóval kényelmesebb volt, hogy egyetlen zsidó vallásfelekezet ügyeivel foglalkozzanak, mint kettővel. Nemzeti szempontból is hasznosabbnak látszott a társadalmi, kulturális beilleszkedést szorgalmazó neológ elemek túlsúlyba kerülése a hitközségi vezetésben. Minisztériumának államtitkáránál, Tarnárky Gedeonnál (1815–1887) Eötvös a kongresszusi szabályzat mielőbbi életbe léptetését sürgette:

„Ami a zsidókat illeti, kérlek, légy azon, hogy a kongresszusi határozatok mentől előbb életbe léptetessenek, mire, úgy hiszem, most alig szükséges egyéb, mint hogy a nyomtatványok általam aláírassanak. A zsidók annyiban Sallamon bölcsességének örökösei, hogy a fait accompli min-

¹³⁴ Eötvös József, *Levelek* (1976), 361. old. (1868. augusztus 31).

¹³⁵ Br. Eötvös József, *Naplójegyzetek – Gondolatok, 1864–1868*, közléteszi (...) Lukinich Imre (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941).

dig elismerik, s ez fog történni a kongresszusi munkálatokkal is, mihelyt azok életbe léptek, de míg ez nem történt, nem lesz nyugtuk.”¹³⁶

Eötvös elképzelése azonban tévesnek bizonyult. Nem érzékelt a teljes súlyát annak, hogy az orthodoxia mennyire makacs, és nem retten meg szembeszállni a kormánnyal és a törvényhozáshoz fordulni panaszával.

A képviselőház más megvilágításban szemlélte a kérdést. Az 1870. március 18-i vita felszólalói, akik tájékozatlanok voltak az izraelita felekezet nehezen áttekinthető belső ügyeiben, hajlottak az orthodoxia álláspontjára és a vallásszabadság elveihez ragaszkodva helyt adtak követeléseiknek.

1871 novemberében a kormány jóváhagyta a „Szervező alapszabályzat”-ot a „Magyar- és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezete számára”.

A SZÉTVÁLÁS UTÁN

A szakadás nem oldotta meg teljes mértékben a hitközségi szervezet ügyét, és az ezzel összefüggő teendők a következő években tovább foglalkoztatták a zsidó közvéleményt, a kormányt és a hatóságokat. A helyzet olyan mértékben tarthatatlanná vált, hogy a kormány kényszerült beavatkozni. Tizenhét évvel azután, hogy az autonóm orthodox szervezet megalakult, Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletet hozott a „községalapítás ügyében” (1888. június 21).¹³⁷ Bevezetésül a miniszter megállapítja:

„(...) előfordul, hogy egy és ugyanazon helyen két-három izraelita hitközség is alakul egymás mellett, sőt még egy negyedik hitközség létesítése iránt is történik fáradozás; de előfordul az is, hogy egy helyen két hitközség létesül, melyek mindegyike az orthodox szervezethez tartozónak vallja magát. – Az erőknek minden ok nélküli szétforgácsolódása

¹³⁶ Idézi Heller Bernát, „Eötvös József báró”, IMIT Évk. (1913), 27. old.

¹³⁷ Közli Eisner, *Az izraelita hitfelekezet*, 20–25. old.

azután gyakran lehetetlenné teszi, hogy a hitközségek elvált kötelezettségeiknek eleget tehessenek.”

Ezt követőleg Trefort megerősíti, hogy a zsidóság egy felekezet, és nem kettő, ahogyan az orthodoxok állítják:

„Kétséget nem szenved, hogy úgy a kongresszusi, mint az orthodox és status quo ante alapon álló izraelita hitközségek összevéve úgy állampolitikai szempontból, valamint a zsidóság álláspontjából is egy és ugyanazon vallásfelekezethez tartozóknak tekintendők; mert a hazai törvényeink csak *egy* izraelita hitfelekezetet ismernek... Az egész világon csakis egy zsidóság ismeretes...”¹³⁸

A kormány megtiltotta további hitközségek szervezését, ha azok nem lennének képesek a hívők létszámát és pénzügyi helyzetüket tekintve fenntartani a szükséges és alapvető intézményeket. A rendelet ugyancsak intézkedett arról, hogy a hitközségből távozása után is a volt tag köteles további öt évig adót fizetni, és az egyéb kiadások terhére viselni.

A neológok a szétválás érvénytelenítésére törekedtek. 1896-ban az Egyetemes Gyűlés, vagyis újabb kongresszus összehívását kérelmezték, de eredménytelenül. Tíz év múlva, 1906-ban ismét kérték a kongresszus egybehívását, de gr. Apponyi Albert (1846–1933) vallás- és közoktatásügyi miniszter ezt elutasította.¹³⁹ A kormány ugyanis jól tudta, hogy az orthodoxok álláspontja nem változott, és céltalan lett volna újabb kísérletekbe bocsátkozni. A kormány kényszerrel nem akart alkalmazni.

*

A magyar zsidó közösség két tábora régtől fogva külön utakon járt. A hivatalos szétválással tovább erősödött az elkülönülés, és a gyakorlatban is kikristályosodtak az igen különböző, illetve egymástól távol eső zsidó életformák és életvitelek.

¹³⁸ Uo., 20. old.

¹³⁹ Az izraelita községkerületi elnökök 1906. évi június hó 11-én tartott gyűléséből (...) benyújtott emlékirata (1906); különösen 30–32, 40–41. old.

A neológ zsidóság a kor szelleméhez való alkalmazkodást hirdette, és elveit mindenekelőtt a zsinagógai szertartási rendben juttatta kifejezésre. A templomban orgonát állítottak fel, a tóraolvasó emelvényt áthelyezték közvetlenül a frigyszekrény mellé. A magyar nyelvű prédikáció már korábban polgárjogot nyert. Nagy gondot fordítottak a zsinagóga külső és belső architektúrájára. A zsinagóga a hitközség központi, reprezentatív intézményévé vált, és sokak számára a legfőbb kapcsolatot jelentette a zsidósággal. A zsidó vallási előírások követése terén a neológ hitközségekben nagy változatosság érvényesült. A kisvárosokban általában erősebb volt a hagyományhoz kötődés, ellenben a fővárosban a növekvő iramban uralkodóvá váló asszimiláció bomlasztóan hatott a vallási életre.

A zsidó vallási parancsolatok megtartása személyes megítélés alá esett, a hitközségi tagság feltételei között nem szerepelt. Bár a hitközségi intézmények halákhikus alapokon nyugodtak, és a neológ gyülekezetek gondosan ügyeltek ezek hagyományhű ellátására, például, a rituális vágást (*sehita*) és a „Hevra Kadisa”, a zsidó temetkezési egyesület tevékenységét a vallási rendelkezéseknek megfelelően végezték.

A neológ zsidóság vallásos életét nagymértékben meghatározta a rabbinátus, a rabbik szellemi arculata pedig a budapesti Rabbiképző Intézetben formálódott.

Az intézményt 1877-ben alapították, világhírré tett szert mint az egyik legjelentősebb rabbiképző főiskola. Az orthodoxia hevesen tiltakozott létrehozása ellen, és természetesen ellenkező álláspontját megnyitása után is fenntartotta. Ennek ellenére orthodox fiatalok és egykori jesiva-növendékek is törekedtek a rabbiképzőbe.

A neológ hitközség elvárta a rabbitól, hogy nemcsak hagyományos talmudi tudása legyen, hanem világi műveltsége is, hogy alkalmas legyen híveinek lelki-szellemi irányítására és a zsidó közösség külső képviselőjére. Mivel a prédikáció a rabbi egyik legfontosabb feladata volt, nagy jelentőséget tulajdonítottak retorikai képességeinek.

*

A magyar zsidóság orthodox táborán belül is két típust lehetett megkülönböztetni: a „nyugati” orthodoxiát, amely Magyarországon nyugati és részben Duna-Tisza közti térségének hitközsé-

geiben fejlődött ki, és a „keleti” típust, az északkeleti megyékben. A nyugatiak közé sorolhatók az osztrák és cseh–morva eredetű bevándorlók. A galíciai származású keleti orthodoxok többnyire haszid közösségek tagjai voltak. Időközben azonban a belső vándorlások elmosták az éles földrajzi határokat, különösen a galíciai eredetű bevándorlók körében, és a két típus egymás közelségébe került. Alighanem innen eredtek az orthodox hitközségeken belüli ellentétek. Az orthodoxia két típusa nem mindig tudott együttműködni egy hitközség keretein belül. Ez okozta azt a sajátságos jelenséget, hogy néhány helységben két orthodox gyülekezet is alakult.¹⁴⁰ A haszidok sokkal inkább hajlottak a kiválásra, mert nem akarták elfogadni az „askenázi” hitközség uralmát. Ennek oka többek között az „askenázi” orthodoxok és haszidok között meglévő mentalitásbeli különbség volt.

A nem zsidó környezetől elkülönülő és a világi műveltség iránt ellenséges magatartást tanúsító haszidoktól eltérően a nyugati orthodoxok, bár bizonyos korlátok között, de nem zárkóztak el a külső hatásoktól. Jól mutatja ezt a nyelvhasználatuk. Gyakorlatilag németül beszéltek, bár igyekeztek héber és jiddis kifejezések alkalmazásával „zsidó” színezetet adni neki. Jellemző például, hogy a „Somré Hadat” (Hitór) orthodox egyesület alapszabályait tartalmazó, 1867-ben megjelent kiadványban a héber bevezetés után tiszta német nyelvű előszó következik. Tudtak németül írni, olvasni, sőt az általános műveltség is fellelhető a nyugati orthodoxia körében. Meg kell jegyeznünk, hogy ehhez a műveltséghez általában nem saját elhatározásukból jutottak, hanem az adott körülmények hatására, mivel a zsidók kényszerültek részt venni a világi oktatásban. Távoli, elmaradott helységekből, ahol a haszidok megtelepedtek, ki lehetett bújni a tankötelezettség alól, de erre nem volt lehetőség másutt, ahol a hagyományhű csoportok tömörültek. Bár az ő körükben is viszolyogtak a világi műveltségtől, és vonakodtak felsőfokú tanulmányokat megkívánó foglaltosságot választani maguknak, s ezért nemigen találunk köztük olyanokat, akik szabadfoglalkozású pályán mozogtak volna. Szemben Németországgal, Magyarországon nem volt művelt és egyszersmind hagyományhű zsidóság.

¹⁴⁰ Erre utalt Trefort 1888. június 21-i rendeletében.

Az orthodox hitközségekben a vallási előírások szigorú megtartása volt a tagság feltétele. Ez a leglényege a neológokat és orthodoxokat egymástól elválasztó különbségnek; a közöttük lévő válaszfal nem csupán vallási, hanem társadalmi jellegű is volt.

Az adott körülmények között a két tábor egyre inkább eltávolodott egymástól, és semmi esély nem volt az együttműködésre, egységes szervezet létrehozására.

V. RECEPCIÓ

Az 1867. évi törvény egyenjogúságot adott a zsidóknak mint egyéneknek, de a zsidó hitfelekezetek mint olyanok nem voltak jogi értelemben egyenlők a többi felekezettel. Nem számítottak, mint azok, bevett vallásnak,¹⁴¹ hanem alacsonyabb minősítést kaptak: a törvényesen elismert vallás státusát. Bár a valóságban a zsidó felekezet élvezte bevett felekezetek autonómiájával járó összes jogokat, mindenekelőtt a hitközség életének létfontosságú területein, mint az adók kivetése és az oktatási intézmények fenntartása, államjogi szempontból a zsidó felekezet jogai a többi nagy vallásfelekezethez képest korlátozottak voltak.

Az emancipáció után a zsidóság politikai célja a vallásfelekezet egyenjogúsítása volt. A zsidó kongresszus 1869-ben elhatározta, hogy feliratot intéz Eötvös miniszterhez, hogy „a törvényhozás legközelebbi ülészakájában máris oly javaslatot terjesszen elő, mely szerint a zsidó vallás a törvényesen bevett vallások sorába iktassék.”¹⁴² A miniszter azonban tartózkodott a határozott ígéretektől az ügygel kapcsolatosan; bizonyára azért, mert szándékában állt a felekezeti viszonyok átfogó rendezése, és ennek keretében a zsidó felekezet helyzetét is megoldhatta volna. Valóban, Eötvös még abban az évben (1869) törvényjavaslatot dolgozott ki „A vallásszabadság gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúsításáról”; átfogó reform keretében kívánta rendezni a vallásfelekezetek és az állam viszonyát.

A zsidó vallás helyzetének kérdése összefonódott a vallásfelekezetek egyenlőségének általános problémájával, s ez az

¹⁴¹ A történelmi kifejezés: *religio recepta*, innen a recepció elnevezés.

¹⁴² Idézi Mezey Ferenc, „Felekezeti mozgalmak”, *MZsSz* 9 (1892), 92–112, s kül. 97. old.

összefonódás döntő tényezővé válik majd az elkövetkezendő évek vitáiban. Az 1869. évi törvénytervezetet a katolikusok ellenkezése miatt elvetették. A kortársak és több történész szerint ha Eötvös akkor az általános reformoktól függetlenül, önmagában terjeszti elő a zsidó vallásfelekezet recepcióját, megszavazták volna minden különösebb ellenállás nélkül, mivel ez gyakorlatilag a polgári egyenjogúság befejező aktusát jelentette.¹⁴³ Ez a vélekedés azonban, úgy látjuk, nem fedti a valóságot. A katolikus ellenállás a recepcióval szemben teológiai és nemzeti alapon nyugodott, és független volt az általános reformok kérdésétől.

Az 1890-es évek elején megérték a feltételek a vallásfelekezetek helyzetének általános rendezésére. Szükség volt a kötelező polgári házasság és az állami anyakönyvezés bevezetésére, a vallás szabad gyakorlatának törvénybe iktatására, a gyermekek vallásának rendezésére. Ebbe a keretbe illeszkedett a zsidó vallásfelekezet egyenjogúsítása is. Az idevonatkozó törvényjavaslatot a kormány 1892 októberében tárgyalta. A király megadta a beleegyezését, hogy a törvényjavaslatot a parlament elé terjesszék.

ZSIDÓ ÁLLÁSPONTOK

A recepció lényegében elvi kérdés volt, hiánya ugyanis nem érintette a közösség vagy az egyén létfontosságú érdekeit, de politikailag hátrányos helyzetet teremtett; Vázsonyi Vilmos (1868–1926) szavaival: „a zsidó felekezetet a többi felekezet színvonala alá degradálta.”¹⁴⁴ A dolog természeténél fogva érzékenyen reagált rá a liberalizmus légkörében felnőtt fiatalabb értelmiségi kör. A recepcióért síkraszálló politikai mozgalom az ő soraikból szerveződött, élén az *Egyenlőség* szerkesztője, Szabolcsi Miksa és a fiatal jogász Vázsonyi Vilmos. Az *Egyenlőség* a mozgalom szócsövénévé vált, és hasábjain Szabolcsi mellett Vázsonyi volt a recepció mozgalom harcos publicistája. A kérdéssel foglalkozó első cikkében, 1889 februárjára

¹⁴³ Groszmann Zsigmond, *A recepció mozgalom politikai története* (Budapest: Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat, 1915), 24. old.

¹⁴⁴ „Kérvény a magyar országgyűléshez”, *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai* (Budapest: Újságüzem Kiadó, 1927), 51. old.

ban,¹⁴⁵ Vázsonyi rámutatott arra, hogy a zsidó vallásfelekezet hátrányos helyzete szembeűnően megnyilvánul a főrendi házi képviselet hiányában.¹⁴⁶ Továbbá, a fennálló állapotok sértik a polgárokat személyes szabadságukban, mivel gátolják a zsidók és nem zsidók közötti házasságot és a betérést a zsidó vallásba.

„(...) az, hogy a keresztény felekezetről zsidó hitre áttérni nem lehet, nemcsak a zsidóság gyalázata, hanem egyúttal a közszabadság súlyos megsértése.”¹⁴⁷

A helyzet orvoslására két mód van: követelni kell a zsidó felekezet recepcióját, vagy egy olyan törvényt kell megalkotni, amely általánosan kimondja a vallásfelekezetek egyenjogúságát. Vázsonyi a második módot választja:

„(...) harcunk nem lesz pusztán a zsidóság önmagáért, hanem harc az egyenlőség nagy eszméjéért... Ügyünk szorosan egybe van kötve a liberalizmus és demokrácia ügyével...”¹⁴⁸

Vázsonyi és társainak kísérlete, hogy mozgalmat indítsanak a zsidóság körében az általános felekezeti egyenlőség érdekében, nem keltette a várt pozitív hatást. A zsidóság hivatalos vezetősége nem fogadta el Vázsonyi alapelvét, hogy ki kell állni az általános felekezeti egyenjogúság, vagyis a bevett vallás intézményének eltörlése mellett. A zsidóság célja a felekezet recepciója volt, amint azt a kongresszus már 1869-ben kifejezésre juttatta, függetlenül a felekezeti egyenlőség elvének politikai kérdésétől.

Mezey Ferenc (1860–1927), a neológ országos iroda titkára egy terjedelmes cikkben a *Magyar-Zsidó Szemlé*-ben kifejtette álláspontját, tulajdonképpen a hivatalos álláspontot, Vázsonyi

¹⁴⁵ „Viszonosság és szervezet”, uo., 47–50. old.

¹⁴⁶ Az 1885: vii. tc. A főrendiház szervezetének módosításáról kimondja, hogy a bevett felekezetek egyháznagyjai tagjai a főrendiháznak. Szóba került ugyan a zsidó felekezet képviseletének kérdése, de elejtették, miután „a zsidóság szervezetlen, és nincsen senki feljogosítva képviseletére”. Vö. *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai* (1927), 49. old.

¹⁴⁷ Uo., 48. old.

¹⁴⁸ Uo., 49. old.

és társai recepciók mozgalmával szemben. Mezey többek között ezt mondta:

„Eljárásunkból minden oly elemet ki kell küszöbölnünk, mely a keresztény felekezeteket, kikkel a receptioval viszonyosságba lépünk, érzékenyen érinthetne. Mellőznünk kell még annak látszatát is, mintha jogos igényeink érvényesítése más felekezet érdek-sphaerájára kellemetlen kihatással lenne... Éppen ezért kiindulva abból, hogy mi mint felekezet helyesen csak a többi létező vallásfelekezetekkel való egyenjogúsításra törekedhetünk, (...) mozgalmunkat, egy felekezet mozgalmát, nem szabad ez idő szerint az általános vallásszabadság nagy kérdésével összekapcsolni.”¹⁴⁹

A neológ zsidóság túlnyomó része szintén azon a nézeten volt, hogy a zsidók mint állampolgárok kiállhatnak bizonyos politikai eszmék – jelen esetben a vallásfelekezetek általános szabadsága – mellett, de a zsidó közösség mint olyan csak a zsidó vallás egyenjogúságában és elismerésében érdekelt. Ennek az álláspontnak a háttérében taktikai-politikai megfontolások is voltak: nem kívánatos, hogy a zsidók azonosuljanak olyan radikális követelésekkel, melyek, egyebek mellett, a katolikus egyház kiváltságainak eltörlését és gyakorlatilag az állam és az egyház szétválását jelentenék. Ettől eltekintve, a zsidó közösség vezetői a vallásfelekezeti egyenjogúság hiányát nem érezték olyan égető kérdésnek, mely politikai tevékenységet és szervezett fellépést követelne.

A szemléletmód különbsége nemzedéki eredetű volt, és megmutatkozott abban is, ahogyan a két irányzat a szándékait és céljait megfogalmazta. A zsidóság vezetői többségükben az emancipáció első nemzedékéből kerültek ki, az egyenjogúság elnyerése vágyaikat teljesen kielégítette, ezek után minden erejüket arra fordították, hogy bekapcsolódjanak a gazdasági életbe. Velük szemben a második nemzedék főként a társadalmi és szellemi életben kereste érvényesülését. Az általános vallásszabadság nézetük szerint előrevitte volna beilleszkedésüket.

¹⁴⁹ Mezey Ferenc, MZsSz 9 (1892), 109. old.

Az orthodoxia nem tanúsított lelkesedést a vallásfelekezeti egyenjogúság ügye iránt, és a kezdeményező körök politikai tevékenysége nem nyerte el tetszését. A hagyományhű zsidóság szempontjából nem származott volna semmi előny a zsidók és a többi vallásfelekezet közötti válaszfal lebontásából és a vegyes házasságok megkönnyítéséből. Bár akadtak az orthodoxok között is, akik pártolták a javaslatot, de nagy részük, ha nem is a döntő többség, elvetette a tervet.

Az egyenjogúsítási tervekkel szemben állókat Reich Ignác (1821–1887) vezette, az orthodox hitközségek Központi Irodájának elnöke. Erős akarátú, küzdő szellemű ember volt, rabbik körében nagy megbecsülésnek örvendett. A recepciót támogatók kisebb csoportja Ehrentheil Mór (1825–1894) budapesti orthodox szerkesztő és közíró köré tömörült.¹⁵⁰ Ehrentheil a mérsékeltbb orthodox politikusok közé tartozott, és nem zárkózott el a kor szelleme elől. A felekezeti egyenjogúság körüli viták az orthodoxia körében főként eszmei síkon zajlottak, de színezte őket Reich és Ehrentheil személyes ellentéte is.

A vallásfelekezeti egyenjogúsítás orthodox ideológiáját Ehrentheil egyik neves támogatója, a bécsi orthodox hitközség rabbija, az óbudai születésű Benjamin Solomon Zalman Spitzer (1826–1893) alapozta meg.¹⁵¹ Spitzernak nagy tekintélye volt az orthodox rabbikarban. Nézeteiből ítélve, széles látókörű és öntudatos férfi volt. Véleményét bizonyára befolyásolták a bécsi hitközségi állapotok, ott ugyanis egységes hitközség volt, és bár a bécsi hitközségben Spitzer küzdött a reformtörekvések ellen, a harc nem volt olyan elkeseredett, mint Magyarországon.

Spitzer véleménye és Ehrentheil propagandája nem változtatták meg az orthodoxia álláspontját. 1892. február 2-án a

¹⁵⁰ Ehrentheil Mór, az *Allgemeine Jüdische Zeitung* (1887–1919) szerkesztője. Néhány hónappal halála után írta róla az *Egyenlőség*: „Csak élete utolsó idejében rázta le a szörnyű bilincseket, és orthodoxok részére szerkesztett héber betűs lapjában valóságos lángostorral suhintott végig az orthodox vezetés táborán, mely saját örök szégyenére vad agitációt indított a recepció ellen” (1894. november 16).

¹⁵¹ Ehrentheil, *Rezeption und Orthodoxie*, 22–27. old.

kérdés megvitatására összeült Budapesten az orthodox rabbi-gyűlés. Határozatba foglalták, hogy a felekezeti egyenjogúság veszélyezteti az orthodoxia autonómiáját.¹⁵² Sőt, a rabbik nyomást gyakoroltak Spitzer rabbira is, hogy vonja vissza támogató nyilatkozatait. Valóban, Spitzer azonnal (1892. február 3) közzétett egy levelet az *Allgemeine Jüdische Zeitung*-ban, melyben kijelentette, hogy miután számos rabbi azon a nézeten van, hogy a recepció orthodox szempontból nem kívánatos, köteles alávetni magát a többségnek. Ezzel együtt is hangsúlyozta, hogy személyes véleménye nem változott.¹⁵³

A KATHOLIKUSOK ÉS A RECEPCIÓ

1893 márciusában a katolikus egyház emlékiratban fordult a kormányhoz az egyházpolitikai reformtervezet tárgyában; az irat másolatát eljuttatták a királyhoz és a pápához is. Az emlékirat harmadik szakasza foglalkozik a recepció kérdésével. Ezt a részt alább teljes terjedelmében közöljük, minthogy a katolikus egyház hivatalos álláspontját fejt ki.

„III. Az izraeliták receptioja

(...) más három új javaslat is szerepel a programban, mely nincs kapcsolatban a múlttal,¹⁵⁴ s mely hazánk vallásközi institúcióit alapjokban megmásítani van hivatva.

Ezek az izraelita vallás recipiálása, a vallás szabad gyakorlata és a polgári házasság.

Az elsőnél miniszterelnök úr már programjában jelezte, hogy az arra vonatkozó javaslat készen áll.

Ha a recipiálás csak a zsidó vallásnak szabad gyakorlatát, a törvény oltalma alá helyezését, jogainak a saját körében való törvényes védelmét, biztosítását jelenti: nincs észrevételünk ellene, hisz az 1867: XVII. tc. szerint úgyszólván az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítottak – minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy ren-

¹⁵² Uo., 27. old.

¹⁵³ Uo., 30–31. old.

¹⁵⁴ A polgári anyakönyvek, amelyet a memorandum előző szakasza tárgyalt.

delet megszüntettetett –, vallásukban önállóak és szabadok; tehát meg van adva nekik, amit egy ember mint polgár az országban a maga számára kívánhat.

De ha a magas kormány ezen javaslatában az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak akarja nyilvánítani úgy, hogy a keresztény és zsidó vallás között nálunk az a viszonyosság álljon be, mely jelenleg csak a »bevett« keresztény vallások között létezik, tehát a zsidó vallásról a keresztény hitre, a keresztény hitről a zsidó vallásra való áttérést az 1868: LIII. tc. szerint szabályozza, ez egészen mást jelent, mint az izraelitáknak az ország többi polgáraival való egyenjogúsítását.

Itt nem emberről, hanem a keresztény vallás értékéről egy nem keresztény vallással szemben van szó; s ilyen törvényjavaslatba bele nem egeyzhetünk.

A különbség a keresztény és a zsidó vallás között oly nagy és mélyreható, hogy tulajdonképpen nem is lehet törvényjavaslatot szerkeszteni, mely »zsidó vallásról keresztény vallásra s viszont való áttérésről« beszél. A keresztény vallás az, mely nem szorítkozik egy nemzetre, melyet universalis jellegénél fogva vallhatnak a világ összes népei, az egész emberiség, anélkül, hogy nemzetiségükben bármily kárt, csorbát szenvednének; s minthogy a keresztény vallási egység nincs meg, az áttérés egyik keresztény vallásfelekezetből a katolikus egyházba és megfordítva tényleg lehetséges.

De a zsidó vallásra való áttérés a maga valójában csak akkor volna lehetséges, ha az illető saját nemzetiségéből kiválva a zsidó nemzetiségbe beleolvadhatna, mert a zsidóságnál vallás és nemzetiség válna válna kapcsolatos, a zsidó vallás nemzeti vallás. A zsidó vallás csak előkészítője volt a kereszténységnek, s mint ilyen időleges területhez kötött jelleggel bírt, saját jeruzsálemi templomával, ároni papságával és theocraticus állami szervezetével, melyek nélkül egyáltalában nem is képzelhető. Mióta azonban zsidóság Palaestínát elhagyta, nem is követheti többé a régi mozaismust, mert theocratikus államszervezete megszűnt. És ha mégis követné, a keresztény nemzetek vele az ő vallásában nem egyesülhetnek, mert a vallás és nemzetiség oly szoros kapcsolatban vannak a mozaismusban, mint a test a lélekkel, s épp azért mint magyar ember lehet katolikus vagy protes-

táns anélkül, hogy nemzetiségét elvesztené, éppúgy nem lehet a mozaizmusnak követője anélkül, hogy nemzetiségét föl nem áldozná.

Áttérésnek csak a keresztény vallások között van helye; ellenben a zsidó vallásról keresztényre nem áttérni, hanem csak megkeresztelkedni lehet.”¹⁵⁵

Az emlékirat theológiai és különösen nemzeti érveket sorakoztat fel a recepció ellen. Szándékosan kidomborítja, hogy a nemzetre nézve káros hatása lesz, ha a javasolt törvény engedélyezi a betérést a zsidó vallásba. Hasonló módon reagált a népszerű katolikus sajtó:

„A zsidó recepció be nem vallott célja a keresztény magyarokat a zsidó nemzet tagjává tenni; a zsidók azt akarják, hogy nemzetük ily módon minél előbb számbelileg gyarapodjon.”¹⁵⁶

A komolyabb folyóiratok más hangnemben tárgyalták a recepciót, bár nem kevésbé éles hangon. A *Magyar Sion*, tekintélyes katolikus hittudományi lap,¹⁵⁷ 1893. márciusi füzetében közli Kereszty Viktor: „A zsidórecepció a tudomány szempontjából” című cikkét. Lényege: 1) a mai zsidó vallás nem azonos a régi, a Krisztus előtti mozaizmussal; 2) a mai zsidó vallás, melyet mozaizmus helyett inkább talmudizmusnak kell nevezni, tudományos vizsgálatának eredménye nem kedvez a recepció eszméjének.¹⁵⁸ Következtetése:

„A zsidóság beolvadásának a keresztény társadalomba csak egy módja van, az ő megtérésük a kereszténységbe.”¹⁵⁹

Kereszty theológiai nézőpontból vizsgálta a kérdést, és mint-hogy a *Magyar Sion* „olvasói csaknem kizárólag papok”,¹⁶⁰ az

¹⁵⁵ Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Kabinettkanzlei, 1893, ad 1145/893.

¹⁵⁶ Dersi Tamás, *A századvég katolikus sajtója* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 139. old.

¹⁵⁷ Uo., 78–81. old.

¹⁵⁸ *Magyar Sion*, 7 (1893), 164. old.

¹⁵⁹ Uo., 186. old.

¹⁶⁰ Dersi, i. m., 79. old.

egyház szempontjából fontos volt, hogy a papok jártasak legyenek a recepció katolikus megítélésében.

Ugyanazon évben a *Magyar Sion* közli dr. Pethő „A zsidó recepció a morális szempontból” című cikkét.¹⁶¹ Dr. Pethő Prohászka Ottokár (1858–1927) írói álneve volt,¹⁶² Prohászka, abban az időben az esztergomi papnevelő intézet tanára,¹⁶³ állandó cikkírója volt a folyóiratnak. Prohászka támadta a recepciót, és súlyos kritikával illette az alacsonyrendű zsidó vallást és főként zsidó társadalmat:

„(...) nem győzzük hangoztatni azt, hogy: a zsidó morál valóságos átká a keresztény műveltségnek, amely átkon ez a keresztény kultúra okvetlenül tönkre megy, ha nem dobja ki magából a mérget; tehát a zsidóságot nem szabad recipiálni a keresztény államoknak, hanem védekezniök kell ellene, s ahol s ahogy lehet, túl kell adniok rajta.”¹⁶⁴

A RECEPCIÓ AZ ORSZÁGGYŰLÉS ELŐTT

A törvényjavaslatot az izraelita vallásfelekezet egyenjogúságáról 1893. április 26-án terjesztették a képviselőház elé; indoklását gr. Csáky Albin (1841–1912) vallás- és közoktatásügyi miniszter adta elő:

„Huszonhét éve annak, hogy az izraeliták a polgári és politikai jogok tekintetében a keresztényekkel egyenjogósítottak, és ez idő óta a közélet minden vonalán közreműködve, nem egy bizonyítékát szolgáltattak annak, hogy erős nemzeti érzéstől áthatva, részt akarnak venni a magyar nemzeti állam teljes kiépítésében. Nagy ideje, hogy az ország ezen 700 000-et meghaladó polgárainak vallása is a törvény sáncai közé befogadtassék...

¹⁶¹ *Magyar Sion*, 7 (1893), 414–420. old.

¹⁶² Lásd Galántai József, *Egyház és politika, 1890–1918* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1960), 44. old.

¹⁶³ Később székesfehérvári püspök.

¹⁶⁴ *Magyar Sion*, i. h., 415. old.

(...) világos lévén, hogy az izraelita vallásnak bevett vallássá nyilvánításával csak a tényleg már úgyis fennálló állapot cikkelyezettetik törvénybe, és ezáltal vallásügyi törvényhozásunk egyik hézaga töltetik be.”¹⁶⁵

A zsidó vallásba való betérés engedélyezéséről – mely a katolikusok legfontosabb ellenérvét képezte – a miniszter megjegyezte, hogy a szomszédos Ausztriában ez már megengedett, ezért akiknek ez a szándékuk, ott térnek be a zsidó vallásba, és ott kötnek zsidó és keresztény vegyes házasságokat. A személyes jogi helyzetét mindenkinek országa törvényei szabályozzák, ezért magyar állampolgárok betérése a zsidó vallásba, valamint zsidó és keresztény ausztriai házasságkötése a magyar rendelkezések értelmében érvénytelenek, az így született gyermekek pedig törvénytelenek. Ez okból a fennálló helyzet megköveteli a rendelkezések kiigazítását.

Csáky beszéde rávilágít, mi ösztönözte a kormányt az izraelita vallásfelekezet elismerésével az emancipáció teljessé tételére: A zsidók bebizonyították, „hogy erős nemzeti érzéstől (vannak) áthatva” – vagyis azonosulnak a magyarok nemzeti törekvéseivel, mely elsőrendű fontossággal bír a nemzetiségi Magyarországon. A magyar nemzethez kötődés hangsúlyozása feltehetően közvetett válasz volt a katolikus egyház fentebb idézett memorandumára.

A képviselőház elé terjesztett törvényjavaslatot első olvasatban a vallás- és közoktatásügyi bizottság hatáskörébe tették át. Módosítások után átkerült a jogi bizottsághoz, majd miután itt is jóváhagyták, 1894. június 26-án második olvasatban a képviselőház elé terjesztették, és ez nagy többséggel elfogadta. A törvény ezután jóváhagyásra a főrendi ház elé került.

A főrendi ház ülészakát 1894. október 8-án nyitották meg. Itt már a törvény ellenzői voltak többségben, ugyanis a főrendek között a katolikus vallású arisztokrácián kívül 42 katolikus püspök is helyet foglalt (szemben a 13 protestáns püspökkel). Az arisztokrácia szószólója, gr. Zichy Nándor (1829–1911) felszólalásában kifejtette, hogy a nem keresztény felekezetek erősítése nem szolgálja a magyar állam és társadalom érdekeit. A vallás- és közoktatásügyi miniszter, br. Eötvös Loránd

¹⁶⁵ MZsSz 10 (1893), 340. old.

(1848–1919), aki időközben Csáky helyébe lépett, elvetette ezt az érvelést. Szerinte, bár a katolikus egyház szempontjából mindez helytálló, a jogalkotás nem veheti figyelembe a különböző vallások teológiai alapelveit, mert az feltámasztaná a vallásháborút. A törvényalkotók kötelesek a javaslatokat tárgyszerűen szemlélni, tudomásul véve, hogy az országban különböző vallások működnek, és ezeknek egyenlő jogokat kell élvezniük.¹⁶⁶

A szavazás során a törvény megbukott, mert 103-an mellette, 109-en pedig ellene adták le a voksukat. A (római és görög) katolikus papságon kívül ellene szavazott az arisztokrácia többsége. Ezzel szemben a főrendi ház legtöbb kinevezett tagja, vagyis a nem arisztokrata származásúak, támogatták.

A kormány és a képviselőház kitarzott a törvény elfogadása mellett, és 1894 októberében ismételt előterjesztés után döntő többséggel jóváhagyták a javaslatot, mire az visszakerült a főrendi házhoz.

Időközben fontos változások történtek a politikai életben. A Wekerle-kormány lemondott (1895), és sokan úgy vélték, ennek egyik oka éppen az volt, hogy a király megvonta bizalmát a főrendi háznak az egyházpolitikai törvénykezéssel kapcsolatban tanúsított elutasító magatartása miatt. Az új kormány is kitarzott amellett, hogy ezeket a törvényeket meg kell alkotni a törvényhozó testületben.

Az egyházpolitikai törvénykezés körüli küzdelmek idején, 1895 elején jött létre a Néppárt, mely célul tűzte ki az államkeresztény jellegének megőrzését, a katolikus egyház pozíciójának fenntartását, valamint a harcot a keresztény szellemiségnek ellentmondó törvények ellen.

1895. március 23-án a főrendi ház másodszor is elvetette a törvényjavaslatot: 111-en szavaztak mellette, 117-en ellene, de a képviselőház harmadszor is jóváhagyta. A törvényjavaslat megint a főrendi ház elé került. Ezen harmadik alkalommal a szavazatok egyenlő arányban oszlottak meg: 96 mellette, 96 ellene; az elnök mellette szavazott, így végül a törvényt mindkét ház elfogadta. Szövege így hangzik:

¹⁶⁶ Stein Artur, *A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig* (Budapest / Pestújhely: Németi Nyomda, 1938), 110. old.

„1895: XLII. tc. az izraelita vallásról

1. § Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítottatik.

2. § Az 1868: LIII. tc. 18., 19., 20., 21. és 22. paragrafusainak rendelkezései az izraelita vallásúakra is kiterjesztetnek.

3. § Lelkész (rabbi) és hitközségi előljáró az izraelita felekezetnek csak oly tagja lehet, a ki magyar állampolgár és a ki képesítését Magyarországon nyerte.

4. § A jelen törvény végrehajtásával a ministerium bízatik meg.”

A törvény a zsidó vallásra is kiterjeszti az 1868: LIII. tc. következő szakaszait:

18. § A lelencek a nevelő szülők vallását követik.

19. § „(...) Az izraelitáknak (...) megadatik a jog, hogy a többi törvényesen bevett vallásfelekezet szertartási és ünnepeinek megtartására ne kényszeríttessenek.”

20. § Minden polgár köteles vallásfelekezethez tartozni.

21. § Vallási szolgálat katonai intézeteknél és kórházaknál.

22. § Helyi hatóságok támogatása egyházi és felekezeti iskolák ra.¹⁶⁷

A vallásfelekezeti egyenjogúság kérdésében folytatott politikai harc végső szakaszában makacs parlamentáris csatározásokba torkollott, és a kormány csak egyetlen szavazat révén tudott az erőpróbából győztesen kikerülni. Egyértelmű, hogy nemcsak az ügy – a maga jelentőségében – készítette át az államra a küzdelemre a feleket; sokkal fontosabb és nagyobb érdekek játszottak szerepet, mint az izraelita vallásfelekezet törvényes elismerése. Valójában az egyház és az állam politikai küzdelme zajlott le: a *Kulturkampf* magyar változata. Továbbá hozzájárult ehhez a képviselőház és az erősen Habsburg-párti főrendi ház harca. A törvény körüli küzdelemben összecsaptak egymással, vallási vonatkozásban, a katolikus és a protestáns érdekek is, amelyeknek Magyarországon nemzeti szempontból is jelentőségük

¹⁶⁷ A képviselőház közoktatásügyi bizottságának jelentése, 1893. december 13; lásd „Kútfők: Törvényjavaslat az izraelita vallásról”, MZsSz 10 (1893), 673–681, s kül. 677–679. old.; vö. még uo., 600–605. old.

volt, ugyanis a magyar protestantizmus hazafias színezettel rendelkezett, míg a katolikus egyház felső vezetőségében erős Habsburg-befolyás érvényesült.

A zsidóság ügye ily módon összekapcsolódott a kor bonyolult politikai és egyházpolitikai problémáival.

Az igazság az, hogy zsidó szempontból nem lehet nem észrevenni a recepció törvény jelentőségét. Az izraelita vallásfelekezet teljes elismerése a magyar zsidóság legfontosabb politikai sikere volt az emancipáció utáni időkben. De nem hallgathatjuk el a recepció negatív aspektusait sem. A zsidó közösség belső egységének szempontjából a recepció nem volt kedvező, mert megkönnyítette a vegyes házasságokat és a kitérést.

VI.

A ZSIDÓK A GAZDASÁGI ÉLETBEN

Az itt következő fejezet célja csupán annyi, hogy néhány megjegyzést tegyünk a zsidók gazdasági tevékenységéről a XIX. században, amennyiben az tárgyunkat érinti. Átfogó munka a magyar-zsidó gazdaságtörténetről egyelőre nem készült, de az e téren folyó munkák az utóbbi években már felölelik a zsidók gazdasági tevékenységét is.¹⁶⁸

A XIX. század második felében Magyarország még agrárország, s a földek többsége nagybirtokosok tulajdonában volt. A kereskedelem összességében gyér, külkereskedelem csak a Habsburg birodalom magyar mezőgazdasági terményeit vásárló tartományokkal folyt. Az ipar egészében véve szegényes volt. Gazdasági szempontból az ország elmaradott volt a csekély számú népesség, a városok kis száma, valamint a kezdeményező szellem – főként a magyarok körében a gazdasági kezdeményezés és gazdálkodási hajlandóság – hiánya miatt. A tőke hiánya és a szűkös hitelviszonyok is hátráltatták a gazdasági fejlődést.

Említettük, hogy a zsidók körében leginkább elterjedt foglalkozások a kiskereskedelem különféle típusai, a bérletek, kisebb pénzügyletek voltak. A XIX. század első felében változás jelei mutatkoztak a zsidóság gazdasági törekvéseiben; a zsidók kezdtek behatolni a nagybani terménykereskedelembé, mely a mezőgazdaság feudális szerkezetéhez illeszkedik, és a nagybirtokosok érdekeit szolgálja.

Az 1850-es évektől kezdődően a terménykereskedelem Pesten összpontosult. Jelentős tőkét befektető kereskedelmi vállalatok alakultak. A város nagypolgári, kereskedő rétegéből néhány család jelentős pozícióra tett szert a gazdasági életben:

¹⁶⁸ Lásd alább a bibliográfiát.

a Wahrmann, (baranyavári) Ullmann, Wodianer, (hatvani) Deutsch (Hatvany-Deutsch / Hatvany) családok stb.

A kereskedők kezében felhalmozódó tőke gyáripari kezdeményezésekre bátorította őket. Kezdetben a malomipar felé fordultak, ez közel állt a zsidók által sikeresen űzött gabonakereskedelmi üzletághoz. Az 1850/60-as években számos gőzmalom-részvénytársaság alakult, létrehozásukban és vezetésükben a zsidó tőkésék jelentős szerepet játszottak. A Wahrmann család tagjai néhány – a legnagyobbak közé sorolható – malomüzem alapításában vettek részt.

A zsidók intenzíven bekapcsolódtak a bankügyletekbe is. Ez volt tevékenységük másik területe, már az 1840-es évek óta, de 1867 után, Magyarország gazdasági fejlődésének felgyorsulásával, még nagyobb lendülettel. 1867 és 1873 között külföldi tőke közreműködésével öt nagy bankot alapítottak Magyarországon. Külföldi zsidó bankházak jelentős szerepet vittek e téren: a bécsi Rothschildok, a berlini Bleichröder, a párizsi Erlanger.¹⁶⁹ Az említett bankok részvétele az ország pénzügyeiben legnagyobb mértékben a Magyarországnak folyósított államkölcsönökben mutatkozott meg. Az 1870-es évek elején az államkölcsönöket egy a Rothschildok vezette konzorcium jegyezte és kínálta – nagy sikerrel – eladásra a nemzetközi pénzpiacon; ezért a londoni Lionel Nathan Rothschild (1808–1879) elnyerte a magyar kormány nagyrabecsülését.

Az 1870-es években, főként a nagy bankok révén, az ipar gyorsuló ütemű fejlődésnek indult. Az ipari vállalkozásokkal összefonódó bankok egyike volt az ausztriai Rothschildokkal kapcsolatban álló Magyar Általános Hitelbank; élelmiszer-ipari konszernek és vegyi gyárak tartoztak érdekeltségi körébe.

Zsidó családi üzletekből bankokkal függőségi viszonyban nem álló ipari vállalkozások nőttek ki, és néhány ágazatban ezeknek döntő súlya volt. Hírnevet szerzett a Deutsch (Hatvany-Deutsch / br. hatvani Hatvany-Deutsch) család cukorgyára, illetve később élelmiszer-ipari konszernje. Az első magyarországi cukorgyárat Deutsch Ignác (1803–1873) alapította Aradon; fiai, Deutsch Bernát és Deutsch József, az egész országra kiterjesztették tevékenységi körüket, a cég átköltözött Pest közelébe, Hatvanba, és itt kezdődött meg a több ágazatot fel-

¹⁶⁹ Magyarország története, 1848–1890, 968–973. old.

ölelő családi vállalkozás meredeken felfelé ívelő sikertörténete. A nemzetgazdaság fejlődésére gyakorolt kedvező hatásuk elismeréseképpen 1879-ben, hatvani előnévvel, megkapták a magyar nemességet, 1897-ben az engedélyt a Hatvany-Deutsch kettős név viselésére, 1908-ban pedig a bárói rangot. Deutsch József fia, br. hatvani Hatvany-Deutsch Sándor (1852–1913),¹⁷⁰ és Bernát fia, br. hatvani Hatvany-Deutsch József (1858–1913)¹⁷¹ vezetése alatt a cég a cukorgyártásban, Magyarország egyik legfontosabb agrártermelési és kiviteli ágazatában, az egész Monarchiában vezető szerepre tett szert, cukorgyárai (Hatvan, Sárvár stb.) kiszorították a piacról az osztrák cukrot.

A Hatvany-Deutsch cég nagy konkurrens Schossberger Henrik cukorgyára volt a Hatvanhoz közeli Selypen; mindkét gyár a Zagyva vizére települt, ezért éles versengésben álltak egymással. A család feje, Schossberger Simon Vilmos, 1863-ban kapott magyar nemességet, tornyai előnévvel, 1890-ben megkapták a bárói címet is (br. tornyai Tornya-Schossberger). Birtokaik központja Pásztón volt.

A textilgyártásban és kelmefestésben előkelő helyet foglalt el az óbudai Goldberger gyár. A nehéziparban kiemelkedő jelentősége volt Weiss Bertold (1845–1915) és (br.) Weiss Manfréd (1857–1922) gyárainak. A csepeli Weiss Művek, amely konzervekkel kezdte (1882), de a századfordulón már az élelmiszeripari ágazatok mellett a hadiipar óriása volt, gépeket, lőszert és hadianyagot is gyártott, hajókat épített.

A zsidók az iparosításban kimagaslóan fontos szerepet vállaltak: közvetlenül mint gyáralapítók, közvetve pedig a vállalkozásokat tőkével és hitellel támogató pénzügyi intézetek révén, de tevékenységüknek ennél is szélesebb körben volt jelentősége. A gyáróriások mellett minden ágazatban megtaláljuk a közepes és kisméretű üzemeket is. A zsidó gazdasági elit komoly befolyást gyakorolt a nemzetgazdaságra, nem utolsósorban a külföldi nagytőkés körökkel való kapcsolata révén. Az állam határozottan támogatta a pénzügyi és ipari vállalkozásokat, s ez időnként az agrárkörök ellenszenvét váltotta ki. A gazdaság

¹⁷⁰ Az ő egyik fia volt br. Hatvany Lajos író és az irodalom mecénása.

¹⁷¹ Az ő egyik gyermeke volt br. Hatvany Lili (1890–1968) írónő; másik gyermeke pedig br. Hatvany Bertalan (1900–1980) író, orientalista, a cionista mozgalom híve.

vezetői a nemzeti érdekeket tartották szem előtt, és különösen fontosnak tekintették az ország gazdasági függetlenségét. Ilyenformán kialakult egy bizonyos érdekközösség a kereskedelmi, ipari, pénzügyi körök és a kormányzat között, mindkét fél megelégedésére.

Valójában a zsidók jelentős szerepe a gazdaságban nem csupán Magyarországra volt jellemző; ugyanez volt a helyzet többek között Németországban, Ausztriában és a nyugat-európai országokban. Úgy látszik azonban, hogy Magyarországon ez a szerep sokkal intenzívebb volt, és a vezető rétegek kezében jóval nagyobb erő összpontosult. Általában véve a zsidóság a dualizmus korában döntő súllyal bírt a magyar gazdaság irányításában.

A zsidók túlsúlyának háttere Magyarország elmaradott gazdasági helyzete volt, ez tág teret nyitott a kezdeményezőkézséggel rendelkezők gazdasági tevékenysége előtt. Ilyen készséget a városi német polgárság és a zsidóság körében lehetett találni. Az arisztokráciát és a köznemességet, a dzsentrik és a középbirtokosság alsó rétegeit nemcsak szemléletük tartotta vissza a komolyabb gazdasági szerepvállalástól, hanem az is, hogy birtokaik modernizálásához nem rendelkeztek elegendő tőkével, és számottevő részük nem bírta a piaci versenyt, tönkrement, kicsúszott alóla a nemesi birtok. A gazdasági átalakulás ezeknek a rétegeknek hagyományos társadalmi szerepük elvesztését hozta, annak ellenére, hogy 1848-ban ők maguk saját helyzetük javulását várták tőle. Talajvesztésük gyors ütemű volt. A birtokát elvesztő dzsentri vármegyei és állami állásokat hajszolt. A modernizáció üteme nem volt olyan gyors, hogy egy generáción belül lehetővé tette volna a váltást polgári pályákra. A jelenség másik oldala volt e réteg hagyományos szemlélete. A nemesség lenézte az ipart és a banküzletet, rangján alulinak tartotta.¹⁷²

A kapitalizmust megelőző korszakban Magyarországon a német polgárság kezében összpontosult a kereskedelem tekintélyes része, ők rendelkeztek a kapitalista gazdasághoz szükséges adottságokkal. S valóban, e rétegből sokan, a zsidókkal

¹⁷² Szekefű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938⁵), 173 és köv. old.; 315 és köv. old.; vö. Tóth László, „A gentry társadalomtörténete”, *Turul*, 53, no. 3–4 (1939), 55–62. old.

párhuzamosan, bekapcsolódtak a jelzett fejlődésbe. A zsidóknak azonban velük szemben is volt néhány előnyös tulajdonságuk: sokkal dinamikusabbak voltak, mint a maradi polgárság, és ami talán ennél is fontosabb, kapcsolatban álltak a külföldi tőkével; ez volt a döntő tényező, mivel Magyarország nemigen rendelkezett befektethető tőkével. A zsidók esetében – más rétegekhez képest – erőteljesebben hatott egy másik mozzanat is: számukra a gazdasági kezdeményezés volt az egyetlen, korlátozás nélküli nyitott út a felemelkedéshez, az előbbrejutáshoz. A zsidókban az adott körülmények között a gazdasági siker táplálhatta a társadalmi felemelkedés reményét; a szabadfoglalkozású pályákra áramlás még nem indult meg erőteljesebb mértékben. Ezzel szemben a birtokát elhagyó nemesség, illetve a keresztény polgárság előtt számos más út is nyitva állt.

A gazdaság minden területén, főként a nagyipar és a pénzügyek dinamikus fejlesztésében megnyilvánuló zsidó kezdeményező szellem lendületbe hozta az egész nemzetgazdaságot. Különös jelentőséggel bírt a magyarországi zsidó tőkés körök kapcsolata a külföldi tőkepiaccal. Nagyban előmozdította az ország gazdasági önállóságát, hogy a külföldi tőkét sikerült Bécs megkerülésével bekapcsolni a magyar gazdaságba.

A kormány felismerte a kapitalista fejlődés jelentőségét, és iparpártoló törvényeket hozott, de az agrárius körök mindezt ellenszenvvel szemlélték. A mezőgazdaság és a nagy földbirtokosok érdekei ellentétben álltak az ipari, pénzügyi, kereskedelmi körök törekvéseivel. Az érdekellentéteket elsősorban a kis- és középbirtokos nemesség érezte meg. Ez az osztály egyre inkább elszegényedett, egyebek mellett a régi gazdasági, társadalmi szerkezet megrendülése miatt, de azért is, mert nehezen tudott alkalmazkodni a dinamikus kapitalista gazdaság feltételeihez. Ebben az élethelyzetben a birtokosság egy részénél egyfajta ellenséges érzület alakult ki a kapitalista rendszerrel és hordozóival, a zsidókkal szemben. Az 1870/80-as évek antiszemitizmusa ennek az ellenszenvnek volt a megnyilvánulása.

VII.

ANTISZEMITIZMUS A DUALIZMUS KORÁBAN

A magyar társadalom a zsidósággal szemben tartózkodó volt – a polgári egyenlőség elnyerése után is. Sőt, a társadalmi elégedetlenség a zsidók különállása miatt sokkal komolyabb méreteket öltött, mint azt megelőzően, mert az egyenjogúság megadása előtt az elkülönülést a zsidóság jogfosztottságával és alacsony társadalmi helyzetükkel indokolni lehetett. Az egyenjogúság megadása után azonban a nem zsidó társadalom köreiből sokan úgy érezték, hogy a várt fordulat nem következett be, és nem történt gyökeres változás a zsidók magatartásában.

Ez volt a kiindulópontja Istóczy Győző (1842–1915) parlamenti képviselő első antiszemita beszédének. 1875. április 8-án elhangzott képviselőházi felszólalása¹⁷³ a magyarországi politikai antiszemitizmus kezdetét jelzi, és egyben az európai zsidóellenes mozgalmak egyik első megnyilvánulásának tekinthető. Istóczy szerint a zsidóság „zárt társadalmi kaszt, melyet a véregység, az ősidőkből átvett tradíciók, az érdekközösség vallása... fűznek egy szorosan zárt egységgé”.¹⁷⁴ További érvelése szerint

„(...) a zsidóság azon alakban, melyben a modern társadalomban jelentkezik, (...) egy (...) mindinkább érvényesülő szociálpolitikai külön elvet képvisel...”¹⁷⁵

¹⁷³ KN, 1872–1875, XVI, 82–87. old.; Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872–1896 (Budapest: F. Buschmann, 1904), 1–14. old.

¹⁷⁴ KN, uo.; Istóczy Győző országgyűlési beszédei..., 2. old.

¹⁷⁵ KN, uo.; Istóczy Győző országgyűlési beszédei..., 3. old.

Ez az elv a zsidóságnak a nem zsidó társadalomba való behatolásával és gazdasági uralomra törésével ölt testet. A zsidóság erős befolyása Magyarországon, gyarapodásuk és elterjedésük, a keresztények elnyomásának veszélyét rejti magában. A hagyományos vallási gyűlölködéshez Istóczy fenntartással viszonyult. A következőket mondta:

„Én a zsidókérdést egyáltalán nem vallási kérdésnek, (...) hanem tisztán és egyszerűen társadalmi kérdésnek tekintem.”¹⁷⁶

Beszédében Istóczy utalt arra, hogy a zsidók gazdasági uralomra és a sajtó feletti hatalomra törnek, valamint támadta a törekvéseiket megkönnyítő liberális és demokrata eszméket. Ismételt hangoztatott motívuma az elkülönülő zsidó gyülekezet összetartása. Istóczy beszéde formailag a bevándorlást és megtelepedést szabályozó törvényjavaslat tárgyalásakor mondott interpellációjának indokolása volt. Azt a kérdést tette fel, hogy hajlandó-e a kormány határozott álláspontot elfoglalni a zsidókérdésben.¹⁷⁷

Br. Wenckheim Béla (1811–1879) miniszterelnök 1875. április 21-én válaszolt Istóczy interpellációjára,¹⁷⁸ kijelentve, hogy a kormány a bevándorlást és megtelepedést valóban szabályozni kívánja, de nem azokból az indokokból, amelyeket Istóczy kifejtett. A zsidókérdést illetően:

„(...) a kormány (...) zsidókérdést nem ismer, (...) s ennél fogva irányában semmiféle álláspontot nem foglalhat el. (Élénk helyeslés.)”¹⁷⁹

¹⁷⁶ KN, uo.; *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 16. old. Ezt ő maga tartotta fontosnak kiemelni. – 1875. december 17-én, a Romániával kötött kereskedelmi szerződés tárgyalásai során ismét rátér erre: „Én a zsidókérdést nem valláskérdésnek, hanem társadalmi és kasztkérdésnek tartom.” KN, 1875–1878, III, 247. old.; *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 36. old.

¹⁷⁷ Az interpelláció szövege: KN, 1872–1875, XVI, 86–87. old.; *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 12–13. old.

¹⁷⁸ KN, 1872–1875, XVI, 218. old.; *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 14–16. old.

¹⁷⁹ KN, 1872–1875, uo.; *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 16. old.

Istóczy zsidóellenes fellépése eleinte nem ébresztett különösebb figyelmet. Beszédére a sajtó általában elutasítóan reagált. Figyelemre méltó azonban a budapesti angol főkonzul észrevétele. Jelentésében megjegyezte, hogy Istóczy, igazság szerint, sokak titkolt, nyilvánosan nem hangoztatott meggyőződését tolmácsolta. A zsidók iránti ellenszenv, mondja a főkonzul, különösen a társadalmi életben érződik.¹⁸⁰ Az elutasítás Istóczyt nem tántorította el. Szerinte eszméinek újszerűsége határozta meg ezt a fogadtatást, mivel a közvélemény még nem szokta meg, hogy hasonlókat halljon.

1878. június 24-i felszólalásában Istóczy javasolta egy zsidó állam felállítását Palesztinában.¹⁸¹ Az alkalmat az akkor összeülő berlini kongresszus adta, amely a török birodalom válságos helyzetével is foglalkozott. Akkoriban merült fel angol és zsidó politikai körökben a török fennhatóság alatt álló Palesztinában a zsidó állam felállításának gondolata. Istóczy erről hírlapi tudósításokból értesült, és kapcsolatba hozta a szerinte egyre súlyosabb magyarországi zsidókérdéssel mint ennek megoldását.

Kiindulópontja az volt, hogy a zsidók gyors szaporodása, minek révén létszámuk rövid idő alatt a nem zsidóké többszörösére növekedhet, előrelátható veszélyeket rejt magában. Istóczy statisztikai adatokkal próbálta bizonyítani, hogy „míg a zsidó elem évtizedről évtizedre rohamosan szaporodni fog, és két-három generatio alatt az országot teljesen elárasztani fogja, mi, a nem zsidó elem, évtizedről évtizedre csökkenünk és fogyni (...) fogunk.”¹⁸² Azokban az országokban, ahol a zsidóság lélekszáma növekedést mutatott, az antiszemiták valóban így módon érveltek, bár a megoldási javaslat – zsidó állam alapítása – alapvetően új elemet tartalmazott. Nem maga az eszme volt új; az újdonság abban rejlett, hogy a javaslat mentén annak a tagadása körvonalazódott, hogy zsidók és nem zsidók egymás mellett élhetnek. Megjegyzendő, hogy a zsidók újbóli

¹⁸⁰ Edmund Monson budapesti angol főkonzul Sir Andrew Buchanan bécsi nagykövethoz, 1875. április 20; Public Record Office, London, F. 7/857, no. 55.

¹⁸¹ KN, 1875–1878, XVIII, 282–290. old.; *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 43–63. old.

¹⁸² KN, 1875–1878, XVIII, 285. old.; *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 50. old.

palesztinai letelepítésének gondolata az antiszemita eszme-rendszerben sem számított újnak, de Istóczy volt az egyike a legelsőeknek, akik ezt mint politikai tervet, mint a zsidókérdés megoldását vetették fel.

Gyakorlatilag Istóczy a következő javaslatot tette:

„(...) az esetben, ha az európai zsidóság vezérkörei vagy valamely európai állam kormánya részéről a keleti kérdés megoldásának valamely jövő phasisában megpendítették az eszme, úgy Ausztria–Magyarország annak realizálását ne ellenezze. Úgy hiszem, hogy külügyi kormányunk ily lépéssel a monarchia s különösen Magyarország óhaja, közvéleménye és érdeke ellen cselekednék; s hogy a magyar kormány és a közös külügyi kormány egy oly indítvány megtétele esetére előre tájékozhasa magát a képviselőház és az ország közvéleménye felől: tartottam szükségesnek és időszerűnek jelen indítvánnyal felvetni a kérdést.”¹⁸³

A képviselők nem szóltak hozzá a tárgyhoz. Istóczy beszéde – a képviselőházi naplóból ítélve – nem keltett érdeklődést, még kevésbé izgalmat, habár a tárgy nyilván nem volt számukra érdektelen, akár csak mint kuriózum. A kormány részéről Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter válaszolt, ezzel jelezve, hogy habár a felszólaló tárgyi javaslata külpolitikai természetű volt, a kormány ezt nem ilyennek, hanem felekezeti ügynek tekinti.

„Nagyon sajnálom, hogy a házban oly doctrinák fejtegetettek, melyek a kor humanitárius elveivel, e ház nemes szellemével és nagyrészt a tényekkel is ellentétben állanak. (Helyeslés.)”¹⁸⁴

¹⁸³ KN, 1875–1878, XVIII, 290. old.; Istóczy Győző országgyűlési beszédei..., 62. old. Lásd még: *Képviselőházi Irományok*, 1875–1878, 132. old., 890. sz. Indítvány: „Palaestina, kellőleg megnagyítva, akár a magas porta souverainitása [alatt], avagy souverainitása alatt álló autonom tartományként, akár önálló zsidó államként visszaállítassék” (*Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 42. old.).

¹⁸⁴ KN, 1875–1878, XVIII, 291. old.

Célozva a tárgy külpolitikai aspektusára, Trefort utalt arra, hogy Istóczy fejtegetései

„(...) talán hamis és káros interpretációkra szolgáltatathatnának alkalmat. Egyébként én az egészet egy irodalmi esszének tekintem, mely elmaradhatott volna, valamint az indítvány tárgyalása is el fog maradni.”¹⁸⁵

Úgy tűnik, előzetes megegyezés volt arra nézve, hogy a külpolitikai vonatkozásokra tekintettel nem lesz vita. A „Palesztinai beszéd” azonban nem múlt el nyomtalanul. Istóczy német elvbarátja, Wilhelm Marr (1819–1904) közölte 1879-ben, tehát röviddel elhangzása után, és maga Istóczy is újból kiadta 1905-ben.¹⁸⁶

Istóczy országgyűlési szereplése az 1870-es évek második felében, antiszemita tevékenysége kezdeti szakaszában, jelzi, hogy újra felvetődött a zsidók helyzetének kérdése. Ebben rejlik az új típusú antiszemitizmus alapvető vonása. Az egyenjogúság nem oldotta meg a problémát, és a zsidók különállása, Istóczy érvelése szerint, továbbra is fennáll, ő ezt nevezte zsidókérdésnek.

Az antiszemitizmus fellépése összefonódott a modern politikai eszmék – liberalizmus, demokrácia, parlamentarizmus – elleni támadásokkal. Az antiszemiták fokozott erővel támadták a kapitalista gazdasági rendszert, mely szerintük a zsidóság érdekeit szolgálja, megkönnyíti uralomra jutásukat, ezzel szemben rombolja a tősgyökeres középosztályt (vagyis a dzsentrit). A kapitalizmus gyűlölete meghatározó eleme a zsidóellenes ideológiának. A fennálló rendszer elutasítása összefonódik benne a múlt hagyományainak dicsőítésével, politikai, erkölcsi és társadalmi értékeinek hangoztatásával. Az antiszemita ideológia a magyar antiliberális konzervativizmus egyik meghatározó jelentőségű alkotóeleme.

A politikai *establishment* és a liberális közvélemény elvetette az antiszemitizmust, bizonyos rétegekre azonban hatást gyakorolt. Az antiszemita eszméket elsősorban a vidéki városok-

¹⁸⁵ KN, 1875–1878, XVIII, 291. old.

¹⁸⁶ Wilhelm Marr, *Vom jüdischen Kriegsschauplatz* (Bern, 1879), 42–44. old.; *Die Wiederherstellung des jüdischen Staates in Palästina* (1905).

ban élő értelmiség és a német polgárság tette magáévá. Lépésről lépésre kialakult az antiszemita aktivisták egy csoportja, és a képviselőházban is megszűnt Istóczy magányossága, amikor két képviselő csatlakozott hozzá. A parlamenti antiszemitizmus, amely addig Istóczy nem mindig komolyan vett szereplésében merült ki, az 1880–1882. években erőteljesebben kezdte éreztetni hatását. Ebben az időben olyan, a zsidókat érintő kérdések kerültek napirendre, amelyek széles körben keltettek érdeklődést, és alkalmat adtak a zsidóellenes uszításra a parlamentben és azon kívül. Ilyen kérdés volt az a törvényjavaslat, amely megengedte a polgári házasságot azokban az esetekben, amelyekben egyházi házasság nem volt lehetséges. A javaslat, melyet 1881 márciusában tárgyaltak, lehetővé tette a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, még ha nem ez volt is a javaslat elsődleges célja. Az antiszemiták ellenezték a törvényjavaslatot, a zsidóknak nyújtott kedvezményt láttak benne. A katolikusok is ellene voltak, ők teológiai és dogmatikai alapon, de érvelésük bőven tartalmazott antiszemita elemeket is. A klerikális sajtó azzal vádolta a kormányt, hogy e törvényjavaslattal Magyarország „elzsidósítása” a szándéka.¹⁸⁷ A tárgyalást ezután elnapolták, de 1883 végén újból elővették a törvényjavaslatot.

1881-ben ismét napirendre került a zsidó bevándorlás kérdése. Az alkalmat az 1881. évi oroszországi pogromok adták, illetve az az aggodalom, hogy a pogromok nyomán menekültáradat öntheti el Magyarországot. Reális alapja ennek a veszélynek nem volt, mert az orosz-zsidó menekültek Nyugat felé vették útjukat, túlnyomórészt Amerikába, de az ügy foglalkoztatta a közvéleményt. Az antiszemiták kezdeményezésére széles körű kampány bontakozott ki; petíciókat nyújtottak be a parlamenthez, és számos újságcikk foglalkozott az ügygel. A cikkek hangoztatták a tősgyökeres magyar zsidók és a Keletről

¹⁸⁷ A vasvári kerület lelkészei a zsidók és a keresztények közötti polgári házasságról szóló törvényjavaslat visszavetését és az emancipáció eltörlését követelték. A képviselőház 1882. február 18-án tárgyalta az indítványt. Az emancipáció eltörlésére vonatkozó részt Istóczy nem támogatta, javaslata szerint az előterjesztés csupán „a kérdés tanulmányozása végett, az igazságügyi és a vallás- és közoktatásügyi minisztereknek adatik ki.” *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 113. old.

bevándorolt zsidók különbségét és a közöttük meglévő ellentétet. A galíciai zsidók iránti ellenszenv nem volt új keletű: már az 1840-es évek vitáiban gyakran kifejezésre jutott, és a helyzet nem változott azóta sem.

Az 1882. évben azonban megkülönböztetett jelentőséget kapott a galíciaiak iránti ellenszenv. Ők voltak a tiszzaeszlári vérvád szereplői.

TISZAESZLÁR

A Szabolcs megyei Tiszaeszlár tipikus magyar falu, lakói katolikusok és reformátusok voltak. A csekély létszámú zsidó közösséget többnyire szegényebb, galíciai származású zsidók alkották.

Egy falubeli cseléd lány a zsidó húsvét előtti szombaton, 1882. április 1-jén nyomtalanul eltűnt. Az apátlan leány az alsó néprétegbe tartozott, eltűnésének napján összeveszett gazdasszonyával. Kezdetben az ügy nem keltett feltűnést. Néhány nap múlva azonban a leány anyja olyan gyanút fogott, hogy leánya eltűnéséhez közük van a zsidóknak. Az anya gyanúját erősítette a falusi zsinagóga szolgájának, Sarf (Scharf) Józsefnek szerencsétlen elszólása, aki az aggódó anyát azzal kívánta megnyugtatni, hogy elmondta: gyermekkorából maga is emlékszik hasonló esetre, hogy eltűnt egy gyerek, és máris a zsidókat kezdték vádolni... de aztán a gyerek előkerült.¹⁸⁸ Idővel a gyanú erősebbé vált, úgy tűnt fel, hogy bűncselekmény történt, ezért előzetes nyomozásba kezdtek. A vizsgálatot május 19-én, a leány eltűnése után két héttel indították meg, és két nap múlva a templomszolga legidősebb fia, a 13 és fél éves Sarf Móric elmondta, hogy a zsinagóga kapujának kulcslyukán keresztül látta, amint a leányt meggyilkolták. Idővel kiderült, hogy a „tanúvallomás”-t az éjszaka kellős közepén, a kényszer és befolyásolás eszközeit igénybe véve préselték ki a fiúból. A vallomás alapján letartóztatták a templomszolgát, a feleségét, és még három másikat, a faluban lakó zsidót. Később még továbbiakat is előállítottak, gyilkossággal vagy bűnrészességgel vádolva őket.

¹⁸⁸ Eötvös Károly, *A nagy per*, I, 82. old.; Bary József, *A tiszzaeszlári bűnper*, 36. old.

A helyi eset országos ügyé nőtt, amikor 1882. május 23-án, a Bosznia-Hercegovina megszállásával kapcsolatos kiadások fedezete körül folyó törvényjavaslat vitájában felszólalt Ónody Géza képviselő. Többek között ezt mondta:

„(...) állítólag az izraeliták vallási szabályait tartalmazó Thalmud szerint az engesztelődési ünnepen ártatlan keresztény leánynak a vérét kell venni... (Nagy zaj jobb oldal felől.)”¹⁸⁹

Itt mondja el az eszlári esetet. Másnap, május 24-én Istóczy interpellált az ügyben, Ónodyra hivatkozva. Istóczy az esetről már nem mint gyanúról vagy vádról beszélt, hanem mint megtörtént tényről: „A Tisza-Eszlári zsinagógában közvetlenül a f. évi zsidó húsvéti ünnepek előtt, Schwarz Salamon [!] zsidó sakter által meggyilkolt Solymosi Eszter keresztény leány”; és panaszt emelt, hogy a hatóságok elhanyagolják a nyomozást. Hosszan idézte a damaszkuszi és egyéb vérvád-eseteket. Fejtetéseinek kiindulópontja az volt, hogy szörnyű gáztett történt, a gyanúsítottakat letartóztatták, de a zsidók pénzükkkel és befolyásukkal megpróbálják fedezni a bűnösöket és eltussolni a történeteket.¹⁹⁰

Tisza Kálmán (1830–1902) belügyminiszter azonnal válaszolt Istóczynak, és tiltakozott a vallási okból elkövetett bűntett hamis vádja ellen, egyben felháborodását fejezte ki, amiért az ügy a sajtóban vita tárgyát képezi.

Valóban, amint a téma a képviselőházban felvetődött, az újságok is mindjárt bő terjedelemben kezdték tárgyalni. Az érdeklődés nőttön nőtt, és egyre terjedt az a nézet, hogy a

¹⁸⁹ KN, 1881–1884, VI, 10. old.

¹⁹⁰ Uo.; *Istóczy Győző országgyűlési beszédei...*, 118–127. old. Eric Phipps budapesti angol főkonzul jelentésében beszámolt Istóczy interpellációjáról Sir Henry G. Elliot bécsi nagykövetnek (1882. május 25); Public Record Office, F. O. 7/1040, no. 39. Phipps kifejtette észrevételeit a zsidóság állítólagos nagymértékű befolyásáról. A német főkonzul ugyancsak jelentette az interpellációt, és kiemelte: „Reichstagspräsident [Péchy Tamás (1828–1897) und später der Ministerpräsident von Tisza [Kálmán] mit Recht auf die daraus entstehenden Gefahren hinweisen mußten.” A német külügyminisztérium levéltára; az irat másolata a Jewish General Archives (Jeruzsálem) gyűjteményében, HM 9513, K-18716.

zsidóknak közük van a történetekhez, s erőteljesen munkálkodnak a bűntény elleplezésén.

Az antiszemita uszítók szünet nélkül vájkáltak a vérvád ügyében, élükön Verhovay Gyulával (1849–1905), a szenzációhajhász *Függetlenség* szerkesztőjével, aki a lapot teljesen a féktelen zsidóellenes propaganda szolgálatába állította.

„(...) a Függetlenségnek tüzet okádó cikkeit csak úgy falták, s Verhovay vitriolos stílusát hamarosan eltanulták a vidéki antiszemita újságírók”

– írta a kor egyik ismert politikai hírlapírója, Szatmári Mór (1856–1931).¹⁹¹

Közben újabb fejlemények történtek. A Tisza 1882. július 18-án egy fiatal leány holttestét vetette ki, rajta az eltűnt leány ruhájával; úgy látszott, hogy ez Solymosi Eszter teteme. Semmilyen nyomát nem találták rajta az erőszaknak. Az anya az azonosítás során tagadta, hogy az a lányának teteme volna. Azok körében, akik a leányt életében ismerték, megoszlottak a vélemények; egyesek azonosították vele a tetemet, mások szerint az nem az övé volt. Az orvosi vizsgálatok szerint – megbízhatóságukat illetően a bírósági tárgyalás folyamán komoly kétségek merültek fel – a kifogott hulla egy felnőtt nőé volt, s mindössze három-négy napot lehetett a vízben. Ettől kezdve egyre erősebbé vált az uszítás a zsidók ellen, akik, úgymond, a bűntény elpalástolása érdekében igyekeztek megtalálni a tetemet.

Az ügy antiszemita változata gyorsan elterjedt, és nemcsak a széles néptömegek, hanem az értelmiség körében is sokan hajlottak arra, hogy elhiggyék a hamis vádakot. A leggyakrabban hangoztatott érv az volt, hogy a felvilágosult zsidókról nem feltételezhető effajta cselekedetek elkövetése, de az északi megyék alacsony kulturális szintű, galíciai származású zsidó lakossága képes a neki tulajdonított tetre.

¹⁹¹ Szatmári Mór, *Hűsz esztendő parlamenti viharai* (Budapest: Amicus, 1928), 30. old.

ZSIDÓELLENES PETICIÓK

Hat vármegye: Szatmár, Heves, Győr, Somogy, Hajdú, Torontál, és Szatmárnémeti város kérvényezték az országgyűléstől az „Oroszországból költöző izraeliták bevándorlásának korlátozását”. A képviselőház 1882. június 9-én tárgyalta a kérelmet, és a vitában természetesen felszólalt Istóczy is. Az oroszországi zsidókról így beszélt: „Olyan tisztaeszleli-féle népség az valamennyi.”¹⁹²

Nevezetes volt akkoriban a tapolcai kérvény. 1882 júliusában egy Tapolcán tartott gyűlésen petíciót szerkesztettek, és összesen 2174 aláírást gyűjtve adták be a képviselőháznak. A legfontosabb követelés benne az emancipáció eltörlése volt. A kérelmet a képviselőház 1883. január 21-én tárgyalta. Istóczy és nyolc társa határozati javaslatot nyújtott be:

„A Ház kijelenti, hogy az 1867: xvii. tc. [az emancipációs törvény] revízióját szükségesnek tartja, és felhívja a kormányt ennek megfelelő törvényjavaslat előterjesztésére.”¹⁹³

Beszédében Istóczy utalt arra, hogyan képzei el a zsidókérdés végleges megoldását.

„Hogy miből áll a zsidókérdés végleges megoldása, azt majd megérleli az idő... A végmegoldásra az első lépés a status quo ante visszaállítása, vagyis az emancipacio visszavétele...”¹⁹⁴

Megjegyzendő, hogy 1881-ben egy Bismarckhoz intézett petícióban a német antiszemita szintén követelték az emancipáció érvénytelenítését. Nincs kizárva, hogy hatással voltak a magyar antiszemitaakra is. Egyébként a petíció körüli tevékenység összetömrítette a különféle pártok antiszemita elemeit, és ebből a szempontból az Antiszemita Párt előzményének tekinthető. A képviselőház mindkét petíciót elutasította.

¹⁹² Istóczy Győző országgyűlési beszédei..., 129. oлд.

¹⁹³ Istóczy Győző országgyűlési beszédei..., 145. oлд.

¹⁹⁴ Istóczy Győző országgyűlési beszédei..., 145. oлд.

A ZSIDÓSÁG VÉDEKEZÉSE

A vérvád kezdeti időszakában a védekezés mindössze néhány tiszaszlári és környékbeli zsidó tevékenységét jelentette, olyanokét, akikben megalapozott aggodalmat ébresztett az egyre hangosabb uszítás. A letartóztatottak mellé – mindannyian szegény emberek voltak – védőügyvédet fogadtak, és az újságokban olyan értesüléseket tettek közzé, mintha az eltűnt leány még mindig életben volna. Egy ilyen értesülés forrása, az egyik letartóztatott rokona, egy tokaji bérlő, utólag azt állította, hogy nem volt szándékában a tudatos félrevezetés, csak azt mondta el, amit saját maga hallott.

Ezekben a napokban lépett be a küzdőterre egy fiatal újságíró, Szabolcsi Miksa (1857–1915), aki azzal a céllal tudósította a lapokat, hogy leleplezze az ügy nyomozása során alkalmazott vizsgálati módszereket. Indoklása szerint a nyomozók eleve feltételezték a zsidók bűnösségét, és vizsgálatuk egésze ebben az irányban haladt. Szabolcsi a saját kezdeményezésére tevékenykedett; semmilyen zsidó testület nem állt mögötte.¹⁹⁵

A zsidó intézmények 1882. június közepén tették meg első hivatalos lépésüket, három héttel azután, hogy az ügy a képviselőházban napirendre került. A neológ hitközségek Országos Irodája felkérte Eötvös Károly (1842–1916) ügyvédet, utazzon Nyíregyházára, ahol a templomszolga legidősebb fiát, Sarf Móricot tartották, az egyetlent, aki tanúvallomást tett, hogy látta a gyilkosságot. Ez a vallomás szolgálna döntő bizonyítékul a gyanúsítottak ellen, ezért kérték az ügyvédet, puhatolja ki a fiú természetét, és szerezzen bizonyosságot arról, vajon vallomását minden külső ráhatás nélkül tette-e. Eötvös arra a meggyőződésre jutott, hogy a fiú nem szabad akaratából cselekszik, hanem félelmében azt mondja, amit megparancsolnak neki. A fiút szoros házi őrizetben tartották, nehogy valakivel is érintkezésbe léphessen. Eötvös csak a főügyésszel fennálló személyes kapcsolatának köszönhette, hogy engedélyezték neki a látogatást.

A vádlók célja minden kétséget kizáróan felismerhetővé vált. Fondorlatos módon be akarták bizonyítani, hogy a zsidók valószínűleg gyilkosságot követtek el. A vizsgálat folyamán arra

¹⁹⁵ Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő* (1993), 28–34. old.

törekedtek, hogy ezt a vádat mindenképpen igazolják. A hírhedt csendőrség megfélemlítéssel és kínzással gyűjtötte a bizonyítékokat.

A zsidó közösség vezetői úgy érezték, kötelességük harcba szállni, nem hagyhatják, hogy az események a maguk útján haladjanak; számolniuk kellett a vidéki városok nyomásával – az antiszemita propaganda vidéken jobban érződött, mint a fővárosban –, sőt, a külföldi zsidóság érdekeltségével is. Elhatározták, hogy felkérik Eötvös Károlyt, vállalja el a védelem vezetését. Eötvös, korának kiemelkedően tehetséges ügyvédje, az ellenzéki Függetlenségi Párt egyik vezetője, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett. Rövid gondolkodás után elvállalta a védelmet. Világos volt előtte, hogy feladata más, mint valamely szokványos bűnügyi per ügyvédi teendői. Eötvös célul tűzte ki maga elé, hogy felderítse „azt, ami valósággal történt. Miként tűnt el az eszlári leányka, és milyen elfogultsággal, könnyelműséggel, sőt, vétkes indulattal dolgozott a vizsgálat, hogy a leányka eltűnéséből a vérvádat alkothassa meg.”¹⁹⁶ Eötvös még két kiváló jogászt vett maga mellé: Horánszky Nándor (1838–1902) ügyvéd, országgyűlési képviselőt, a mérsékelt ellenzék egyik vezetőjét, és Funták Sándor volt kormánypárti képviselőt. Horánszky politikai okok miatt 1883. február 9-én, tehát még mielőtt a tárgyalás elkezdődött volna, lemondott. Helyére Eötvös Friedmann Bernát (1843–1925) pesti ügyvédet választotta. Székely Miksa ügyvéd szintén tagja volt a védelemnek.

A zsidóság hivatalos vezetősége, az Országos Iroda nem folytatott közéleti vagy tájékoztató tevékenységet a rágalmakkal szemben, megelégedett azzal, hogy jogi védelemről gondoskodik. Az Irodát bizonyára hivatalos minősége tartotta vissza a politikai akciótól, illetve attól, hogy közvetlenül beavatkozzon a kivizsgálás alatt lévő ügybe, bár a helyzet megkívánta volna a közéleti tevékenységet a vérvád leleplezése érdekében, de azért is, hogy választ adjanak azokra a vélekedésekre, hogy a zsidóság gyengesége folytán nem védekeznek. A kezdeményezést az erkölcsi védelem megszervezésére az orthodox rabbik egy csoportja vállalta magára. Menahem Katz (Wannfried) (Menahem Prossnitz) (1800 k.–1891) német-

¹⁹⁶ Eötvös Károly, *A nagy per*, II, 92. old.

keresztúri (Deutschkreutz) rabbi elnöklete alatt 1882. július 5-én Budapesten ültek össze. Az egybegyűltek úgy határoztak, hogy az orientalista társaságokhoz és különféle európai egyetemek theológiai fakultásaihoz fordulnak annak érdekében, hogy keresztény tudósok tanúsítsák a vérvád hazugságait. A gyűlés közleményt bocsátott ki, ebben kéri a zsidó közösséget, türtőztessék magukat érzéseikben, és viselkedjenek önuralommal.¹⁹⁷

A rabbik megkeresésére az amszterdami, leideni, utrechti és koppenhágai egyetemek theológiai fakultásai nyilatkozatban foglaltak állást a vérvád ellen, valamint világszerte ismert orientalisták, mint Franz Delitzsch (1813–1890), Paul Lagarde (1827–1891), Theodor Nöldeke (1836–1930), Hermann Strack (1848–1922) és mások. Az állásfoglalások bizonyos erkölcsi értéket képviseltek a védekezés során.¹⁹⁸

A vérvád körüli heves viták idején érezhetően szükségessé vált egy magyar nyelvű zsidó politikai lap, mely a zsidóság közéleti szükségleteit szolgálná, és ellensúlyt képezne az antiszemita sajtóval szemben. Ennek megfelelően a budapesti fiatalok egy csoportja elhatározta, hogy *Egyenlőség* címmel hetilapot ad ki. A lap 1882. november végén indult, és egészen 1938-ig, amikor a kormány betiltotta, a magyarországi zsidóság központi politikai szócsöve volt. A vérvád témája természetesen a főhelyet foglalta el az új hetilap hasábjain. Az *Egyenlőség* kezdettől fogva merész, támadó hangot használt. Alapító szerkesztője, Bogdányi Mór (1854–1923), és főmunkatársa, később szerkesztője, Szabolcsi Miksa, elsajátították a magyar ellenzéki újságírásban megszokott erőteljes stílust, és az ellenfeikkel folytatott vitákban nem voltak szégyenlősek. Fontos szerep jutott a védekezésben az apologetikus irodalomnak, mely ebben az időben Magyarországon kívül Ausztriában, Németországban és Franciaországban is kifejlődött.

A magyarországi zsidóságnak a vérvád elleni küzdelmében két párhuzamos vonalat tudunk megkülönböztetni. Az egyik a passzív védekezés volt: jogi védekezés, apologetika és szükség

¹⁹⁷ Bary József, *A tisztaeszlári bűnper*, 295–296. old.; *Der Israelit* (Mainz) (1882. július 12); *Jewish Chronicle* (London) (1882. július 14); *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (Leipzig) (1882. július 25).

¹⁹⁸ *Christliche Zeugnisse gegen die Blutbeschuldigung der Juden* (Berlin, 1882).

esetén a kulisszák mögötti közbenjárás. A másik irányzat aktív védekezést jelentett: a hivatalos vizsgálatral párhuzamos ellen-nyomozást, erőteljes, sőt, támadó sajtótevékenységet. Az első módszert a hivatalos zsidó körök választották, a zsidó parlamenti képviselők többsége és az orthodox rabbik. Az aktív védekezést ellenben csak kevesen vállalták, főként azok a fiatalabbak, akik az *Egyenlőség* körül tömörültek. A kétféle irányzat más-más magatartást jelent, és eltérő világnézeteket tükröz. A zsidó *establishment*, amelyet természetesen főképp az idősebb nemzedék alkotott, mérsékelt és tartózkodó maradt, a fiatal nemzedék azonban félszegségtől mentes, harcias és szókimondó volt.

PER ÉS ÍTÉLET

A tiszaezlári per a nyíregyházi bíróságon folyt, 1883. június 19 és július 31 között. Négy zsidó férfit gyilkossággal, hat másikat bűnrészességgel, öt személyt pedig bűnpártolással vádoltak. Valamennyi vádlottat – négyüket kivéve – a vizsgálat kezdete óta, több mint egy éve, börtönben tartották.

A bíróság elnöke Korniss Ferenc (1835–?) volt. Eötvös szerint előítéletei voltak, és hitte, hogy a leányt a vádlottak ölték meg. Korniss egyébként nem volt zsidógyűlölő, csupán környezetének befolyása alatt hajlott a zsidóellenes gondolkodásra.

Az ügyész nem hitt a vérvádban, és sokan számítottak arra, hogy a per folyamán be fogja jelenteni a vád visszavonását. A vérvád pártján állók az ügyész álláspontját a védelem támogatásaként magyarázták. Az antiszemita iránta tanúsított gyűlölete odáig jutott, hogy a per idején egyikük megtámadta, és erőszakosan megfenyegette. A tárgyalások körüli légkör feszült volt. A bírósági tárgyalóteremben jelen lévők a vád és a védelem iránt egyaránt ellenséges magatartást tanúsítottak.

A per világszerte nagy érdeklődést keltett. Ez volt az első olyan vérvád-per, melyet modern perrendtartás szerint folytattak le egy művelt és liberális államban. A lapok részletesen tudósítottak a per menetéről. A *Pesti Hírlap* hasábjain Mikszáth Kálmán (1847–1910) számolt be naponta a perről. Összesen 77

tudósítást írt a lapnak.¹⁹⁹ Külföldi lapok is részletesen foglalkoztak a nyíregyházi perrel. A nagy nyugati lapokban vezércikkek is jelentek meg. A londoni *Times* két cikkben támadta a pert.

Az 1883. augusztus 2-án kihirdetett ítélet felmentette a vádlottakat. A bíróság megállapította: nem bizonyított, hogy a leányt a zsidók ölték volna meg, és azt sem lehetett kellő biztonsággal megállapítani, vajon a folyó által kivetett holttest az övé-e. Megállapította azt is, hogy kétségek merültek fel Sarf Móric tanúvallomásának hitelességét illetően.

A vádlottakat felmentették, de az ügy körüli feszültség nem csillapodott. Mivel az ítélet nem világította meg egyértelműen a per homályos mozzanatait, sokan továbbra is úgy vélték, hogy bár a vádlottakat felmentették, mégsem ártatlanok. Ennek folytán a tömegekben felgyülemlett nagyfokú érzelmi feszültség nem csökkent. A spontánnak tűnő, de uszítók által tudatosan szított zsidóellenes indulatok zavargásokban és erőszakos cselekményekben jutottak kifejezésre az ország különböző pontjain.

Az első zsidóellenes megmozdulások a várvád egyenes következményeként 1882 nyarán voltak Nyugat-Magyarország több helységében. Szeptember végén jóval szélesebb körben újultak ki a zavargások. A megmozdulások központja Pozsony és környéke volt, onnan terjedtek tovább a szomszédos és távolabbi megyékbe; mintegy húsz helységben voltak zavargások, vagyoni károkkal. A felforgató elemek a szegényebb néprétegekhez és a söpredékhez tartoztak, élükön béresek és inasok haladtak, nők is voltak közöttük. Az uszítók a helybeli értelmiség tagjai voltak, papok és tanárok. A zavargások váratlanul érték a helyi hatóságokat, emiatt a rendőrség nem volt képes úrrá lenni a helyzeten. A rendet csak szükségállapot kihirdetésével és a katonaság bevetésével lehetett helyreállíta-

¹⁹⁹ Mikszáth Kálmán művei, LXVI, sajtó alá rendezte Rejtő István (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 176–297. old. (cikkek), 418–471. old. (jegyzetek). – Az álnéven írt cikkek azt mutatják, hogy az író nem éppen ugyanarról az oldalról figyelte és kommentálta a pert, mint Eötvös Károly. Mikszáth korai zsidó tárgyú írásaihoz lásd Zsoldos Jenő, „Két elfelejtett Mikszáth-karcolat. A pályakezdő Mikszáth Kálmán zsidószemlélete”, in: *Évkönyv, 1970* (Budapest: MIOK, 1970), 166–206. old.

ni; ezek az intézkedések abban az időben drasztikus eszközöknek számítottak.

Közvetlenül a per befejeződése után, 1883 augusztusában kiújultak a zavargások. Ez alkalommal a fővárosban kezdődtek, és néhány napon át tartottak, a város német lakosságának jelentős részvételével. Néhány nap múlva ismét Pozsonyban törték ki zavargások; akárcsak előző alkalommal, a németek és szlovákok ezúttal is főszereplői voltak az eseményeknek. Ezután a zsidóellenes zavargások gyors ütemben áttejedtek a szomszédos megyékre is.

Az 1883. évi megmozdulások tervszerűek, szervezettek és irányítottak voltak, súlyosságuk felülmúlta az előző évek kilengéseit. Az újságok közlései szerint mintegy ötven helységben fordultak elő zavargások. Egy részük városokban, a legtöbb azonban kisvárosokban és falvakban. A zavargások nemcsak vagyoni kárt okoztak, gyakori volt a testi bántalmazás, nem egy esetben gyilkosság is történt. Az atrocitások résztvevői most is az alacsonyabb társadalmi rétegekből kerültek ki. A vezető szerepet a falusi nincstelének játszották, a tömeg a városokba betódulva károkat okozott a zsidók tulajdonában. Szembetűnő szerepe volt az uszításban a tanítóknak, akik tanítványaik és a tömegek körében élénk antiszemita propagandát űztek.

A hatóságok nagy aggodalommal szemlélték a zavargásokat, egyrészt azért, mert csorbították az ország jóhírét, melyet már maga a vérvád is megingatott, másrészt azért, mert aggódtak a belső rend, illetve a rendszer szilárdsága miatt. Az alsóbb társadalmi rétegek mozgolódása veszélyeket hordozott magában, különösen ha a falusi nincstelének is csatlakoznak hozzájuk. Bár nincsenek utalások arra, hogy a zavargásoknak határozott szociális jellege lett volna, de a vagyoni károkozás ténye fölött semmiképpen nem lehetett aggálytalanul elsiklani. A kormány a zavargások elfojtása és a bűnösök megbüntetése érdekében erélyes eszközökhöz nyúlt. Igaz, hogy ezek az eszközök nem lehettek hatásosak, mert a helyi hatóságok nem léptek fel erélyesen a zavargások résztvevőivel szemben, és a helybeli közéleti személyiségek sem bélyegezték meg a kilengéseket. A megyei közigazgatásban jelen voltak antiszemita elemek is.

Az 1882/83. évi zavargások látszólag a tisaeszlári per kiváltotta izgalom spontán kitörései voltak. Ennek az értékelésnek ellentmond azonban az a tény, hogy az atrocitások központjai

olyan helységeken voltak, ahol egyébként nem adódott semmifajta ürügy a zsidókkal szembeni ellenséges magatartásra. Nyugat-Magyarországon – ahol a zavargások voltak – régi, zömükben műveltebb rétegek alkotta zsidó közösségek éltek. Ellenben azokban a megyékben, ahol a bevándorlók és a nem asszimilálódó zsidó rétegek megtelepedtek, nem történt semmi említésre méltó rendbontás. Az a tény, hogy a német és szlovák lakosság erőteljesen kivette a részét a zavargásokból, kétségessé teszi a közvetlen kapcsolatot a vérvád és a zavargások között. A németek és a szlovákok, a vérvádhoz egyáltalán nem kapcsolódó okok miatt, régtől fogva szembe helyezkedtek a zsidósággal. Ezért a zavargások csak olyan értelemben kapcsolódnak a vérvádhoz, hogy a Tiszaeszlár körül felgyülemlett feszültség adott kellő készletet a tömegek zsidóellenes fellépéséhez.

AZ ANTISZEMITA PÁRT

Az 1882/83. évi zsidóellenes légkörben az antiszemita vezérkar elérkezettnek látta az időt a politikai szervezkedésre. 1883 októberében megalakult az Antiszemita Párt, élén a parlament antiszemita képviselőivel, akik pártjaikból kilépve önálló frakciót hoztak létre. Ez annál is időszerűbb volt, minthogy küszöbön álltak az 1884. évi választások.

1883. március 28-án az Antiszemita Párt választási manifestumot adott ki, programja lényege volt a „zsidóhatalom megtörése és a zsidó befolyás ellensúlyozása a politikai, társadalmi és közgazdasági téren...”²⁰⁰ E célból követelték a zsidók gazdasági, társadalmi és jogi korlátozását. Feltűnő, hogy az antiszemita program viszonylag mérsékelt maradt.²⁰¹ Nem tartalmazott szélsőséges követeléseket, mint például az emancipáció eltörlését és a föld-eladási tilalmat.²⁰² A követelések kihagyása

²⁰⁰ „A magyar antiszemita párt története”, in: Szász József (szerk.), *Politikai Magyarország*, IV (Budapest: Anonym Könyv, 1914), 130. old.

²⁰¹ Mérei Gyula, *Magyar politikai pártprogramok, 1867–1914* (Budapest: Ranschburg, 1934), 145–146. old.

²⁰² A tatolcai petíció követelte többek között az emancipáció eltörlését; lásd KN, 1881–1884, IX, 144. old.; és Istóczy Győző országgyűlési beszédei..., 142–149. old.

taktikai-politikai okokra vezethető vissza; az antiszemiták a választásokra való tekintettel programjuknak a közvélemény számára elfogadható, mérsékelt színezetet akartak kölcsönözni.

Az 1884. évi választásokon az antiszemiták viszonylag jelentős eredményeket értek el: tizenhét jelöltjükot megválasztották, többségüket az ország középső, tiszta magyar megyéiben, néhányat a szlovákok és németek lakta megyékben. Az antiszemita frakció súlya a 457 tagú képviselőházban nem volt jelentős, és a többi párt ellenségesen viszonyult hozzá. Az új frakcióra ránehezedett az irántuk megnyilvánuló ellenszenv, de mint parlamentáris tényezőnek azért volt bizonyos jelentősége. A frakció törvényjavaslatokat kezdeményezett, interpellációkat nyújtott be, és minden lehetséges alkalommal szóba hozta a zsidókérdést, így vonva be a képviselőházat a téma gyakori tárgyalásába. A parlamenti viták megteremtették az antiszemiták számára a kívánt publicitást, ez egyik fő céljuk volt, és egyszersemind elültették a közgondolkodásban azt az érzetet, hogy *van* zsidókérdés.

Idővel az antiszemita táboron belül ellentétek jelentkeztek egyfelől az 1867. évi kiegyezést támogatók, másfelől a Függetlenségi Párttal rokonszenvezők között. Maga Istóczy az előbbiekek élén állt. Az antiszemiták kezdetben próbáltak semlegesek maradni ebben a kérdésben, végső soron azonban nem lehetett kitérni az állásfoglalás elől. 1885 augusztusában szakadás állt be az Antiszemita Pártban. Istóczy és két társa külön frakciót hoztak létre, és 1887-ig, a parlamenti időszak végéig, két antiszemita frakció működött. A szétválás nem gátolta az antiszemiták parlamentáris tevékenységét.

Az 1887. évi választások előtt az antiszemiták megpróbáltak újból egyesülni, de ez a szándék nem vezetett eredményre; mindenesetre, a korábbi választások tizenhét képviselőjével szemben most tizenegy jelöltjükot választották meg, így ismét parlamenti frakciót alakíthattak, s ez egészen az 1890-es évek elejéig tartotta magát.

NEMZETKÖZI ANTISZEMITA KAPCSOLATOK

Istóczy önmagát az antiszemita eszme és küzdelem úttörőjének tekintette; ahogyan évekkel később írta, „nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte”.²⁰³ Sőt, állítja:

„(...) én lettem és voltam az akkor már »antiszemita« elnevezéssel megjelölt politikai mozgalomnak nemcsak Magyarországon, hanem az érdekelt többi európai államokban is vezére.”²⁰⁴

Istóczy eltúlozta ugyan a saját szerepét, de azért mégis valóban a legelső között volt, akik a modern politikai antiszemitizmus eszméjét hangoztatták a törvényhozásban.

Eszméihez a hazai közvéleménytől eleinte nem tudta megnyerni a remélt támogatást, és elszigeteltnek érezte magát. Zsidóellenes fellépése igazolásául ezért a külföld támogatására volt szüksége, és ezt a támogatást Németországból kapta meg. Így jöttek létre Istóczy kapcsolatai a berlini Antisemiten-Ligával és annak vezérével, Wilhelm Marr-ral. 1879 óta leveleztek. Istóczy szorgalmazta a német elvbarátoknál, hogy vessék fel a zsidókérdést a Reichstagban.²⁰⁵

A két antiszemita jól megértette egymást. Istóczy „Palesztinai beszéd”-ét²⁰⁶ Marr kiadta német fordításban *Vom jüdischen Kriegsschauplatz* (1879) című, széles körben elterjedt könyvében. Istóczy *12 Rőpirat*²⁰⁷ című folyóiratában gyakran közölt tudósításokat a német antiszemiták tevékenységéről. Istóczy érintkezésben volt a különféle német antiszemita frakciók vezetőivel: Bernhard Forsterrel, a konzervatív Deutscher Volksverein vezetőjével,²⁰⁸ és Ernst Henricivel (1854–1915), a Sozialer

²⁰³ Istóczy Győző, *A magyar Antiszemita Párt megsemmisítése és ennek következményei* (Budapest, 1906).

²⁰⁴ Uo., 5. old.

²⁰⁵ Werner Jochmann, „Struktur und Funktion des deutschen Antisemitismus”, in: Werner E. Mosse – Arnold Paucker (szerk.), *Juden im Wilhelminischen Deutschland, 1890–1914* (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1976), 421. old.

²⁰⁶ Lásd fentebb.

²⁰⁷ Teljesebben: *12 Rőpirat. Antisemitikus havi folyóirat* (1880–1892).

²⁰⁸ Istóczy Győző, *Emlékiratfélék és egyébek* (Budapest: F. Buschmann, 1911), 41. old.

Reichsverein vezetőjével.²⁰⁹ A németek nagy érdeklődéssel kísérték a magyarországi antiszemitizmus kibontakozását.²¹⁰ Istóczy kapcsolatban állt Edouard-Adolphe Drumonttal (1844–1917), a francia antiszemiták vezérével is.²¹¹

Istóczy külföldi összeköttetései nem csupán a kölcsönös eszmei kapcsolatok ápolására irányultak, konkrétabb céljai is voltak: német elvbarátai segítségével kívánta írásait terjeszteni és anyagi támogatást kapni. Ebben az utóbbiban azonban nagyot csalódott. A külföldi társak az erkölcsi támogatáson túl semmit nem nyújtottak. Emlékirataiban Istóczy keserűen utal erre.²¹²

A német kapcsolatok arra készítették a történészeket, hogy a magyarországi antiszemitizmust német hatásnak tekintsék.²¹³ Valójában azonban Istóczy szereplése kezdettől fogva a sajátos magyarországi viszonyokban gyökerezett. A német antiszemita mozgalom annyiban volt rá hatással, hogy példát látott benne hazája számára, saját elveinek legitimációját.

A tiszaezlári vérvádnak nagy visszhangja volt a különböző országok antiszemita mozgalmaiban, különösen Németországban.²¹⁴ A német lapokat Marcziaányi György (1848–1898) újságíró tudósította részletesen.²¹⁵ Cikkei, melyeket a *Függetlenség*-ből vett át, önállóan is megjelentek.²¹⁶ Marcziaányi fordította

²⁰⁹ Szatmári Mór, *Húsz esztendő parlamenti viharai* (Budapest: Amicus, 1928), 26. old. – Henrici egyik munkatársa, Julius Ruppel, Pesten járt, elvbarátok meghívására. Istóczyval folytatott beszélgetését közölte a *Berliner Ostend Zeitung*, onnan vette át a *Röpirat* (1881. július 15), 13–16. old.

²¹⁰ Uo., 1. sz. (1880. október), 36. old.; 2. sz., 34. old. stb.

²¹¹ Istóczy, *Emlékiratfélék és egyébek* (Budapest: F. Buschmann, 1911), 43. old. – Szerinte a kapcsolatot Drumont kezdeményezte.

²¹² Uo., 42–44. old.

²¹³ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I (1934), 224. old.; Adalbert Toth, *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn, 1848–1892* (München, 1973), 32. old.

²¹⁴ Paul Nathan, *Der Prozess von Tisza-Eszlar. Ein antisemitisches Culturbild* (Berlin, 1892). – Nathan mint német lapok tudósítója volt jelen a nyíregyházi tárgyaláson.

²¹⁵ Marcziaányi korábban katona volt; mint újságíró többek között a *Vasárnapi Újság*-nak dolgozott, genealógiai tárgyú és párbajjal foglalkozó könyveket publikált, egyébként nincs tudomásunk arról, hogy különösebb antiszemita tevékenységet folytatott volna.

²¹⁶ Georg von Marcziaányi, *Esther Solymosi* (Berlin, 1882).

le németre Ónody Géza *Tisza-Eszlár a múltban és jelenben* (1883) című könyvét is.²¹⁷

Az 1880-as évek elején a különböző országokban tevékenykedő antiszemita aktivisták erőfeszítéseket tettek az együttműködés kialakítására és egy nemzetközi szervezet létrehozására. Ennek érdekében két antiszemita kongresszust rendeztek, s ezeken tevékenyen részt vettek a magyarok is.

1882 szeptemberében ült össze Drezdában az Első Nemzetközi Zsidóellenes Kongresszus. A 14 szervező antiszemita egyesület vezetői közül tízen Németországból, ketten Ausztriából és ketten – Istóczy és Ónody – Magyarországról érkeztek. Ónody a vérváddal kapcsolatos tevékenysége folytán bizonyos hírnévre tett szert; az ügynek egyébként is különleges figyelmet szentelt a kongresszus. Erről Istóczy így emlékezik meg:

„(...) Az 1882. évi szeptemberben Drezdában megtartott első nemzetközi kongresszuson, Stöcker²¹⁸ mellett két más magyar antiszemita képviselőtársammal én vittem a vezető szerepet, amennyiben ugyancsak én terjesztettem elő az általam már Budapesten előzőleg direkt német nyelven megfogalmazott Manifest (...) tervezetét.”²¹⁹

Ami kongresszuson vitt „vezető szerepét” illeti, Istóczy ismét túloz, de a magyar képviselőknek valóban nagy tekintélyük volt a gyülekezetben, főként miután mind a hárman – Istóczyn és Ónodyn kívül még a jogi végzettséggel bíró Simonyi Iván (1836–1904)²²⁰ – parlamenti képviselők (Antiszemita Párt) voltak. A vérváddal kapcsolatos tevékenységük úgyszintén tekintélyt adott nekik, mint olyanoknak, akik a „küzdőtér”-ről jöttek. Istóczy „Manifest”-jét a kongresszus elfogadta, kivéve a „zsidó” szabadkőművességre vonatkozó szakaszt, amelyet a

²¹⁷ Géza von Ónody, *Tisza-Eszlár in der Vergangenheit und Gegenwart* (Budapest, 1883).

²¹⁸ Adolf Stöcker (1835–1909), a Reichstag képviselője, a német antiszemita Christlich-soziale Arbeiterpartei vezetője.

²¹⁹ Istóczy Győző, *A magyar Antiszemita Párt megsemmisítése és ennek következményei* (Budapest, 1906), 5. old.

²²⁰ Simonyi Iván ügyvéd volt. Korábban Jókai Mórral és Horn Edével együtt alapította a *Westungarischer Grenzboten* című lapot, amely ebben az időben, megcsúfolva az alapítók szellemét, az antiszemita propaganda eszköze lett.

németek elutasítottak, mondván, hogy a németországi páholyok zsidókat nem fogadnak be. A manifesztumot több német lap közölte.²²¹ Magyarországon a népszerű Egyetértés, a Függetlenségi Párt lapja hozta le teljes terjedelmében, minden kommentár nélkül.²²²

Alexander Friedrich Pinkert, a Deutsche Reformpartei vezetője javaslatára, a kongresszus határozatot hozott a tiszzaeszlári vérvád ügyéről, kifejezve reményét, hogy a bíróság a zsidóság hatalmas nyomása ellenére is elvégzi feladatát.

1883 áprilisában a németországi Chemnitzben gyűlt össze a második antiszemita kongresszus. A tanácskozás, akárcsak az előző, nemzetközi jelleggel büszkélkedett, de valójában csak a legszélsőségesebb német antiszemiták gyűlése volt. A tanácskozás aktív résztvevői között az egyetlen külföldi Simonyi Iván képviselő volt, a magyarországi német polgárság szószólója az antiszemita mozgalomban.

*

Az 1870/80-as évek politikai antiszemitizmusa nem eresztett mély gyökereket Magyarországon. A kormányzat és a közvélemény tekintélyes része nem fogadta el az antiszemitizmus alaptételét, hogy a zsidóság veszélyt jelent a magyarságra nézve. A dualista korszak politikai valóságában a zsidóság pozitívumot jelentett: asszimilációs törekvései, magyarosodása, a magyar nemzeti eszmével való azonosulása miatt. A soknemzetiségű Magyarországon a zsidók erősítették a magyarságot. A magyarság és a zsidóság között kialakult egyensúlyt az antiszemiták nem tudták megbontani. Az antiszemita mozgalom hanyatlásának okait vizsgálva arra is rá kell mutatni, hogy a szervezkedésnek nem volt megfelelő vezető gárdája, és parlamenti szereplése nem keltett bizalmat. Az antiszemita képviselők körül az egyetlen kiemelkedő személyiség Istóczy volt,

²²¹ *Manifest an die Regierungen und Völker der durch das Judenthum gefährdeten christlichen Staaten* (Chemnitz, 1882). Lásd még Istóczy Győző, *A magyar Antiszemita Párt megsemmisítése és ennek következményei* (Budapest, 1906), 5–6. old.

²²² „A drezdai kongresszus manifesztuma. A zsidóság által veszélyeztetett keresztény államok kormányaihoz és népeihez”, *Egyetértés* (1882. szeptember 16).

aki – korabeli történést idézve – „az összes antiszemita képviselők közül messziről a legkiválóbb volt... A többiek úgy tanultság, mint szónoki képesség tekintetében messze mögötte maradtak.”²²³ Ezen túl, az antiszemitizmus azért sem vált döntő politikai tényezővé, mert a dualista korban a zsidókérdésnek nem volt egzisztenciális jelentősége a magyarság számára.

A NÉPPÁRT

Az 1890-es évek közepén egy új tényező lépett fel a magyar politikában: a katolikus Néppárt. Ez a párt lett az egyik jelentős hordozója az antiszemitizmusnak Magyarországon a dualizmus utolsó húsz évében. A Néppárt az 1890-es évek egyházpolitikai harcai nyomán jött létre. 1893. április–májusban a kormány törvényjavaslatokat nyújtott be az állami anyakönyvvezetésről, a zsidó vallás recepciójáról és a vallás szabad gyakorlatáról; még az év decemberében benyújtották a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatot is. A katolikus egyház hevesen ellenezte ezeket a törvényjavaslatokat, mert úgy ítélte meg, hogy sértik az egyház szabadságát és az ország keresztény jellegét. A beterjesztett törvények – amelyek lényegében az állam és a vallás elválasztását jelentették – és a körülöttük dúló parlamenti harcok arra készítették a katolikus vezetőket, főként a világiakat, hogy pártot alakítsanak az ország keresztény jellegének védelmére. Az antiszemitizmus csírái már a katolikus szervezkedés kezdeti fázisában jelentkeztek. A mozgalom egyik szárnya tulajdonképpen egy katolikus Antiszemita Pártot kívánt volna létrehozni, de a másik szárny, habár nem kevésbé volt antiszemita, tisztában volt azzal, hogy a pártot nem lehet csupán az antiszemitizmusra építeni. Mégis, az antiszemitizmus, ha nem is mindig nyíltan, de jelen volt a párt célkitűzéseiben és főként sajtójában.

A Néppárt 1895 januárjában alakult meg. Programjában²²⁴ zsidó vonatkozású elemek nem szerepelnek. A zsidó recepciót

²²³ Szász József (szerk.), *Politikai Magyarország*, IV (Budapest: Anonym Könyv, 1914), 128. old.

²²⁴ *Mit akar a Néppárt* (Budapest, 1895). – Mérei Gyula, *Magyar politikai pártprogramok, 1867–1914*, 148–149. old.

előirányzó törvényjavaslat ekkor még nem volt elfogadva; elutasítását a program csupán általános formában jelzi:

„Küzdeni fogunk oly rendeletek és törvényjavaslatok ellen, melyek a kereszténység szellemével ellenkeznek.”²²⁵

Ezzel szemben a *Magyar Néplap*, amely a katolikus lapok között is kitűnt antiszemitizmusával, közölt egy korábbi programtervezetet, mely szerint

„(...) követeljük (...) a haza keresztény becsületével ellenkező zsidó recepcio napirendről levételét.”²²⁶

Az egyházpolitikai törvények elfogadása után a Néppárt már nem csupán politikai síkon folytatta a küzdelmet, hanem erőteljes ideológiai kampányba kezdett.

„Magyarország keresztény állam. Kell, hogy társadalma keresztény jellegét megtartsa”

– jelentette ki a párt a választási felhívásában 1901-ben.²²⁷ Ez a kiindulópontja annak a parlamenti és közéleti harcnak, amelyet a párt a modern politikai és társadalmi irányzatok ellen folytatott, különösen pedig a liberalizmus és a szocializmus ellen.

Jellemző példát szolgáltat erre Mócsy Antal (1842–1900), a tapolcai kerület néppárti képviselője, aki egyik beszédében a következőket mondta:

„(...) Én (...) a liberális eszmékben, a hitetlen, vagy legalábbis hitközömbös liberalizmusban látom a szocializmus szülőanyját... Behozta a liberalizmus szelleme a szabad uzsorát, a szabad ipart, melyek mind arra szolgáltak, hogy mozgó tőkével... szegény, tudatlan népet kizsákmányolják és kiszipolyozzák.”²²⁸

²²⁵ Uo., 148. old.

²²⁶ Idézi Szabó Dániel, „A Néppárt megalakulása”, *Történelmi Szemle*, 20 (1977), 169–208, s. kül. 200. old., 143. jegyz.

²²⁷ Mérei Gyula, *Magyar politikai pártprogramok, 1867–1914*, 150. old.

²²⁸ KN, 1896–1901, XIII, 33–34. old. (1898. február 27). – Mócsy Antal eredeti képzettsége szerint pedagógus volt.

És a továbbiakban:

„(...) a hitetlen liberalizmus megteremtette a judaikus irányú sajtót, és ez megteremtette a szocializmust.”²²⁹

A néppárti antiszemitizmus egyik fő eleme az állásfoglalása a zsidó értelmiség ellen. Gyökértelennek bélyegezték őket a tősgyökeres magyar kultúrában, melyet megrendítenek a nemzet szellemi életébe becsempészett idegen eszmékkel, mint a kozmopolitizmus és az intellektuális racionalizmus.

Jellemző erre Cholnoky Jenő (1870–1950) földrajztudós nézete, amely, habár 1917-re vonatkozóan íródott, híven tükrözi a konzervatív magyar értelmiség álláspontját:

„A zsidóság mindenütt bomlasztó elemképpen szerepelt, mert nem voltak tradíciói ugyanazok, mint annak a nemzetnek, amelybe belevegyültek, de beolvadni nem tudtak. Kozmopolita elveket, internacionalizmust valló szociológusaink a tradíciók huján lesznek idegenek, azért legnagyobb részük a zsidóság köréből kerülnek ki. A tradíciók huján nem vesznek részt őszintén a nemzet életében...”²³⁰

Nemcsak a megrögzött antiszemiták ítélték meg kedvezőtlenül a zsidóknak a szellemi életben kifejtett tevékenységét. Hasonló nézeteket vallott számos, egyébként a zsidósággal történetesen nem szemben álló értelmiségi is. Zsidó asszimilánsok egy része, akik messze kerültek a saját tradícióiktól, nem méltányolták eléggé az ősi hagyományok szerepét a magyar társadalomban.

A Néppárt szószólói heves támadásokat intéztek zsidó egyetemi tanárok ellen, nézeteiket nemzetellenesnek és vallástagadónak bélyegezték. Különösen támadták a pesti egyetem két zsidó professzorát, a filozófus Alexander Bernátot (1850–1927) és Pikler Gyula (1864–1937) neves jogbölcsezt. Katholikus teológus, Jehlicska Ferenc átfogó tanulmányt írt Pikler ellen;

²²⁹ Uo.

²³⁰ *A zsidókérdés Magyarországon, 1917, 74. old.* Új kiadásban: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, szerk. Hanák Péter (Budapest: Gondolat, 1984), 61. old.

ebben a tanulmányban Pikler elméleteinek forrását zsidó mi-
voltában vélte felfedezni:

„(...) Nem lehet hallgatással mellőznünk egy szempontot,
mely a szóban forgó elmélet egyik legmélyebb gyökerét vi-
lágítja meg. Ezen legmélyebb gyökér a semita fajnak sajátság-
os jelleme, mely Piklerben is él.”²³¹

Heves rágalomhadjárat folyt a pesti egyetem magyar történe-
lem professzora, Marczali Henrik (1856–1940) ellen is. 1898-ban
meghiúsították újraválasztását a Magyar Történelmi Társulat
vezetőségébe, és néhány évvel később, 1910-ben, hajsza kezdő-
dött ellene az egyetemen is.²³²

A ZSIDÓK ÉS A NÉPPÁRT

A Néppárt felháborodást keltett a zsidóság körében, és a zsidó
sajtóban erélyes publicisztikai harc folyt ellene. Különös éles-
séggel reagált a *Magyar-Zsidó Szemle*, a Rabbiképző és a zsidó
értelmiség orgánuma. A vezércikk a következő szakasszal vég-
ződik:

„A vér- és pénzsomjas néppárt – ha ugyan nyomtalanul
nem vesz el abba a fertőben, melynek keletkezését köszöni –
meg fogja tanulni, hogy az új magyar zsidó nemzedék keser-
vesen kiküzdött szerény méretű jogait megvédeni képes és

²³¹ Idézi Horváth Zoltán, *Magyar századforduló* (Budapest: Gondolat, 1961),
276. old.; lásd még 119–124, 276–278. old. Horváth szerint „a Pikler-ügy bizo-
nyos tekintetben fordulópontot jelent a magyar közéletben” (124. old.). Hor-
váth idézi Elemér Oszkár [Jászi Oszkár] „Hajsza Pikler Gyula ellen” című
cikkét (*Huszadik Század*, 1, 1901, 387. old.): „(...) a magyar bölcsekedés jelenleg
egyedüli európai képviselője, Pikler Gyula ellen indított hajsza a jövő magyar
történetírója kezében nagyobb kort felderítő jelentőséggel fog bírni, mint lap-
jaink vezércikkei vagy a képviselőház naplója.” Újra közölve in: *Jászi Oszkár
publicisztikája*, szerk. Litván György – Varga F. János (Budapest: Magvető
Könyvkiadó, 1982), 38–42. old.

²³² Lásd Marczali Henrik, „Emlékeim”, *Nyugat*, 22 (1929. október), 420–424.
old.

hogy a politikai formákba öltözve netán fellépő banditaság üzelmeit gyáván tűrni nem fogja.”²³³

A zsidó fellépés a Néppárttal szemben erélyesebb volt, mint az 1880-as évek antiszemitizmusa ellen. Amaz nem tűnt veszélyesnek, hatása csekély volt, a pártok és a kormányzat elutasították. A klerikális antiszemitizmus azonban nagy hatással volt a katolikus tömegekre, tekintélyes közéleti és egyházi személyek álltak az élén, és ideológiája a keresztény értelmiség széles köreiben helyeslésre talált. A zsidóság, különösen a fiatal értelmiség úgy érezte, hogy kötelessége dinamikusan és erélyesen fellépni a néppárti antiszemitizmus ellen.

²³³ Kovács Ferenc, „Néppárt”, MZsSz 12 (1895), 79. old.

VIII.

A ZSIDÓSÁG ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET

Az emancipáció kezdeti időszaka a zsidóságnak a gazdasági életbe való beilleszkedése jegyében telt el, a korszak utolsó húsz évét pedig a szellemi életben való növekvő térhódításuk jellemezte. Fellépésük szembetűnő volt, főként a szabadfoglalkozásokban és az irodalomban.

A SZABADFOGLALKOZÁSÚ ZSIDÓSÁG

A zsidók elindulása a szabadfoglalkozású pályákon a XIX. század végétől kezdve egyre nagyobb méreteket öltött,²³⁴ és figyelmet keltett, sőt, felháborodást ébresztett a nem zsidó társadalom körében. A jelenséget hűen tükrözik a budapesti egyetem orvosi és jogi karának zsidó hallgatóira vonatkozó statisztikai adatok. A beiratkozott hallgatók száma 1897 és 1913 között az orvosi fakultáson elérte az 50%-ot, míg a jogi tanulmányok esetében ez az arány 30% körül mozgott. A bölcsész-karon létszámuk csekélyebb volt, de ott is elérte a 17–24%-ot. A kolozsvári egyetemen kevesebb a zsidó hallgató, de arányuk az orvosi karon átlagosan 20% ebben az időszakban.

Az orvosi és jogi karon tanuló zsidók magas számarányának megfelelően sokuk gyakorolja e foglalkozásokat. Az 1910. évi adatok szerint a 6743 ügyvéd közül 3049 a zsidó (45%); a magánrendelést folytató 2084 orvosból 1295 (62%). Igaz, a közalkalmazásban álló orvosok között arányuk jóval

²³⁴ Az egyetemi hallgatók és a közszolgálatban lévő személyek statisztikáját lásd Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története*, 471–483. old. (a statisztikai hivatal adatai alapján); ifj. Weszprémy Kálmán, *A magyarországi zsidók statisztikája* (Debrecen, 1907) (zsidóellenes).

kisebb: az állami, kórházi és rendelőintézeti orvosok körében közel 40%.

Az irodalomban és a képzőművészetben is jelentős számú zsidó tevékenykedett, de nem olyan nagyságrendben, mint az említett foglalkozásokban. Az újságszerkesztők és újságírók 43%-a, a tudósok és írók 24%-a, az énekesek, zenészek, színházi zenészek 24%-a, a festők és szobrászok 16%-a volt zsidó.

Az adatok önmagukért beszélnek, és ténylegesen elének tárják, milyen jelentős a zsidóság súlya a szabadfoglalkozások bizonyos ágaiban, az irodalomban és a képzőművészetekben.

Ennek az egyéb közép-európai országokban is elterjedt jelenségnek fő oka a zsidó népesség társadalmi helyzetében rejlik, a zsidók ugyanis többségükben városi lakosok és a középosztály tagjai; a dolgok természeténél fogva általában ezekből a rétegekből kerülnek ki a szabadfoglalkozásokat űzők. Ellenben a szabadfoglalkozások valamennyi ágában megtalálható nem zsidó középrétegektől eltérően a zsidóság csak bizonyos szakterületeken tudott működni, minthogy számos pályán el volt zárva előlük az érvényesülés útja. Hangsúlyosan említendő az állami és közalkalmazotti foglalkozások, amelyek a nem zsidó középrétegekből nagy tömegeket vettek fel, míg a zsidóságból csak keveseket. A kormányhivatalnokok, a megyei és városi szolgálatban állók 5%-a, a bírók és államügyészek 4%-a, a tanárok 5.4%-a volt zsidó. Kivételt képezett a vasút és a posta. A vasúti tisztviselők 20%-a és a postai dolgozók 8%-a volt zsidó. Úgy látszik, ennek az volt az oka, hogy e munkakörökben a nemzetiségi területeken az országos átlagnál nagyobb arányban alkalmaztak zsidókat. Az adott körülmények között a társadalmi felemelkedésre és sikeres életre vágyó zsidó fiatalok előtt a szabadfoglalkozású pályáknak kizárólag egy meghatározott köre nyílt meg. Ebből megérthető az ügyvédi és orvosi pályákra áramlás, mivel e foglalkozások általában lehetővé tették az önálló egzisztencia megteremtésének a lehetőségét.

A szellemi élet minden más területénél nagyobb arányú volt a zsidók belépése a magyar irodalomba. E folyamat két irányban zajlott: egyrészt, létrejött és kibontakozott egy magyar nyelvű zsidó irodalom, művelői zsidó öntudatot tápláló, hitsorsosaik vágyait, gondolatvilágát kifejező írók, alkotásaikat a zsidó olvasóközönségnek szánják. Másrészt, a magyar irodal-

mi életben zsidó írók nem mint zsidók, hanem mint magyar írók munkálkodnak.

A két irányzat történelmi tanulságokat hordoz. A zsidó-magyar irodalom zsidó tartalmakat hordoz, erősen kötődik a zsidóság alkotásaihoz, szellemi örökségükhöz. Másrészt a zsidó írók hatása a magyar irodalomban határozottan azt jelenti, hogy a zsidóság behatol a szellemi életbe, s ez a jelenség növekvő súlyú tényezővé vált a nem zsidókkal kialakuló kölcsönös viszonyban a XX. század folyamán.

A ZSIDÓ-MAGYAR IRODALOM

A zsidó gondolatkörből táplálkozó magyar nyelvű irodalom első hajtásai az 1840-es években jelentkeztek.²³⁵ Irodalmi értékük sekélyes, hatásuk csekély, és folytatásuk nem volt. A korszakban a költészetre és világi kultúrára vágyó és persze németül beszélő zsidóság a hasonló nyelvű munkákat forgatta. Annak ellenére, hogy a zsidó közösségen belül is különböző csoportok erőfeszítéseket tettek a magyar nyelv és kultúra támogatása iránt, ezek a törekvések még hosszú ideig idegenek maradtak a zsidóság számára.

A fordulat a XIX. század végén kezdődött, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) megalapításával (1894).²³⁶ A társulat tulajdonképpen az 1860-ban alapított Izraelita Magyar Egylet mintájára jött létre, de már a századvég követelményei szerint. Célja az volt, hogy a hit és a vallás a művelt zsidó közönség körében „felekezetünk kebelében mennél szélesebb körben ismeretes és közkeletűvé váljék”.²³⁷ Egyúttal az apologetikus szempontot sem hagyták szem elől:

²³⁵ Komlós Aladár, „Zsidó költők a magyar irodalomban”, *Ararát. Magyar zsidó évkönyv* (1942), 163–169. old. = Komlós Aladár, II, 155–161. old.

²³⁶ Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat megalakulásáról és működéséről lásd IMIT *Évk.* (1895), 425–451. old.; a Rabbiképző Intézettel való kapcsolatáról: Andrew Handler, „The Seminary and the Israelite Hungarian Literary Society”, in: Moshe Carmilly-Weinberger (szerk.), *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977. A Centennial Volume* (New York: Sepher-Hermon Press, 1986), 113–122. old.

²³⁷ „Felhívás a hazai zsidósághoz”, IMIT *Évk.* (1895), 429. old.

„(...) a mi nemeset és általános érdekűt hitünk és erkölcsi világfelfogásunk magába rejt, mindazt értékesítsük a nemzeti köztudat szolgálatában a magyar közművelődés sokoldalú gyarapodására.”²³⁸

A Társulat egyik legelső törekvése a Biblia magyar fordításának kiadása volt, ez hamarosan meg is valósult. Az IMIT magyar Bibliája Bacher Vilmos (1850–1913), Bánóczi József (1849–1926) és Krausz Sámuel (1866–1948) szerkesztésében, négy kötetben jelent meg (1898–1907).²³⁹ Említésre méltó az IMIT *Évkönyv* sorozata (1895–1918, 1929–1943, 1948) és a magyarországi zsidók történetével foglalkozó, a második világháború előtti években négy kötetben kiadott forrásgyűjtemény, a *Magyar-Zsidó Oklevéltár*.²⁴⁰

A XIX. század utolsó negyedében kialakult a magyar nyelvű zsidó tudomány. Megnyitása után a Rabbiképző Intézet évente kibocsátotta *Értesítő*-jét (magyarul és németül), minden kötetében az intézet valamelyik tanárának tudományos közleményével. (Az 1877/78. tanévtől az első világháború éveiig, 1916/17, az *Értesítő* rendszeresen megjelent, ez után már csak néhány füzete látott napvilágot, a legutolsó 1943/44-ben.) 1884-ben megjelent a *Magyar-Zsidó Szemle* (1896-ig havonta, ezután, 1948-ig, negyedévenként). A folyóirat főként tudományos dolgozatokat közölt, de napvilágot láttak benne időszerű kérdésekkel foglalkozó cikkek is.

A Rabbiképző Intézet és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat merőben más intézmények voltak. A Rabbiképző főiskola volt, míg az IMIT társadalmi egyesület, azonban a lényegét illetően ugyanarra törekedtek: a beolvadás eszméjét elmélyíteni a zsidóságban. Főleg hangsúlyozni, hogy az orthodox zsidóság távol tartotta magát mindkét intézménytől.

²³⁸ Uo., 430. old.

²³⁹ Újabb kiadása (bibliapapíron, két kötetben), kiegészítve a héber szöveggel, de az eredeti szerkesztők, fordítók és kiadó nevének méltatlan háttérbe szorításával (Budapest: Makkabi Kiadói Kft., 1994).

²⁴⁰ *MZsO / Monumenta Hungariae Judaica*, I (1903) – IV (1938). – A sorozatot a második világháború után Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor vitték tovább: V–XVIII (1959–1980).

A zsidó írók hatása a magyar irodalomra összetett kérdéskör, és kielégítő feltárása az irodalomtörténet feladata, de szükséges a kérdés történeti szempontú megközelítése, mivel a zsidók belépése az irodalmi életbe és ott érvényesülő befolyásuk nemcsak irodalmi jelenség, hanem egyszersmind történeti is. A zsidók megjelenése a magyar irodalomban figyelmet keltett a szorosabban vett irodalmi körökön kívül is, közéleti viták tárgyát képezte, ennek révén a zsidók irodalmi szereplése általában a zsidókérdés egyik középponti problémáját jelentette.²⁴¹ A zsidók megjelenése közvetlenül kapcsolódott a magyar irodalomban a XIX. század végén és a XX. század elején végbemelő fordulathoz. A fordulatot az váltotta ki, hogy az irodalmi élet egyre inkább elsekélyesedett, önmagába zárkózott, ezzel párhuzamosan jelentős társadalmi változások mentek végbe. A vidéki magyar középosztály egyre inkább elszegényedett, ugyanakkor megerősödött a felfelé törekvő városi polgárság. Ezzel egy időben az újabb nyugati eszmei áramlatok elérték Magyarországot, és hatásuk kibontakozott a társadalomban, az irodalomban és a szellemi életben.

Azoknak egyike, akik előrevetítették az irodalomban beálló változásokat, Kiss József (1843–1921) volt, az utókor magyar irodalomtörténészei szerint „az első a magyar irodalomban, aki a magyar-zsidó témát, hangulatát magas művészi szinten, még a nép-nemzeti iskola eszközeivel tolmácsolta”.²⁴² Irodalmi pályájának kezdetén a költő erősen kötődött a hagyományos irányzathoz, de még ebben a keretben is tudott újat hozni falusi zsidó tárgyú verseivel. Később alkotásai modernebbé váltak, témáinak többségét a városi életből merítette. Irodalmi hetila-

²⁴¹ Szekfű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938⁵), 332–348. old.; Farkas Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938). – A szerzőre, aki a berlini egyetem magyar intézetének tanára és igazgatója volt, hatott a német fajelmélet, és könyvében is ez hagyott nyomot. Ezért annak idején támadták is, többek között Schöpflin Aladár, „Asszimiláció és irodalom”, *Nyugat*, 32 (1932). Lásd még Horváth Zoltán, *Magyar századforduló* (Budapest: Gondolat, 1961).

²⁴² Klaniczay Tibor – Szauder József – Szabolcsi Miklós, *Kis magyar irodalomtörténet* (Budapest: Gondolat, 1965), 192. old.

pot alapított, *A Hét* címmel (1890–1924), ez a lap vált az új, liberális polgárság törekvéseinek legfőbb irodalmi kifejezőjévé. Kortársa, a nálánál fiatalabb, magát naturalistának valló Bródy Sándor (1863–1924) a fiatal írók egész nemzedékére gyakorolt hatást, köztük a XX. századi magyar irodalom két óriására, Ady Endrére (1877–1919) és Móricz Zsigmondra (1879–1942). A naturalista irodalmi stílus követője volt többek között Kóbor Tamás (1867–1942); elbeszéléseiben a budapesti zsidó polgárság világát és a gettóból a nagyvilágig vezető útjukat ábrázolta.²⁴³ Általában, az új irodalmi irányzat egyik határozott ismertetőjegyei közé tartozik a nagyvárosi jelleg. A metropolisz életének lüktetése, a nagyvárosi életmód élményei erősen foglalkoztatták a fiatalabb írónemzedéket a XX. század kezdetén.

A XX. század első évtizedében az új irányzat nagyobb lendületet kapott, és a modernizmus vonulatává szélesedett, a legfrissebb nyugati irányzatokat plántálta át a magyar szellemi életbe. Az új irodalom forradalmi tűzzel meghirdette a harcot a társadalmi konzervativizmus és a szellemi pangás ellen. Ennek révén összefonódott a radikális értelmiség rendszer elleni lázadásával.

Az új mozgalom a *Nyugat* folyóiratban találta meg irodalmi fórumát. A *Nyugat*-ot két zsidó író alapította: Veigelsberg Hugó (1869–1949), ismertebb írói nevén Ignotus, és Osvát Ernő (1877–1929). A kiadás anyagi terheit jobbra két zsidó mecénás viselte: br. Hatvany Lajos (1880–1961), a Hatvany-Deutsch család tagja, maga is író és irodalmár, bár két társánál kevésbé elismert, illetve Fenyő Miksa (1877–1972), a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GyOSz) titkára, értékes emlékirataiban korát jól dokumentáló szerző. A folyóirat köré tömörülő, csaknem kivétel nélkül fiatal írók közül számosan zsidók. A *Nyugat*, már megjelenésével is széles körű visszhangot váltva ki, a szellemi és irodalmi életben jelentkező újat és forradalmi szimbolizáló fogalommá vált.

Az új irodalmi irányzat már fellépésekor ellenkezést is kiváltott. Ebben nincsen semmi meglepő, hiszen más nemzetek kulturális élete is nemzedékek harcával és a szemben álló irányzatok küzdelmével van telítve, de Magyarországon az irodalmi

²⁴³ *Ki a gettóból* (regény, 1911).

csoportok vitájának társadalmi, politikai vetülete is volt. Az egymással összecsapó két tábor – egyik oldalon a konzervatív írók, velük szemben az új irányzat – egyikében ott állnak a zsidóság képviselői is. A konzervatívok a nemzeti eszmék nevében léptek fel, és az új irányzatra a kozmopolitizmus és a nemzetietlenség bélyegét aggatták. A fővárosban felvirágzó új művészetben vadhajtást látnak, amely idegen a nemzet szellemi örökségét hordozó tősgyökeres népi magyar kultúrától. Szerintük az új kultúra nem illeszkedik szervesen a nemzet testébe, és idegen a népi hagyománytól. (Akadtak elvétve zsidók a konzervatív táborban is.)

Ha az irodalmi csatározások szövegeit szemügyre vesszük, a „zsidó” minősítés nem mindig szerepelt a vitákban, de mindenki számára világos volt, kikre vonatkoztatva beszéltek a főváros dekadens erkölcséről és kultúrájáról.

Az új irányzat megerősödésével fokozódtak ellene a támadások, és a zsidók jelentős befolyása az új irodalomban kényelmes céltáblát kínált, annak ellenére, hogy e vonulat jeles képviselőinek többsége, élükön Ady Endrével, nem volt zsidó. A határozott zsidógyűlölők mellett mérsékelt hangú publicisták is azzal érveltek, hogy idegen fajú hiába sajátítja el a nép nyelvét, ha lelke legmélyén megmarad az idegensége.

Úgy tűnik, a küzdelem látszólag az asszimilánsoknak és idegeneknek a szellemi életbe behatolása ellen irányult, de a valóságban a tiltakozás nem annyira az idegenszerűséget mint olyant vette célba, hanem mindenekelőtt a zsidóságot. Köztudottan nemcsak zsidók olvadtak be a magyarságba, és hatoltak be irodalmába; a beilleszkedés folyamata ebben a korszakban a magyarországi németiség egy részét is érintette, és körükből ugyancsak kerültek ki írók és más értelmiségiek. Őket azonban nem fogadták olyan ellenségesen és visszautasítóan, mint a zsidóságot.

A jelenséget a megfelelő történeti keretek közé helyezve meg kell jegyeznünk, hogy a szellemi életnek a zsidósággal kapcsolatos vitái megkezdődtek már az antiszemita csatározások idején az 1880-as években, de a XX. század első évtizedében, az első világháború előtt, ezek a viták a konzervatívok és radikális újítók kiéleződő harcában más dimenziókba is áttevődtek. A radikálisok közé sorolhatók a szocialisták és a haladó polgárság is, akik szintén a félf feudális Magyarországon fennálló társadal-

mi állapotok megrendítésére törekedtek. A radikálisok nagy többsége a zsidóság soraiból került ki. A zsidóság körüli harc az irodalmi és szellemi életben, lényegét tekintve, része volt a rendszer mellett és ellen folytatott általános küzdelemnek. E körülmények folytán a konzervatív értelmiség gondolatvilágában elmélyült a kibékíthetetlen ellentét tudata az úgynevezett zsidó szellemiség (vagy kozmopolitizmus) és a tősgyökeres magyar szellem között. Ez a felfogás a következő években egyre erősebbé vált, és fő eleme lett az első világháborút követő korszak zsidóellenes ideológiájának.

IX.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK

Az első világháború kitörésekor Magyarországon, hasonlóan a többi hadviselő félhez, úgy vélték, a háború nem fog sokáig tartani. Miután ezek a remények szertefoszlottak, és a háború egyre inkább elhúzódott, az országban elmélyült a válság, és a társadalmi, politikai élet feszültséggel telítődött.

A körülmények hatására ismét felszínre került a politikai, társadalmi, gazdasági vetületében jelentkező zsidókérdés. Újbóli felbukkanása csalódást okozott a zsidóságnak, mert már úgy tűnt, hogy az antiszemitizmus meggyengülése után nyugalmi helyzet alakult ki, s a zsidók és magyarok oly nagyon vágyott összevegyülése beteljesüléséhez közeledik.

ZSIDÓK A HÁBORÚBAN

A régi típusú antiszemitizmus a háború éveiben újabb lendületet vett. Súlyos vádakkal illették a zsidókat, azt állítva, kivonják magukat általában a katonai, egyebek között a frontszolgálat alól, meggazdagodnak a háborús gazdaságban, árdrágítással foglalkoznak stb. A zsidóság megpróbálta visszautasítani a rágalmakat, a bevonulók és a harcokban elesettek adataira támaszkodva, igazolásukra idézték magas rangú tiszteknek a zsidó katonák hősiességét magasztaló szavait.²⁴⁴ A katonai vezetés, többek között, dicsérte a zsidók részvételét a háborús erőfeszítésekben, különösen pedig anyagi hozzájárulásukat. A zsidók azonban nem elégedtek meg ennyivel, hanem módszeres védekező tevékenységbe fogtak a vádaskodások ellen. E célból a háború kezdetén létrehozták a Magyar Zsidó Hadi

²⁴⁴ „Világháború”, MZsL, 951. old.

Archívumot, amely megőrizte a dokumentális adatokat a háborúban részt vevő zsidó katonákról. Abban bíztak, hogy a feldolgozott és statisztikai adatsorokká összegzett anyag bizonyítani fogja a gyanúsítások alaptalanságát, és cáfolhatatlanná válik a zsidók igazsága: elkötelezett hazafiasságuk.

„(...) Csak a statisztika lehet a hatásos cáfolat. Nem félünk tőle, sőt várjuk. Ha 1848-ban önként több zsidó jelentkezett, mint amennyi a népesség arányszáma szerint várható volt, nincs ok arra a feltevésre, hogy az arányszám jelenleg kisebb volna.”²⁴⁵

A levéltárban összegyűjtött anyagot azonban az illetékesek nem dolgozták fel. Ellenben 1927-ben megjelent a háború hivatalos statisztikája, s ez azt a megállapítást tette, hogy a magyar hadsereg zsidó sebesültjeinek és elesettjeinek száma viszonylag alacsonyabb, mint a zsidók aránya az összlakosságon belül.²⁴⁶ A zsidó hősi halottak aránya 3–4% volt; a sebesülteké 4–5%, a rokkanttá váltaké pedig 5%. Az adatokat Magyarország 1920 utáni területére vetítve számították ki, ahol is a zsidók aránya 1910-ben 6.2% volt. A zsidóság megkérdőjelezte a kimutatás helyességét, sőt, maguk a szerkesztők is elismerték a hibákat, így tehát az 1927. évi statisztikát nem tekinthetjük olyan megdönthetetlen bizonyítéknak, mely hűen tükrözné a zsidók részvételét a háborúban.

Minthogy az adatokat csak évekkel később közölték, világos, hogy a háború időszakában a zsidóság elleni vádaskodások és rágalmak zsidóellenes benyomásokban, hangulatokban és érzületekben gyökereztek.

Mivel nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok, nem állapítható meg, milyen mértékben volt támpontjuk a valóságban a vádaskodásoknak és rágalmaknak. Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy a magyar zsidóság gazdasági-társadalmi helyzetéből adódnak bizonyos, a katonai szolgálatukkal és a

²⁴⁵ MZsSz 32 (1915), 172. old.

²⁴⁶ Mike Gyula, „A Magyarbirodalom és a mai Magyarország vérvetése a világháborúban”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 6 (1927), 623–633. old. (Táblázat hitfelekezetek szerint: 632. old.); lásd még „Magyarország zsidósága”, *MZsL*, 562. old.

háború időszakában a gazdasági életben betöltött szerepükkel kapcsolatos tények. A zsidók többsége a középosztályhoz tartozott, műveltségük meghaladta az alsóbb társadalmi rétegeket, ezért alkalmasabbnak mutatkoztak arra, hogy a nem harcoló alakulatokban szolgáljanak, ezért ezekbe az egységekbe értelemszerűen a lakossági százalékarányuknál nagyobb mértékben lettek besorozva. Ugyanez vonatkozik a gazdasági életre. A háborús időszak szűkös viszonyai között a zsidóság más rétegekhez képest kevesebb veszteséget szenvedett, mint hogy főként azokban az ágazatokban tevékenykedett (kereskedelem, pénzügyek, ipar), amelyeket nem tett tönkre a háború, sőt élvezték a konjunktúra áldásait is.

A kortársak természetesen nem hajlottak az ilyen természetű megfontolásokra; a felszíni látszat alapján ítélték, amikor úgy tartották, hogy a zsidóság nem abban a mértékben viseli a közös terheket, mint mások, sőt, még hasznot is húz a szükségállapotból. Igazság szerint a zsidók – figyelembe véve a fentebb mondottakat – nem voltak a többi magyarnál kevésbé patrióták, és veszteségeik a háborúban valószínűleg nem voltak kisebbek.

AZ ÁGOSTON-VITA

1916-ban jelent meg Ágoston Péter (1874–1925) *A zsidók útja* című könyve.²⁴⁷ A szerző a nagyváradi katolikus jogakadémia tanára volt, a marxizmus felé hajló radikális szocialisták egyik tekintélyes vezetője. A kiadó *A jövő kérdései* című sorozat keretében adta ki tanulmányát.

Ágoston a zsidókérdés megoldását a teljes és gyökeres beolvadásban látja.²⁴⁸ A könyv nem tartalmaz eredeti gondolatot. Ebben a szellemben sokan foglalkoztak a zsidókérdéssel. Az asszimilációt tartotta kívánatosnak például Kossuth és br. Eötvös, mindketten a maguk módján.

²⁴⁷ Ágoston Péter, *A zsidók útja* (*A jövő kérdései*, 2) (A nagyváradi Társadalomtudományi Társulat kiadása, 1916). Második kiadása (címlapnyomat): 1917. – *A Magyar Életrajzi Lexikon*, I (1967), nem említi ezt a könyvet Ágoston munkái között.

²⁴⁸ Lásd különösen „A megoldás” című fejezetet, *A zsidók útja*, 296–316. old.

Kérdéses, hogy rendes körülmények között a könyv ébresztett volna-e bármi vitát. A zsidókérdés aktualitása miatt azonban abban az időben széles körű, heves polémiát váltott ki a politikai folyóiratokban és hírlapokban. Ez készítette a *Huszdik Század* című folyóiratot, a radikálisok tekintélyes orgánumát (1900–1919), hogy körkérdéssel forduljon a magyar tudomány, irodalom és közélet személyiségeihez – de nem a politikusokhoz. A feltett kérdés a következő volt:

„Van-e Magyarországon zsidókérdés, és ha igen, miben látja annak lényegét? (...) Mik az okai a magyarországi zsidókérdésnek? (...) Miben látja Ön a magyarországi zsidókérdés megoldását, milyen társadalmi vagy törvényhozási reformokat tart szükségesnek?”²⁴⁹

A *Huszdik század* sajtó-szimpozionja a zsidókérdés egyik legkomolyabb megtárgyalása volt a magyarországi közéletben; zsidók és nem zsidók a legkülönbözőbb árnyalatú nézeteket képviselték.

Az 50 válaszadó közül (a megkérdezettek száma ennél jóval magasabb volt) 37 valamilyen formában elismerte a zsidókérdés létezését.

A zsidókérdés létezését tagadók sorából kiemelkednek a zsidó közösség szellemi és közéleti vezetői: Blau Lajos (1860–1936), a Rabbiképző Intézet igazgatója; Venetianer Lajos (1867–1922) újpesti rabbi; Szabolcsi Lajos (1889–1943), az *Egyenlőség* szerkesztője; Mezey Ferenc (1860–1927), a neológ Országos Iroda elnöke.²⁵⁰ Az idősebb, asszimilálódó nemzedék tipikus álláspontját képviselték, akik számára a zsidókérdés már megoldódott, politikai szempontból az emancipációval, társadalmi és kulturális szempontból pedig a zsidóság beilleszkedésével a magyar társadalomba és kultúrába. Nézetük szerint a zsidókérdés

²⁴⁹ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszdik Század körkérdése* (Huszdik Század könyvtára) (Budapest, 1917).

²⁵⁰ Külön is: *Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter (...) munkájára* (Budapest: Egyenlőség, 1917) (Bernstein Béla, Blau Lajos, Szabolcsi Lajos, Venetianer Lajos és mások). – Lásd még Székely János, *Az eltévedt Ágoston (Péter). A magyar fejlődés és a zsidóság* (Nagyvárad, 1917).

dés csak azok számára létezik, akik mindenáron ennek konstruálásán fáradoznak, de valójában ilyen probléma nincs.

Nincs mit csodálkozni azon, hogy a probléma felvetését elutasító, leegyszerűsítő, formális megközelítés a vitában ki-sebbségben maradt: a résztvevők többsége nem fogadta el; a válaszadók többsége elismerte a zsidókérdés létezését, de jelentőségére és milyenségére vonatkozóan különböző nézeteket vallottak. Nem vizsgálhatjuk meg egyenként a sokféle nézetet, de fel kell figyelnünk a bennük kirajzolódó különbségekre. Jászi Oszkár (1875–1957), a polgári radikalizmus vezető személyisége szociológiai fogalmakkal mint társadalmi csoportok közötti sűrűlódást próbálta megragadni a zsidókérdést.²⁵¹ Szerinte ez Magyarországon sohasem jelentkezett a nemzeti kérdés feszültségi szintjén. Vele ellentétben a cionisták, például, Beregi Ármin (1879–1953), a magyarországi cionista szervezet elnöke, úgy vélték, hogy a zsidókérdés mindenképpen nemzeti jelleget hordoz.

Ezek a vélemények megpróbálták a zsidókérdést új fogalmakkal megközelíteni, de a vitatkozók állásfoglalásában megtalálhatjuk az antiszemita fogalom- és eszmerendszerből jól ismert érveket is: a zsidóságból hiányzik a tekintély- és hagyománytisztelet, erőszakosak; a pénzhajhászás a mindenük; az utóbbihoz még hozzáfűzik, hogy üzleti magatartásuk tisztességtelen. A keresztények számára az effajta érvek a háború körülményei között ismét időszerűséget nyertek.

Melyek voltak a zsidókérdés javasolt megoldásai?

Az elfogadott álláspont: az asszimiláció. Több válaszadó szerint a beolvadási folyamatot elősegítheti a népi kultúra és a demokrácia kibontakozása. Némelyek gyakorlati javaslatokkal próbálták e folyamat előrehaladását segíteni. Br. Hatvany Lajos kikeresztelkedésre buzdította a zsidóságot.²⁵² A vitázók közül

²⁵¹ Uo., 96–100. old. – Jászi, akinek családja zsidó származású volt, s ő maga születése vagy inkább kisgyermekkorra óta református vallású, bizonyos idegenkedéssel volt a zsidók, kivált az orthodoxok iránt, „nem azonosult semilyen zsidó közösséggel”, bár az antiszemitizmust mindig határozottan elítélte. Lásd Hanák Péter, *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa* (Nemzet és emlékezet) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985), 8–11. old.

²⁵² „Minden felvilágosult zsidó apának az a kötelessége, hogy keresztény gyermeket neveljen”; uo., 92–93. old. – Maga Hatvany, a zsidó pénzarisztokrácia egyik legjelentősebb tagja, kitért.

többen javasolták, hogy állítsák meg a bevándorlást, így megakadályozhatják a beilleszkedést gátló kelet-európai csoportok beáramlását. Voltak, akik várakozással tekintettek a zsidókérdés súlyosságát esetleg csökkentő fejleményekre, mint ami, például, az orosz forradalom. Velük szemben mások sötét színekben látták a jövőt; mint a vita egyik zsidó résztvevője megjegyezte:

„(...) antiszemita korszak előtt állunk Magyarországon.”²⁵³

Lukács Leó, a cionista *Zsidó Szemle* szerkesztője azt írta:

„Nem is kell profétának lennünk ahhoz, hogy megállapítsuk, hogy mihelyt a magyarság oly erős lesz, hogy gazdasági és kulturális hegemoniáját a zsidók nélkül is meg tudja védeni és tudja tartani, egész nyíltan is a zsidók ellen fog fordulni. Így volt ez lényegében véve mindenütt, ahol a zsidók egy ideig hasonló szerepet töltettek be, és semmi, de semmi okunk sincs feltételezni azt, hogy éppen Magyarország lesz majd az a kivétel, melyben a fejlődés más irányt fog venni.

Az igazi zsidókérdés Magyarországon tehát a maga teljes brutalitásában csak a legközelebbi évtizedekben fog megnyilvánulni.”²⁵⁴

A körkérdésben részt vevők jelentős része már a múltban is elhangzott érvekkel állt elő. Fel kell azonban az új nézőpontokra is figyelni a vitában. Magyarországon első alkalommal kapott hangot széles körű közéleti vita során a cionista felfogás. A cionista válaszadók kiemelték a zsidó öntudat ápolásának szükségességét, és hangsúlyozták, hogy a magyarországi zsidókérdés része a világ egész zsidóságát érintő problémának – szemben azok véleményével, akik a kérdést sajátosan magyarországi jellegűnek fogták fel.

A vitában részt vevők közül számosan – különösen a cionisták – élesen bírálták a zsidóság hivatalos vezetőségét. A kritika

²⁵³ Bettelheim Samu, *uo.*, 52. old.

²⁵⁴ *Uo.*, 111. old.

nemcsak az éppen hivatalban lévő vezetés iránti elégedetlenségüket tükrözte, hanem kifejezte a fennálló társadalmi rend ellen tiltakozó fiatalabb nemzedék véleményét is.

A zsidókérdésről folytatott vita bebizonyította, hogy a zsidóság jelenléte Magyarországon kézzelfoghatóan érzékelhető közéleti, társadalmi tény. A problémák sajátosságainak és a megoldás módozatainak eltérő és ellentétes megközelítése rámutatott, mennyire nagy ebben az ügyben a tanácstalanság zsidók és nem zsidók körében egyaránt.

Úgy tűnik fel, hogy az útvesztés zavarának forrása az afölötti csalódottság-érzet volt, hogy a nem zsidó társadalom képtelen magába olvasztani a zsidóságot. A kiábrándultság megértése végett emlékeznünk kell, hogy a magyar társadalom a XIX. század folyamán befogadta a beolvadásra késznek mutatkozó nem magyar népcsoportokat; így asszimilálódtak e korszakban számosan a sváb-német kisebbség soraiból. Ezzel szemben a zsidóság befogadása nehézségekbe ütközött. Bár a zsidók őszinte erőfeszítéseket tettek a beolvadásra, és úgy vélték, hogy a nem zsidó társadalom elfogadta őket, de a valóság mégiscsak az volt, hogy ez a befogadás nem történt meg. Ennek folytán több mint ötven év közeledési kísérletei és erőfeszítései után a zsidók és a magyarok, anélkül, hogy eljutottak volna az együttélés módozatainak megalapozásáig, egymással szemben sorakoztak fel, és mindkét fél a másikat okolta az összeolvadási törekvések kudarca miatt. Szembeötlő volt, hogy a zsidóság magában álló egységet képez, és ezért a nem zsidó társadalom is ennek megfelelően mint idegen tényezőhöz viszonyult hozzá. Ezért a zsidóságot más mércével mérték, mint a lakosság egyéb idegen eredetű csoportjait. Úgy tűnik, ebben a korban éppen ez volt a zsidókérdés alapja Magyarországon, és ennek belátásával megérthetjük az első világháború utáni időszakban elkövetkezendő fejleményeket.

IRODALOM

Történeti bibliográfia

Átfogó magyar-zsidó történeti bibliográfia eddig még nem jelent meg.²⁵⁵ Azonban vannak zsidó vonatkozások I. Tóth Zoltán (szerk.), *Magyar történeti bibliográfia, 1825–1867*, III (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1950), 41–42, 85, 90–92, 150–152, 248, 392–394. old. – Számos bibliográfiai adatot hoz Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére* (Budapest: Fővárosi Nyomda Rt., 1922), 217–231, 259–271. old.; hasonló kiadása (Budapest: Könyvértékesítő Vállalat, 1986) Raj Tamás előszavával; utóbbi elemzi Venetianer – azóta már elavult – történet szemléletét. – Jelentős az a bibliográfia, amelyet Zeke Gyula állított össze Gonda László, *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992) című könyve függelékeként (330–389. old.). Az összeállítás külön figyelmet érdemel abban a tekintetben, hogy az utolsó negyven év kutatási eredményeit mutatja be, bár tartalmaz korábbi adatokat is. – Haraszti György, *Magyar-zsidó levéltári repertorium*, I, A–B (Hungaria Judaica, 2) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), könyvjegyzékében (50–69. old.) főként levél-

²⁵⁵ „A magyar zsidóság történeti bibliográfiája gépelt állapotban (két testes kötetben) fellelhető a rabbiképző könyvtárában” – írta Raj Tamás, „Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon”, in: *A hagyomány kötelékében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 248. old. – Ez a gyűjtés, *A magyarországi judaika bibliográfiája, 1712–1958*, az 1950-es években készült, Scheiber Sándor megbízásából, jobbára az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa alapján, a Rabbiképző Intézet hallgatóinak és más, az Intézethez közeli személyeknek (Barton György, Erdős Veronika, Schmelzer Imre és mások) anonim közreműködésével. Terjedelmes, írógéppel többszörözött kézírata egyszerű címléírást ad, éves, azon belül pedig betűrendben, de például a különlenyomatokat nem azonosítja. Másolatai több fővárosi szakkönyvtárban hozzáférhetők.

tári bibliográfiát ad. Említésre méltó Haraszi bevezetője a zsidó történeti forráskiadás történetéről. – Komoróczy Géza (szerk.), *A zsidó Budapest*, I–II (Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), a bibliográfia (II, 673–685. old.) nemcsak fővárosi vonatkozású, hanem általános magyar-zsidó könyvészeti adatokat is hoz.

A magyar nyelvű zsidó hírlapirodalom kimerítő címléírása: Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1847–1992*, a szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi, (...) újabb anyaggal kiegészítette Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993). – Friedmann Dénes, „Mutató az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat huszonöt évéhez (1895–1918, 1929)”, *IMIT Évk.* (1930), 349–386. old. A szerzők neve szerint. A lista 617 dolgozatot tart számon, ezek nagy része történelmi vagy rokon tárgyú. Ennek folytatása: Szécsi József, „Mutató az IMIT és a MIOK huszonegy Évkönyvéhez” (1931–1980), in: *Évkönyv, 1981/82* (Budapest: MIOK, 1982), 548–572. old. – Galambos Ferenc kéziratban maradt – és ezért csak nehezen hozzáférhető – repertóriumai néhány fontos folyóirat történeti anyagát is regisztrálják: *A Magyar(-)Zsidó Szemle írói és írásai, 1884–1948* (1957); *A Múlt és Jövő repertórium, 1911–1944* (1974); *A Libanon repertórium, 1936–1943* (1977). – Lásd még Gonda – Zeke, 333–335. old.

Életrajz

Magyar Rabbik, havi folyóirat (1905–1910), szerkesztette Stein Mayer Miksa (1865–?) nagyszombati főrabbi. Célja „a magyar rabbik életére, műveire és működésére vonatkozó adatok gyűjtése és közlése” (1. évf., 1. sz.). A rövid életrajzi adatokat kútforrások követik. A sorrend nem családnév, hanem személynév szerint folyik, ami megnehezíti a kezelést. (Célszerű volna mutatót készíteni hozzá, esetleg felfrissítve, ahol lehetséges, az adatait is.) Még így is a *Magyar Rabbik* az egyetlen kísérlet magyarul az orthodox rabbikra vonatkozó adatok széles körű feltárására. – A magyar nemesi családfa-kutató Kempelen Béla (1874–1952) könyvét, *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*, I–III (Budapest: A szerző kiad., 1937–1939), valószínűleg

időszerű megfontolások hozták létre. Általában pontos. – Munkácsi Bernát, *Magyar zsidó családok genealógiája*, I (Budapest, 1939). Saját családja, széles körben. – Arthur Kurzweil, *From Generation to Generation. How to Trace Your Jewish Genealogy and Family History* (New York, NY: Harper, 1996). Tájékoztató a családtörténet forrásairól, Magyarországot is beleértve, a közösségek rendjén. – Reich Ignác életrajzi könyvsorozata: *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, I–III (1868–1882). Bánóczi József és Gábor Ignác szerkesztette a *Zsidó Plutarchos* két kis kötetét (Népszerű zsidó könyvtár, 10, 19) (Budapest: é. n.). – Az 1868/69. évi Egyetemes Gyűlés (neológ) résztvevőinek rövid életrajza: Tencer Pál, *Album*, II (1869).

Történetírás

A magyar-zsidó történetírás történetének kutatói között úttörő Grünwald (Grünvald) Fülöp (1887–1964) idevágó cikkei: „A magyar-zsidó múlt historikusai”, *IMIT Évk.* (1934), 208–225. old. és „A magyar történelem zsidó művelői”, *Ararát. Magyar zsidó évkönyv* (1940), 135–140. old. Scheiber Sándor előszava a *MZsO VIII.* kötetéhez értékeli Grünwald tudományos munkásságát, és közli bibliográfiáját (7–17. old.). – Büchler Sándor, Házi Jenő, Kecskeméti Ármin, Pollák Miksa munkásságához lásd Scheiber idevágó cikkeit és bibliográfiai összeállításait: Gonda – Zeke, 340–341. old. – Lásd még Munkácsi Ernő, „Kohn Sámuel történeti munkájának jelentősége napjainkban”, *MZsSz* 58 (1941), XVI–XXVI. old.; Schweitzer József, „Kohn Sámuel és a magyar zsidó történetírás két évszázada”, in: Kohn Sámuel, *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (reprint, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), I–XI. old.; Grünwald Fülöp, „Mandl Bernát, 1852–1940”, *IMIT Évk.* (1942), 183–191. old.; Schweitzer Gábor, „Csetényi Imre, a történetkutató emlékezete”, in: *Évkönyv, 1985–1991* (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1991), 242–246. old. – Általában: Scheiber Sándor, „A magyar zsidóság történetének kutatása”, in: *Évkönyv, 1971/72* (Budapest: MIOK, 1972), 245–247. old.; Raj Tamás, „»Zsidó« tudományos tennivalók Magyarországon”, in: Kríza Ildikó (szerk.), *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990),

247–251. old.; Nathaniel Katzburg, „A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű?“, MTA Judaisztikai Kutatócsoport. *Értesítő*, no. 12 (1995. július).

Emlékiratok

Az egyik legkorábbi magyarországi zsidó emlékirat, illetve krónika a korszakunk történetére a prágai születésű Schulhof Izsák elbeszélése Buda visszafoglalásáról 1686-ban, magyarul: *Budai krónika [1686]*, héberből fordította Jólesz László, az utószót írta Szakály Ferenc (Budapest: Magyar Helikon, 1979, 1981²). – Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim* (Budapest: Franklin Társulat, 1905). Egy szegény felvidéki zsidó családból származó fiú életéről a XIX. század első felében; önmagáról: „(...) a lelki erő és kitartás (...) összefügg ifjúkorom küzdelmével és szenvedésével“ (Előszó). – Ignaz Goldziher, *Tagebuch*, herausgegeben von Alexander Scheiber (Leiden: E. J. Brill, 1978). Bizonyos részleteiben megcsonkított magyar fordítása: Goldziher Ignác, *Napló*, válogatta, sajtó alá rendezte stb. Scheiber Sándor, fordította Scheiber Sándorné Bernáth Livia (Tények és tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985). „Gazdag anyagot kínál a múlt század második felének és a század első két évtizedének korrajzához...” (Scheiber, Előszó, 7. old.) – Ármin Schnitzer, *Jüdische Kulturbilder (Aus meinem Leben)* (Wien: Verlag von Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift, 1904). A XIX. század második felének belső életét – hitközség, a *cheder*, a *jesiva* – ecseteli. – „Egy »hírhedt« bankár memoárjai“, így jellemzi a *Könyvvilág* ismertető cikke (1992. március, 22. old.) az egyik leghatékonyabb zsidó bankár emlékiratait: Krausz Simon (1873–1936), *A pénzember: Egy magyar bankár élettörténete* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1991]); első kiadása: *Életem. Krausz Simon emlékiratai* (Budapest: Cserépfalvi, 1937). – Hegedüs Géza, *Előjátékok egy önéletrajzhoz* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), leírja, többek között, a magyar-zsidó középpolgárság, benne a Goldziher család életét a XIX. században. – A történész Marczali Henrik emlékiratai, „Emlékeim“ címmel, megjelentek folytatásokban a *Nyugat*-ban, a 22–23. évfolyamokban (1929). Róla: Marczali Poly, *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről* (München: Auróra, 1973); ismerteti: Cs. Sza-

bó László, „Tudós a családban”, *Új Látóhatár*, 21 (1973), 450–453. old. – Marczali kortársa, a történész Angyal Dávid (1857–1943) emlékiratai: *Emlékezések*, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Czigány Lóránt, Péter László bevezető tanulmányával (London: Szepsi Csombor Kör, 1971). „Az önéletrész elejének – a gyerekkor éveivel foglalkozó oldalaknak – a legfontosabb témája a szerző zsidó származása s ezzel összefüggésben identitásának a kérdése” (Péter, Bevezető, 7. old.). Lásd még Gonda – Zeke, 337–343. old. – Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*, Szabolcsi Miklós előszavával (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993). Az egyik legjelentősebb mű a magyar-zsidó memoár-irodalomban.

A monarchia története

Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, I–II (Graz – Wien – Köln, 1959), konzervatív, német-központú álláspont. – Carlyle A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790–1918* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1968). Az 1900-as évekkel foglalkozó kötet a legkiválóbb a maga nemében. A hangsúlyt az alkotmányos fejlődésre helyezi, Bécs szemszögéből. Az angol történész ismert Magyarországon. Macartney behatóan foglalkozik egyéb munkáiban is a magyar történelemmel és a magyar-zsidó problémával. Lásd még G. H. N. Seton-Watson, „Carlyle Aylmer Macartney, 1895–1978”, *Proceedings of the British Academy*, 67 (1981), 411–432. old. – Wolfdieter Bihl, „Die Juden in der Habsburger-Monarchie, 1848–1918”, *Studia Judaica Austriaca*, 8 (1980), 5–73. old. – William O. McCagg, Jr., *A History of Habsburg Jews, 1670–1918* (Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, [1989]).²⁵⁶

Magyar történelem

A magyar történelemben az utóbbi időben készült összefoglaló munkák említésére szorítok. Korszakunkra vonatkozik

²⁵⁶ Magyar fordítása: *Zsidóság a Habsburg birodalomban, 1670–1918* (Budapest: Cserépfalvi, 1992), nem használható.

Hóman – Szekfű, *Magyar történet*, VI: *A tizennyolcadik század* (1931) és VII: *A tizenkilencedik és huszadik század* (1933), mindkét kötetet Szekfű Gyula írta (Budapest, 1943⁷). Sokkal terjedelmesebb: *Magyarország története tíz kötetben* (Budapest: Akadémiai Kiadó), a szerk. biz. elnöke Pach Zsigmond Pál. A következő kötetekben van tárgyunkra vonatkozó anyag: IV/1–2: 1686–1790 (1989), szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv; V/1–2: 1790–1849, szerk. Mérei Gyula – Spira György (1980); VI/1–2: 1849–1890 (1979), szerk. Kovács Endre – Katus László; VII/1–2: 1890–1918, szerk. Hanák Péter (1978). Túlterjed tárgyunkon, hogy Szekfű, illetve a *Magyarország története* hogyan vélekednek a magyar történelem zsidó vonatkozású témáiról, úgy tűnik azonban, hogy az utóbbinak a szerzői nagyobb figyelmet fordítanak e tárgyra. Valószínű, hogy ebben szerepet játszott a terjedelem is: a *Magyarország története tíz kötetben* több mint háromszorosa a Hóman – Szekfűnek. A zsidó história eseményeit azonban mind a két feldolgozás felekezeti kérdésként tekinti, nem pedig mint nép, nemzetiség vagy kisebbség történelmét.

Szekfű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik* (1920, 1922², 1934³, 1935⁴, Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938⁵); ehhez lásd Irene Raab-Epstein, *Gyula Szekfű. A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography* (New York – London: Garland Publishing, 1987), Chapter VII: „The Jews: The Bane of the Nation”, 146–177. old. A Szekfűvel foglalkozó terjedelmes irodalomban Raab-Epstein foglalkozik behatóan Szekfű viszonyával a zsidó problematikához. Ismeretes, hogy Szekfű nem éppen rokonszenvező szemlélettel tárgyalta a zsidókérdést a XIX. században a *Három nemzedék* lapjain. És bár három fejezetet is szentelt a zsidóknak,²⁵⁷ tulajdonképpen nem ismerte a magyar-zsidó múltat, és belső zsidó ügyekben nem volt járatos. Szekfű azonban, erős bíráló megjegyzései ellenére, nem volt antiszemita; az 1930-as évek vége felé eltávolodott a hivatalos magyar politikától, illetve az 1940-es évek első felé-

²⁵⁷ Id. kiadás, 152–169. old.: „Liberalizmus és zsidó-kérdés”; 236–249. old.: „A kapitalizmus kezdetei és a zsidóság szerepe”; 328–344. old.: „A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája”. A *Három nemzedék* eredeti szövegéhez csak 1934-ben hozzászoltolt ...és ami utána következik egy további fejezetet szentelt az első világháború utáni fejleményeknek (434–444. old.).

ben nem vett részt benne. Az 1940-ben elhunyt Marczali Henrik sírkőavatása (1943) alkalmából Tóth Zoltánnal együtt búcsúbeszédet mondott „a régi tanítványok nevében”. A beszéd 1943-ban (!) megjelent az IMIT *Évk.* lapjain (125–132. old.). Akkor ez már bátor kiállítás volt. – Gratz Gusztáv, *Magyarország története: A dualizmus kora, 1867–1918*, I–II (Budapest: Liberalis, 1934).

Népesség-statisztika

A magyarországi zsidó népesség lélekszámának változásaihoz és a változások mögött álló történeti folyamatokhoz elengedhetetlen, az összeírások és a korai statisztikusok közleményein túl: Pach Zsigmond Pál – Sándor Vilmos, [A magyar zsidóság statisztikája] (A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai Osztályának Közleményei, no. 1–14) (Budapest, 1947–1949). – Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (Budapest: A szerző kiadása, 1922); uő, *A csonka-magyarországi zsidóság a statisztika tükrében* (Budapest: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1938); Moess Alfréd, *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája, 1749–1846* (Budapest: MIOK, 1968); Zeke Gyula, „Statisztikai mellékletek (1735–1949)”, in: *Hét évtized a hazai zsidóság életében* (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), I, 185–199. old.; Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok* (Hungaria Judaica, 1) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991); Kepecs József, *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993).

Bár az itt tárgyalt korhoz képest kései, de a magyar zsidóság történeti statisztikájához kivételesen értékes forrás mind a demográfiai, mind a gazdasági állapotok vonatkozásában az 1944-ben a német hatóságok által elrendelt hitközségi összeírás anyaga.²⁵⁸ Adatainak feldolgozása egyelőre nem történt meg. Az már első pillantásra is kitetszik belőle, hogy a magyarorszá-

²⁵⁸ Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész: Adattár. Közzéteszi Schweitzer József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga (Hungaria Judaica, 6) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994)

gi hitközségek nagy többsége orthodox volt: a jegyzékben Magyarország 1944. évi közigazgatási határai között összesen 537 orthodox, 167 neológ és 38 status quo hitközség (anya- és fiókhitközség) szerepel.

Nevelés, tanügy

Bibliográfiájához lásd Weisz Pál, „A Magyar Zsidó Szemlében (1884–1929) megjelent tanügyi vonatkozású cikkek jegyzéke”, *MZsSz* 48 (1931), 61–74. old. Fontos forráskiadás: Felkai László, *Tantervi változatok a magyarországi zsidó iskolákban (1780–1990)* (A tantervelmélet forrásai, 16) (Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 1995).

A hagyományos zsidó nevelés intézményei, a *cheder* és a *Talmud-Tóra*, megvannak Magyarországon is a hitközségi élet kezdetétől. Az 1746–1754. évekről fennmaradt zsidóösszeírásokban két „*Schulmeister*” névvel találkozunk. 1778-ban ugyancsak két oktató szerepel, a „*Ludimagister*” elnevezéssel. „Ezek a tanítók még a hagyományos *cheder*, az alapfokú zsidó vallási ismereteket nyújtó iskola oktatói voltak” – írja Schweitzer József – Szilágyi Mihály (*A Tolna megyei zsidók története 1867-ig*, Budapest, 1982, 229. old., lásd még 275. old.). A felsőfokú tanintézet a *jesiva*. Ezekről több ízben írt Domán István: „A magyarországi jesivák növendékeinek szerepe a magyar nyelv és kultúra megőrzésében idegenben”, in: Fejős Zoltán – Küllös Imola (szerk.), *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl* (Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1990), 58–73. old.; „A magyarországi jesivák”, in: Kríza Ildikó (szerk.), *A hagyomány kötelékében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 203–216. old. Nagy jesiva-monográfia A. Fuchs héber nyelvű könyve: *Yeshivot Hungariya* (Jeruzsálem, 1979). Legutóbb lásd Cvi Moskovits, *Jesivák Magyarországon* (Hungaria Judaica, 15) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999). A legjelentősebb a pozsonyi jesiva volt. Ez alapozta meg az orthodoxia halákhikus felfogását. A neológok elvben és gyakorlatilag egyaránt bírálták a jesivákat, különösen a pozsonyit. Lásd „Az izraelita Országos Iroda véleménye a pozsonyi jesiva ügyrendjéről”, *MZsSz* 25 (1908), 103–109. old. Többek között ezt írták: „Az orthodoxok körében fennálló (...) jesivabeli rabbiképzés,

kulturális tekintetekenél fogva, oly vigasztalan képet nyújt, hogy nem méltó a magyar állam előretörő szelleméhez” (105. old.). Lásd még „A bocher kérdés”, *MZsSz* 23 (1906), 23–26. old. („... A jesiva nem illeszkedik be a mai társadalomba”, 25. old.). Lásd még Gonda – Zeke, 354. old.

A világi nevelés a magyar zsidóságban II. József korában kezdődött. Lásd Bernhard Mandl, *Das jüdische Schulwesen in Ungarn unter Kaiser Joseph II (1780–1790)* (Frankfurt, 1903); uő, „A magyarországi zsidó iskolák állapota a XIX. században”, in: *IMIT Évk.* (1909), 167–199. old.; Büchler Sándor, „A magyarországi zsidó iskolák múltjából”, *MZsSz* 11 (1894), 435–452. old. – Barna Jónás – Csukási Fülöp, *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*, I–II (Budapest: Országos Izraelita Tanítóegyesület, 1896). A két kötet összesen 64 iskola leírását tartalmazza, s közli Mandl Bernát átfogó dolgozatát is a pesti zsidó fiúiskoláról (I, 1–112. old.). – További iskola-monográfiák: Bánóczi József, *Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet története (1857–1897)* (Budapest, 1897). – Cseh Arnold, „Száz évvel ezelőtt nyílt meg a budapesti Országos Izraelita Tanítóképző”, *Új Kelet* (1957. december 20–1958. január 3). Dr. Cseh volt az Intézet utolsó igazgatója az államosítás előtt 1948-ban. – Aron Moskovits, *Jewish Education in Hungary (1848–1948)* (New York: Bloch Publishing Co. – Dropsie College, 1964). Lásd még Gonda – Zeke, 354. és 363. old. – Felkai László, *A budapesti zsidó fiú- és a leánygimnázium története* (Budapest: Anna Frank Gimnázium, 1992). – Lásd még *A zsidó iskolaiügy története Magyarországon. Tudományos konferencia Budapesten, 1994* (Neveléstörténeti füzetek, 14) (Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, é. n. [1995 k.]).

I.

A ZSIDÓ MEGTELEPEDÉS KEZDETEI, 1650–1790

A XVII. század második felében kezdődik meg a zsidók megtelepedése Magyarországon, egyidejűleg a német (sváb) bevándorlással, s ezzel veszi kezdetét az új magyarországi zsidóság.

Az első fázisa: ausztriai zsidók bevándorlása 1670 körül; ehhez lásd Kaufmann Dávid, „A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából, előzményei (1625–1670) és áldozatai”, in:

A budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője (1887/88), 1–205, kül. 170–171. old., továbbá Büchler Sándor, „Alsó-Ausztriából 1670-ben száműzött zsidók Magyarországon”, *MZsSz* 16 (1899) 350–352. old. – Figyelemre méltó Marton Ernő, *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez* (Kolozsvár: Fraternitas, 1941). Asszimiláció-ellenes. „Megállapítja, hogy a magyarországi zsidó történetírók törekvése a liberalizmus korában az volt, hogy a magyarsággal vérségi kapcsolatot mutassanak ki (...) és hogy a magyar múltat lehetőleg tisztának tüntessék föl antiszemita hullámoktól” – írta egy kortárs recenziós (Török Pál, *Századok*, 74, 1941, 485. old.). – Ernő Laszlo [László], „Hungarian Jewry: Settlement and Demography, 1735–38 to 1910”, *HJS* I, 61–136. old. – Jehuda Don – George Magos, „The Demographic Development of Hungarian Jewry”, *Jewish Social Studies*, 45 (1983) = „A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése”, *Történelmi Szemle*, 28 (1985), 437–469. old.

A zsidó megtelepedés további főbb fázisai ismereteseek, de az utóbbi években publikált okiratok révén tisztábban látjuk magukat a különböző folyamatokat is. Különös jelentőséggel bír a *MZsO* VII. kötete, szerk. Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor (Budapest, 1963), amely az első országos zsidó conscriptiók (1735–1748) anyagát tartalmazza. Az iratközlést két tanulmány előzi meg: Grünwald Fülöp – Scheiber Sándor, „Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVII. század első felében”, 4–48. old.; és Ember Győző, „A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVII. század első felében”, 49–77. old.

A Lengyelországból, különösen Galiciából folyó – tényleges és állítólagos – bevándorlás hosszú időn át foglalkoztatta a kutatókat és a közvéleményt. A magyar-zsidó történészek a dualista korban, a korszellemnek megfelelően, elítélőleg nyilatkoztak a galíciai bevándorlásról. Erre példa Büchler Sándor, „Zsidó letelepedések Magyarországon a mohácsi vész után”, *MZsSz* 10 (1893): „A Galíciából és Oroszországból való beköltözés napjainkig egyre tart. Helyhatósági, megyei intézkedések akarták e részről jövő bevándorlást megakadályozni. De a Vereckei-szorosnál alkalmazott harmincadosok könnyelműsége és a rendeletek kijátszása folytán a cél nem volt elérhető” (385. old.). A statisztikai adatok azonban megdöntik azt az állítást, hogy tartós folyamatról van szó: „1869 óta zsidó beván-

dorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat” – írta a zsidók iránti rokonszenvvel nem vádolható statisztikus, Kovács Alajos, *A zsidóság terfoglalása Magyarországon* (Budapest: A szerző kiadása, 1922), 13. old.

A zsidó megtelepedés történetéhez lásd még: Grünwald Fülöp, „A zsidó települések múltja magyar földön”, *Ararát. Magyar zsidó évkönyv* (1942), 64–71. old.; Gábor Anna, „A zsidók betelepődése a mai Szabolcs-Szatmár megyébe a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig”, in: *A hagyomány kötelékében*, 187–192. old. – Új összefoglalás: Varga László, „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, *Századok*, 126 (1992), 59–79. old. – Jogtörténeti vonatkozásban alapvető munka Virág István, *A zsidók jogállása Magyarországon, 1657–1780* (Budapest, 1935).

Tipikus szereplője volt az abszolutizmus korának az úgynevezett udvari zsidó, aki különféle nagyszabású gazdasági teendőket látott el az uralkodó és udvara részére. Átfogó e tárgyban Selma Stern zsidó-német történész munkája: *The Court Jew* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1950). A Habsburgok vezető udvari zsidói Wertheimer és Oppenheimer voltak. Az előbbiről: David Kaufmann, *Samson Wertheimer, der Oberhoffactor und Landes-rabbiner (1658–1724) und seine Kinder* (Wien: Friedrich Beck, 1888); uő, „Okmányok Wertheimer Sámson élettörténetéhez”, *A budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője* (1890/91), 1–139. old.; Bernhard Wachstein, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt* (Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1926). Oppenheimer-ről: M. Grünwald, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis. Ein Kapitel aus der Finanzgeschichte Österreichs* (Wien – Leipzig, 1913). Wertheimer, Oppenheimer, Michel Simon és a többi nagykereskedő, szállító és Hoffactor „a Habsburgok országainak talán legnagyobb stílű kereskedői” voltak (Virág, i. m., 31 old.). Lásd még Gonda – Zeke, 350–351. old. – Kevésbé ismert história Kis Lázár esete, ehhez lásd Sas Andor, „Kis Lázár tündöklése és pusztulása. Egy zsidó üzletember élettörténete és sorsa Mária Terézia korában”, *Századunk*, 9 (1934) 1–13. old. „Egy magyar Jud Süss-történet körvonalai bontakoznak elének...” (1. old.).

A városok és a zsidók közötti viszonyokról lásd Grünwald Fülöp – Scheiber Sándor tanulmányát a MZsO VII. kötetében

(1963), 5–48. old.; úgyszintén: Elemér Mályusz, „Geschichte des Bürgertums in Ungarn”, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 20 (1929), 356–407. old.; uő, „A magyarországi polgárság a francia forradalom korában”, *A bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve*, 1 (Budapest, 1931). „Joggal vagy alap nélkül (...), de való, hogy a városok iparos és kereskedő eleme, tehát a polgárság középső rétege, izzó gyűlölettel viseltetett a zsidókkal szemben, és ennek az érzésének II. József halála után leplezetlenül kifejezést adott...” (234. old.). – Oszetzky Dénes, *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor* (Budapest: Pázmány Péter Egyetem Történelmi Szemináriuma, 1935), szembeállítja egymással a zsidókat és tényleges vagy vélt pártfogóikat. „A városok ellenállásának bástyáin csak II. József politikája tört rést” (40. old.). – Bácskai Vera, *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. elején* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); a zsidókról: 185–190. old.

Richtmann Mózes, „A régi Magyarország zsidósága (1711–1825)”, *MZsSz* 29 (1912), 9–40, 91–122, 298–318. old. Azóta a *MZsO* köteteiben új anyaggal gazdagodott a történelmi irodalom. A hiányokat kívánta pótolni Guttmann Henrik, „A magyarországi zsidók III. Károly korában”, *MZsSz* 56 (1939), 58–104. old.

II. József kora

Marczali Henrik még mint fiatal történész szakértőként nevet szerzett II. Józsefről írt könyvével (*Magyarország története II. József korában*, I–III, Budapest, 1881, 1885, 1888). Az újonnan megjelent *MZsSz* első kötetében (1884) Marczali egy cikket közölt „A magyarországi zsidók II. József korában” címmel. Általában pozitívan szemlélte a királyt: „(...) a zsidókra nézve a középkori rabszolgaság súlyát kezdte enyhíteni” (uo., 353. old.). Mindamellet, írja, a királynak „nem célja a zsidóságot, minő akkor volt, szaporítani. Fő célul mindig e faj tanítása, felvilágosítása és művelése van kitűzve” (uo., 357. old.). – Ellentétes álláspontot képviselt Grünwald Miksa, *Zsidó biedermeier* (Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937): „A zsidóság helyzetének történetellenes, erőszakos megváltoztatása II. Józseftől indult ki” (49. old.). – II. Józsefnek a zsidókra vonatkozó rendelete latinul: „Systematica

gentis Judaicae regulatio", *MZsSz* 13 (1896), 367–374. old.; magyarul: „Rendszabály a zsidó népre vonatkozóan”, in: Gonda, *A zsidóság Magyarországon*, 261–268. old. – A legutóbbi összefoglaló feldolgozás: Joseph Karniel, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.* (Gerlingen: Bleicher Verlag, 1986), különösen a III. és az V. fejezet. Figyelmet érdemelnek a II. Józsefre vonatkozó kutatások újabb eredményei is.

II. KETTŐS KÜZDELEM: EGYENJOGÚSÁG ÉS INTEGRÁCIÓ

Az 1790/91. évi országgyűlés jelentette az emancipációért való küzdelem kezdetét. Az országgyűlésen felmerült kérdésekhez lásd Kosáry Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* (Budapest: Művelt Nép Kiadó, 1954), 371. old. Haller József tervezetéhez *uo.*, 383. old. Lásd még *Magyar történeti bibliográfia* (fentebb). – A reformkor (1825–1848) történetéhez figyelembe veendő Hugh Seton-Watson, „The Era of Reform in Hungary”, *Slavonic Review*, 22 (November, 1943), 145–166. old. Az angol történész összefoglalóan jellemzi a korszakot, amely „rendkívüli primitív és patriarchális” volt (149. old.).

A magyar zsidók a XIX. században

Robert A. Kann, „Hungarian Jewry during Austria–Hungary’s Constitutional Period (1867–1918)”, *Jewish Social Studies*, 7 (1945), 357–386. old.; Nathaniel Katzburg, „Hungarian Jewry in Modern Times – Political and Social Aspects”, *HJS* I, 137–170. old.; Hugh Seton-Watson, „Two Contrasting Policies toward the Jews: Russia and Hungary”, in: Bela Vago – George L. Mosse (szerk.), *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945* (New York – Toronto – Jerusalem: John Wiley and Sons – Israel Universities Press, [1974]), 99–112. old.; William O. McCagg, Jr., *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (East European Monographs, 3) (Boulder: East European Quarterly – Columbia University Press, 1972). – Ethnikai, s nem vallási ismérvek alapján dőlt el, ki számít zsidónak.

Kecskeméti Károly, „A liberalizmus és a zsidók emancipációja”, *Történelmi Szemle*, 25 (1982), 185–210. old. Új elemzés a reformkori vitákról a zsidókérdésben. Feltárja, hogy az egyes képviselők hogyan szavaztak a zsidókat érintő ügyekben. – Simon László, *A zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848) különös tekintettel a nemzetiségre* (A debreceni magy. kir. Tisza István Tudományegyetem Magyar Történelmi Szemináriumának közleményei) (Debrecen: Bertók Lajos, 1936). Általában tárgyilagos, bár kritikus a zsidókkal szemben. Lásd még Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1845–1848)* (Budapest: Egyenlőség, 1916); Nikolaus László, *Die geistige und soziale Entwicklung der Juden in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Berlin, 1934). A reformkorról zsidó tudományos folyóiratokban számos cikk jelent meg: Csetényi Imre, „A reformkor első felének konzervatív sajtója és a zsidókérdés”, *MZsSz* 42 (1925), 141–157. old.; uő, „Zsidó vonatkozások a reformkor szépirodalmi sajtójában”, *MZsSz* 43 (1926), 116–131. old.; uő, „Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez”, *A budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője* (1927/28), 3–40. old.; uő, „A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés”, *MZsSz* 53 (1936), 172–185. old. és in: Hevesi Simon, *et al.* (szerk.), *Tanulmányok Blau Lajos (...) emlékére* (Budapest, 1934), 68–81. old.; Bródy Ernő, „A magyar szabadelvűek mozgalma a zsidók egyenjogúsításáért 1840-ben”, *MZsSz* 50 (1933), 201–247. old.; Bernstein Béla, „A zsidókérdés 1848 előtt”, *MZsSz* 53 (1936), 160–172. old. – „A magyar zsidóság országos értekezletének jegyzőkönyve 1848-ban”, közli Büchler Sándor, *MZsSz* 26 (1909), 182–189, 280–286. old. – Ballagi Ernő, „1848 és a zsidóemancipáció”, in: Löwinger Sámuel (szerk.), *Tanulmányok (...) Guttmann Mihály emlékére* (Budapest, 1946), 1–20. old.; Csetényi Imre, „A hatvanas évek és a zsidóság”, *uo.*, 98–114. old.; Michael K. Silber, „A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A »kaszinók«”, *Századok*, 126 (1992), 113–141. old.

Zsoldos Jenő írta bevezetőjében 1848–1849 *a magyar zsidóság életében* (Budapest, 1948)²⁵⁹ című könyvéhez (7. old.):

²⁵⁹ Kiadta a Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának és ipari leányképzőiskolájának 48-as ifjúsági bizottsága.

„A kiegyezés után szinte következetesen egy irányba tévedt a magyar zsidóság múltszemlélete. Három nemzedék öröklött érdektelenséggel csak azokat a mozzanatok tudatosította a XIX. század politikai–társadalmi–irodalmi eseményeiből, amelyek az optimizmus erejével igazolták helyzetének körülményeit: a liberalizmus magyar szelleme előkészítette a közhangulatot az emancipációra, s eljuttatta a politikai élet vonalát a szegedi zsidó-törvényen át 1867-ig.”

Ez az oka annak, hogy a magyar-zsidó történészek előszeretettel foglalkoztak az 1848/49. évi forradalommal. Kitűnt e történetírók közül Bernstein Béla (1909–1944), a mártírhaltalt nyíregyházi főrabbi. Műve: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, Jókai Mór előszavával (Budapest: IMIT, 1898; Budapest: Tábor, 1939²; Budapest: Múlt és Jövő, 1998³); rövidített átdolgozása, ugyancsak a Jókai írta bevezetéssel: *1848 és a magyar zsidók* (Magyar zsidó könyvtár, 11) (Budapest: Márkus Nyomda, 1906). Bernstein nagy szorgalommal gyűjtötte össze az adatokat a zsidó honvédekről; lásd „Zsidó honvédek 1848/49-ben”, *MZsSz* 43 (1926), 90–116. old. Kb. 1000 honvédet sikerült azonosítania. – Stein Artur, *A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig* (Pestújhely, é. n.), 86–92. old. Hozza az országgyűlés vitájának anyagát az 1849 júliusában tárgyalt törvényjavaslatról. Lásd még Marczali Henrik, „A zsidók emancipációja a szabadságharc korában”, *IMIT Évk.* (1933), 89–98. old. A képviselőházi előterjesztés (Szemere Bertalan miniszterelnök), a törvényjavaslat és a törvény szövegét közli Zsoldos Jenő, *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (Budapest, 1948), 217–219. old.²⁶⁰ (Az eredeti: *Közlöny*, 1849. július 29, 603. old. és az egykorú plakát.) – Schweitzer Gábor, „Történelem és történetírás. Gondolatok a magyarországi zsidóság első emancipációja kapcsán”, *Új Forrás*, 23, no. 5 (1991. május), 14–25. old. Hasonló konklúziókra jut, mint Zsoldos Jenő (lásd fentebb). – További bibliográfiai adatokhoz lásd Gonda – Zeke, 355. old. (Sándor Pál) és 356. old. A legújabb irodalomból: Bona Gábor, „Az 1848–49-es honvédség zsidó születésű tisztjei”, *Múlt és Jövő*, *ÚF* 10 (1998), no. 1, 59–87. old.

²⁶⁰ Az új kiadásban (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998): 260–265. old.

Az emancipáció megvalósulása főként br. Eötvös József nevéhez fűződik. „A zsidók emancipációja” című tanulmányával kapcsolatban Lőw Lipót megállapította, hogy a cikk nem volt hatással a közvéleményre: „az Eötvös, Szalay, Lukács és Trefort által kiadott *Budapesti Szemle* csak szűk körben volt befolyásos” (Leopold Lőw, *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn*, Pest: Aigner-Druck-Legrády, 1874, 181. old.). – Eötvös József, *Naplójegyzetek – Gondolatok, 1864–1868*, közzéteszi (...) Lukinich Imre (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941). A zsidók nem tartották nagyra Eötvös nézeteit, mert a zsidóság jövőjét kétségbe vonta (lásd fentebb). – Az emancipáció történetére kitűnő és jól dokumentált tanulmány Stephen B. Vardy, „The Origins of Jewish Emancipation in Hungary. The Role of Baron Joseph Eötvös”, *Ungarn Jahrbuch* (Mainz), 7 (1976), 137–166. old. – A régebbi munkák közül megemlítendő Mezei Mór, „Visszaemlékezések az emancipáció idejére”, *IMIT Évk.* (1918), 11–32. old.; Venetianer Lajos, „Az emancipáció története”, *IMIT Évk.* (1918), 33–52. old.; Ballagi Ernő, „A magyarországi zsidó emancipáció előzményei”, *MZsSz* 58 (1941), 59–77. old. – Az 1861. évi országgyűlés kapcsán előtérbe került a részleges emancipáció terve (lásd fentebb). Úgy tűnik, hogy a zsidók egy része, leginkább a szélsőséges asszimilánsok és a pesti intelligencia, hajlandók lettek volna belemenni egy részleges emancipációba. Ezt látszanak igazolni a hírlapokban megjelent különféle rölapok és tudósítások, különösen a *Magyar Sajtó* cikkei (1861. április 18–28, május 7) A rölapok közül jelentős: *Die Pesther israelitische Deputirtenversammlung im Jahre 1861 und ihre Leiter* (Frankfurt a. M., 1862). A névtelenül megjelent füzetet valószínűleg orthodox körök adták ki. Továbbá: *Graf Eduard Károlyi und die Judenemancipation in Ungarn nebst einem Offenen Schreiben an Dr. W. A. Meisel*,²⁶¹ *Oberrabbiner der Pester israelitischen Gemeinde* (Pest 1861). (Gr. Károlyi Ede liberális arisztokrata képviselő volt az 1861. évi országgyűlésen.) Lásd még Steinherz Jakab (1856–1921), „A székesfehérvári zsidók története (1840–1912)”, *MZsSz* 11 (1894), 539–540. old. (zsidó küldött-gyűlése 1861 áprilisában).

Az asszimiláció sarkalatos kérdése a magyar és zsidó együttélésnek. Történeti szempontból alapvető jelentőségük van Ha-

²⁶¹ Meisel Farkas Alajos, mint fentebb.

nák Péter idevágó tanulmányainak: „Vázlatok a századelő magyar társadalmáról”, *Történelmi Szemle*, 5 (1962), 211–242. old.; „Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században”, *Történelmi Szemle*, 17 (1974), 513–536. old.; „Problems of Jewish Assimilation in Austria–Hungary in the Nineteenth and Twentieth Centuries”, in: P. Thane – G. Crossick – R. Floud (szerk.), *The Power of the Past, Essays for Eric Hobsbawm* (Cambridge University – Paris: La Maison des Sciences L’homme, é. n.); „A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában”, *Jelenkor*, 26, no. 5 (1983. május), 450–461. old. – George Barany, „»Magyar Jew or: Jewish Magyar?« Reflections on the Question of Assimilation”, *Canadian–American Studies*, 8 (Spring, 1974), 1–44. old. = Bela Vago – George L. Mosse (szerk.), *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945* (New York – Toronto – Jerusalem: John Wiley and Sons – Israel Universities Press, [1974]), 51–98. old. – Nathaniel Katzburg, „Assimilation in Hungary during the Nineteenth Century: Orthodox Positions”, in: Bela Vago (szerk.), *Jewish Assimilation in Modern Times* (Boulder: Westview Press, 1981), 49–55. old. – Karády Viktor, „Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi–szociológiai vázlat”, *Századvég*, no. 2 (1990), 5–37. old.

III.

KETTŐS KÜZDELEM: HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS

A magyarországi zsidó felvilágosodás korához lásd Grünwald Miksa, *Zsidó biedermeier* (Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937). Máiig is megőrizte jelentőségét, mind elemzéseiben, mind szemléletében. – Nemrégiben felfedezett tanulmány Komlós Aladár hagyatékában: *Magyar zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig, I: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században* ([Budapest]: Múlt és Jövő Könyvek, 1997). Átfogó, a maga nemében első rendszerezés, főként irodalomtörténeti szempontból. – A zsidó felvilágosodás írói a XIX. század első felében németül írtak; lásd Zsoldos Jenő, *A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom* (Budapest, 1934); uő, „A felvilágosodás német-zsidó írói a harmincas évek magyar irodalmában”, in: Hevesi Simon, *et al.* (szerk.),

Tanulmányok Blau Lajos (...) emlékére (Budapest, 1934), 313–320. old.; Osztern Rózsa, *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig (1854)* (Budapest: Pfeifer, 1930). – A hitközség belső viszályaihoz általában: Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Egyenlőség, 1917).

Mose Sofer rabbiról lásd fentebb; továbbá: Goldberger Izidor, „Szofer Mózes”, *IMIT Évk.* (1929), 201–216. old.; Shlomo Spitzer, „Der Einfluss des Chatam Sofer und seiner Pressburger Schule auf die jüdischen Gemeinden Mitteleuropas im 19. Jahrhundert”, *Studia Judaica Austriaca*, 8 (1980), 111–121. old.; Jacob Katz, „Chatam Szofer életrajzához”, *Századok*, 126 (1992), 80–112. old. – Kohn bajai rabbi és Mose Sofer viszonyához lásd Kohn Sámuel, *MZsSz* 15 (1898), 304–311, 315–316. old. Kohn itt részletesen tárgyalja Alexandersohn hejőcsabai rabbi esetét: *MZsSz* 15 (1898), 316–328. old.; 16 (1899), 17–29. old.

Lőw Lipótról lásd fentebb, továbbá Komlós Aladár, I, Első fejezet, IV, 39 skk. old.; Haraszti György, „A Ben Chananja szerkesztője. Ecsetvonások a zszurnaliszta Lőw Lipót arképéhez”, in: Zombory István (szerk.), *A szegedi zsidó polgárság emlékezete* (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1990), 61–78. old.

Chorin Áronról Lőw Lipót 1863-ban cikksorozatot közölt a *Ben Hananja* lapjain („Áron Chorin. Eine biographisch Skizze”, újabb kiadása: Lőw, *Gesammelte Schriften*, II, 251–420. old.). A magyar-zsidó történeti irodalomban általános az a nézet, hogy a szélsőséges reformmozgalomnak Magyarországon Chorin volt az úttörője. Azonban Büchler Sándor, „A zsidó reform úttörői Magyarországon”, *MZsSz* 17 (1900), 107–119. old., figyelembe vesz egyéb újító törekvéseket is a XIX. elején. Ami Chorint illeti, „ha az óbudai rabbiinquisitio nem tör pálcát ez ártalmatlan könyv fölött [*Emek ha-save*, 1803], ha nem bélyegzi meg szerzőjét, Chorin talán sohasem jutott volna a zsidó istentisztelet és szokások reformátorának dicsőségéhez” (uo., 109. old.). Vö. Richtmann Mózes, „Landau Ezekiel prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók”, *MZsSz* 22 (1905), 298–343, s kül. 316. old.; lásd még Naményi Ernő, „Vallásos reformmozgalmak Magyarországon”, *Ararát. Magyar zsidó évkönyv* (1941), 137–141. old.

A haszidizmusról magyarul nincs érdemleges történeti irodalom. Lőw Lipót tanulmánya (lásd fentebb), mely eredetileg

a *Ben Hananja* 1859. évi kötetében jelent meg, elsődleges arra nézve, hogyan tekintették a kortársak e jelenséget. – A dolog természeténél fogva fontosak a haszidizmussal foglalkozó folklorisztikai cikkek is. Andrew Handler, *Rabbi Eizik. Hasidic Stories about the Zaddik of Kálló* (Cranbury, NY – London: Associated University Press, 1978); Pásztor Mihály, „Egy régi nóta”, *IMIT Évk.* (1903), 226–239. old.; Dobos Ilona, „A csodarabbi alakja a néphagyományban”, in: Kríza Ildikó (szerk.), *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 31–37. old.; Fiala János, „Csodarabbi történetek”, *uo.*, 38–42. old.; Volly István, „Hajnalozó magyar és héber szöveggel”, in: *Évkönyv*, 1983/84 (Budapest: MIOK, 1984), 510–526. old. – Számos apró és nagyobb adalékot tartalmaz Scheiber Sándor, *Folklór és tárgytörténet*, I–III (Budapest: MIOK, 1974–1984). (Újabb kiadása, Scheiber bibliográfiája nélkül: Budapest, Makkabi Kiadói Kft., 1996.) – A máramarosi haszidizmus történetéhez értékes Schön Dezső, *Istenkeresők a Kárpátok alatt. A chaszidizmus regénye* (Tel-Aviv: Új Kelet, 1964), új kiadása, Jólesz László jegyzeteivel: *Istenkeresők a Kárpátok alatt. A haszidizmus regénye* (Budapest: Múlt és Jövő, 1997).

IV. AZ EGYETEMES GYŰLÉS ÉS A SZÉTVÁLÁS

A kongresszusról általában

Az alap-dokumentum egykorú kiadása: Az 1868. december 10-re összehívott izraelita egyetemes gyűlés naplója. Gyorsírói feljegyzések szerint. Hiteles kiadás (Pest, 1869). Ez a Napló közli a beszédeket és hozzászólásokat, ahogyan elhangzottak, magyar vagy német nyelven. – Néhány beszédet közöl külön is: Tencer Pál, *Album*, I (1869). – A szabályzatokhoz lásd az egykorú gyűjtémenyes kiadást: *A magyarországi és erdélyi izraeliták 1868. december 10-iki egyetemes gyűlése által hozott szabályzatok és határozatok* (Pest, 1869) / *Statuten und Beschlüsse des am 10. Dezember 1868 eröffneten Landes-Congresses der Israeliten in Ungarn und Siebenbürgen. Authentische Übersetzung* (Pester Buchdruckerei, 1869). – A különböző források különlegesen gazdag katalógusa, lel-

tárkönyvszerű rövidségében is: Fürst Aladár – Grünvald Fülöp, „Az Országos Magyar Zsidó Múzeum kongresszusi kiállításának katalógusa”, *IMIT Évk.* (1935), 362–379. old.

Eötvös szerepéhez a kongresszuson lásd az irodalmat fentebb, a jegyzetekben; továbbá Paul Body, „Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870”, *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, 62, no. 2 (1972), itt a kongresszusról: 119–120. old. Eötvös azt remélte, hogy a kongresszuson jóindulattal sikerülni fog eloszlatni az orthodox ellenállást.

Az Egyetemes Gyűlésre előterjesztett alapszabályokról, amelyek a vitakérdésekben is állást foglaltak, Israel Hildesheimer adott mértékadó bírálatot: *Zum Congresse. Beurteilung der drei von der Majorität der in Pest versammelten Conferenz dem Kultus-Minister unterbreiteten Statute: Wahl-, Gemeinde- und Schul-Statut* (Prag, 1868).

Lőw Lipót nagy érdeklődést mutatott az Egyetemes Gyűlés tanácskozásai iránt, de azért távol tartotta magát. Nézete szerint „[a kongresszus a] dilettantismus védelme alatt indult”.²⁶² Két évvel a kongresszus után egy terjedelmes könyvet adott ki a tanácskozás történeti értékelésével: Leopold Lőw, *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Pest, 1871); második kiadása: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874). – A mérsékelt orthodox Israel Hildesheimer hibának tartotta, hogy az orthodox frakció többsége elhagyta a kongresszust: *Ausführlicher Rechenschafts-Bericht der (...) 35 zu einer Partei gegliederten Mitglieder des ungarischen israelitischen Congresses* (Prag, 1869). – Visszaemlékezés: Bakonyi László, „Visszaemlékezés az első magyar-zsidó kongresszusra”, *IMIT Évk.* (1929), 251–265. old.

Történeti feldolgozások: Groszmann Zsigmond, „A magyar zsidók zsinati törekvései”, *MZsSz* 43 (1926), 190–198. old. A cikk áttekinti a községek különböző terveit a XVIII. század végétől, és különösen a kongresszustól kezdődő időkben, amely tervek hasonló törekvéseket voltak hivatva megvalósítani. – Thomas Domján, „Der Kongress der ungarischen Israeliten, 1868–1869”,

²⁶² Idézi Lőw Immanuel – Kulinyi Zsigmond, *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig* (Szeged: A szegedi zsidó hitközség, 1885), 229. old.

Ungarn Jahrbuch (Mainz), 1 (1969), 139–162. old.; Nathaniel Katzburg, „The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869”, *HJS* II, 1–33.

Sajtóvisszhang

Az orthodox–neológ polémia tetőpontján – 1868 és 1870 között – a két párt lapokat is kiadott. A neológok megszerezték az 1864-ben alapított *Izraelita Közlöny* című hetilapot, amelyet Deutsch Henrik szerkesztett. Az orthodoxok a *Magyar Zsidó Deutsch* Henrik szerkesztett. Az orthodoxok a *Magyar Zsidó* című lapot adták ki (lásd fentebb). – A kongresszus idején, 1868. december 15 és 1869. február 13 között, megjelent egy felekezeti pártonkívüli lap: *Congress-Zeitung*. Volt magyar melléklete is. – A külföldi zsidó lapok, különösen az osztrák és német, nagy figyelmet mutattak a kongresszus iránt. A bécsi *Die Neuzeit*-nek széles olvasóköre volt Magyarországon; egyik szerkesztője, a nagykanizsai származású Szántó Simon (1819–1882), buzgó pártfogója volt a neológoknak. Ugyancsak határozott támogatójuk volt Ludwig Philippson (1811–1889), a tekintélyes *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (Leipzig) szerkesztője. – A *Der Israelit* az orthodoxokat támogatta. – Orthodox szempontú sajtógyűjtemény: *Journalstimmen über den ungarischen Israelitischen Landes-Kongress und die von denselben gefassten Beschlüsse und Statuten* (Pest, 1870).

Az Egyetemes Gyűlésen kifejtett ellentétes nézetek terjedelmes egykorú és későbbi vitairodalmat eredményeztek. Néhány pamflet a neológ oldalról: Abraham Hochmuth, *Gehörst du zu uns oder zu unsern Widersachern?* (1868). A szerző (1816–1889), veszprémi rabbi, vezető szerepet vitt a neológiában. – [Anonymus], *Az orsz. zsidó congressus és titkos ellenei* (Pest, 1868). Megjelent „zsargon” (jüdisch-deutsch / jiddis) és német nyelven is: „Die Spaltung”, *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (1868), 1011–1014. old. A szerkesztőség megjegyezte, hogy a konfliktus Magyarországon szélesebb méreteket öltött, mint Németországban. – „Eine Kundgebung aus dem »feindlichen« Lager in Ungarn”, *Die Neuzeit* (Wien) (1868), 263–264. old. – Az orthodoxok oldaláról: Sigmund Krausz, *Ein Gegenstück der neuen Partei* (1868). Krausz a Hitőr egyik vezetője volt. – Ignaz Reich, *Sendschreiben an meine Glaubensgenossen in der Stadt und dem Lande* [1868].

Az orthodoxoknak a viták során előterjesztett, a kongresszuson azonban elvetett szabályzat-tervezeteihez: „Entwurf zu einem Fundamental-Statut für die jüdischen Glaubensgenossen Ungarns und Siebenbürgens“, *MZsSz* 14 (1897), 182–190. old. (az orthodoxok javaslata a községi szabályzatra).

Markus Hirsch (1833–1909) óbudai rabbi, kongresszusi képviselő megpróbált békét teremteni a pártok között. Lásd iratait: *Vor dem Congresse* (1868); *Entwurf des Gemeinde-Organisationsstatuts für (...) Israeliten. Separat-Votum* (Pest, 1869); *uő, Autonomie und Centralisation* (Pest, 1869). Törekvései nem vezettek eredményre.

1868. november végén körülbelül 200 orthodox rabbi tartott értekezletet Budán, ez a tanácskozás döntő hatással volt nemcsak az orthodoxok álláspontjára, hanem közvetve a kongresszus eredményére is. A budai orthodox rabbigyűlésről: Israel Hildesheimer, „Die ungarische Rabbinerversammlung und meine sowie meiner Gesinnungsgenossen Teilnahme zu derselben“, *Der Israelit* (1868), 933–937. old.; továbbá: „Memorandum der 200 zu Ofen versammelten orthodoxen Rabbinen an (...) Baron Eötvös“, *uo.*

Az 1870. és 1871. évi országgyűlési határozatok alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1871. november 15-én jóváhagyta az orthodox szabályzatot: *Szervező alapszabályzat magyar- és erdélyországi autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezet számára*; lásd Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894. Országgyűlési naplók és irományok (...) és egyéb hiteles kútfők alapján...*, I: 1847–1872 (Budapest: Barnuth Nyomda, 1894), 976–933. old.

A két párt, orthodoxok és neológok vezetői egyaránt azon fáradoztak, hogy külföldi rabbi tekintélyek utólagosan jóváhagyják a kongresszusi, illetve az orthodox szervezetet. Az utóbbi kiadta a mellette szóló véleményeket: *Rabbinische Gutachten über die Statuen des ung.-isr. Kongresses*, herausgegeben vom Schomre Hadath-Verein (Pest, 1869). Többek között Nathan M. Adler (1803–1890) angol Chief Rabbi, Dov B. Meisels (1798–1870) (Varsó), Seligmann B. Bamberger (1807–1878) (Würzburg), a „Würzburger *rav*“, Jakob Ettlinger (1798–1871) (Altona) rabbik álltak az orthodoxok mellé, és természetesen

Samson Raphael Hirsch (1808–1888), a neo-orthodoxia vezető rabbinikus személyisége Frankfurtból. Néhány hónappal később megjelent a neológok válasza: *Gutachten ausländischer Rabbinen über die sanctionirten Statuten und Beschlüsse des (...) Landes-Congresses der Israeliten in Ungarn...* (Pest, 1870). A melőlük állók közül kitűnik Ludwig Philippson, aki a közéletet kereste a reform és orthodoxia között.

A szétválásról és következményeiről: Jacob Katz, „A végzetes szakadás. Orthodox és neológ szétválás a magyar zsidóságban: A szakadás eredete, befolyása és következményei”, *Múlt és Jövő*, ÚF 2 (1991), no. 1, 49–55. old.; uő, „A begyógyíthatlan szakítás”, *Múlt és Jövő*, ÚF 7, no. 2 (1996), 35–44. old.: részlet a szerző héber nyelvű összefoglaló könyvének – a nagy történetíró utolsó nagy munkájának – (*Ha-kerá se-lo nit'aha / The Unhealed Breach*, Jeruzsálem: Markaz Zalman Shazar, 1995) IV. fejezetéből.

A Rabbiképző Intézet megalapítása

A Rabbiképző Intézetről gazdag irodalom áll rendelkezésre, bár vegyes színvonalú. Szinte minden kerek évfordulóra megjelent egy emlékkönyv vagy történeti feldolgozás. Bánóczi József, „Az Országos Rabbiképző Intézet első évtizedének története”, *A budapesti Országos Rabbiképző Intézet X. Értesítője az 1886/87-iki tanévről* (Budapest: Athenaeum, 1888), 53–98. old. – Schill Salamon, *A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet története* (Budapest, 1896). – Blau Lajos, *Adalékok a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez. Az Intézet fennállása 40. évfordulója ünnepére* (Budapest, 1917). – „[A rabbiképző 40 éves fennállása alkalmából]”, *MZsSz* 34 (1917), 82–221. old. – Blau Lajos – Klein Miksa (szerk.), „Emlékkönyv a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára, 1877–1927”, *MZsSz* 44 (1927), 209–368. old. – Guttmann Mihály, *et al.*, „A Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet 60 éves jubileumára”, *MZsSz* 54 (1937). – Löwinger Sámuel (szerk.), *Hetven év. Emléklapok az Országos Rabbiképző Intézet 70 éves jubileumára (1877–1947)* (Budapest, 1948). – Legutoljára: Moshe Carmilly-Weinberger (szerk.), *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977. A Centennial Volume* (New York: Sepher-Hermon

Press, 1986). A kötet szerzői kritikailag vizsgálják az Intézet és tanárai tudományos teljesítményét.

A külön tanulmányokból kiemelkedik Blau Lajos, „Az országos rabbiképző-intézet előtörténetéhez”, *MZsSz* 34 (1917), 88–158. old. Ugyanehhez a tárgyhoz lásd még Hirschler Imre, „A rabbiképző intézet előtörténetéhez”, *MZsSz* 58 (1941), 155–160. old. – Ernst Roth, „Zum 100-jährigen Bestehen der Landesrabbinerschule in Ungarn”, *Udim. Zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland*, 7/8 (Frankfurt a. M., 1977/78), 109–137. old. Gazdag bibliográfia, fontos függelékek. – Úgyszintén jelentős Schweitzer József, „A pesti Rabbiképző megalapítása a responzum-irodalomban”, in: *Évkönyv, 1977/78* (Budapest: MIOK, 1978), 320–342 old.

A szétválás után

A neológok többször is megkísérelték a zsidóság egyesítését. Először röviddel a recepció után a neológ községkerületi elnökök: „Emlékirat a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez”²⁶³ az izraelita egyetemes gyűlés egybehívása tárgyában” (1896. január 6), *MZsSz* 13 (1896), 1–39. old. 1906-ban ismét a minisztériumhoz fordultak, lásd fentebb; s ugyanígy két évre rá: „Az izr. községkerületi elnökök emlékirata” (Apponyi Albert vallás- és közoktatási miniszterhez, 1908. július 15), *MZsSz* 25 (1908), 329–354. old.

Egyéb országgyűlési vitákhoz a zsidó hitközségek státusáról: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894. Országgyűlési naplók és irományok (...) és egyéb hiteles kútfők alapján...*, I: 1847–1872 (Budapest: Barnuth Nyomda, 1894). Anyagában többek között: vita a képviselőházban 1870 februárjában a kongresszusról és a vizzályról a zsidók között (609–776. old.); vita, ugyancsak a képviselőházban, 1871 márciusában a neológ és orthodox petíciókról. – Solomon Stern, *Die politischen und kulturellen Kämpfe der Juden in Ungarn vom Jahre 1848 bis 1871* (Kéziratoss disszertáció, Wien, [1935?]).

A század első évtizedében a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszter sokat foglalkozott a zsidók felekezeti problé-

²⁶³ Ebben az időben: br. Wlassics Gyula.

máival, amint Lukács György (1865–1950) – a Fejérváry-kormány (1905–1906) vallás- és közoktatásügyi minisztere – írja emlékirataiban (*Életem és kortársaim*, I–II, Budapest: Pantheon, [1937]): „Ami az izraelita felekezetet illeti, személyem egész súlyát vettem latba avégből, hogy annak különböző árnyalatai (orthodoxok, neológok, szefardisták²⁶⁴) között fennforgó ellenségeskedéseket megszüntessem, (...) és evégből országos kongresszus egybehívását is terveztem...” (I, 154. old.).

V. RECEPCIÓ

A recepció az állam és a vallásfelekezetek közötti viszony reformjának volt része. Erről általában lásd [Beksics Gusztáv.] „Az egyházpolitikai harc és előzményei”, in: Szilágyi Sándor (szerk.), *A magyar nemzet története*, X (Budapest: Athenaeum, 1898), 766–806. old. (liberális szellemű; a korabeli és későbbi zsidóság azonosult ezzel a szellemmel). – Hóman – Szekfű, *Magyar történet*, VII, írta Szekfű Gyula (1943⁷), 53–507. old. Katholikus szemléletű. – *Magyarország története tíz kötetben*, VII: 1890–1918 (1978), 73–98, 102–106. old. Tárgyilagos.

A tárgy forrásai elsősorban publicisztikai jellegűek. *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*, I–II (Budapest: Vázsonyi Emlékbizottság, 1927), II. fejezet: A recepcióért, 46–62. old. – Vázsonyi ellenfele volt Mezey Ferenc, a MZsSz társszerkesztője. A recepcióról egyházpolitikai és felekezeti cikkeket írt, a magyar-zsidó *establishment* szemszögéből, a MZsSz 9–12 (1892–1895) köteteknek „Társadalom” című rovatában. – Ugyancsak ott tárgyalták a témát ezekben az években: Kovács Ferenc, Dékány Géza, Schwarz Gábor. – Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő*, 53–73. old., számot ad apjának, Szabolcsi Miksának a recepcióért való küzdelmeiről. Ugyanitt Ehrentheil füzetéről (lásd fentebb). Ennek címe önmagában is jellemző a *pro* és *contra* érvelésre a recepció körüli vita során az orthodox táborban: *Rezeption und Orthodoxie. Gegenwärtiges Stadium dieser Angelegenheit. Nebst Beleichtung der antijüdischen [!] Agitationen Itzig Reichs* [Reich Ignác] *und dessen Anhanges gegen den Rezeptions-Gedankens* (Budapest,

²⁶⁴ Értsd: haszidok.

1892). – Sarkady István, *A magyar zsidók vallás-mozgalma vagy: A recepció* (Budapest, 1892). Lelkes pártolója a recepciónak. – Stein Artur, *A zsidók köz- és magánjoga Magyarországon a honfoglalástól napjainkig* (Pestújhely, é. n.) hozza a részleteket a képviselőház és a főrendi ház tárgyalásaiból (95–132. old.). – Wlassich Gyula, „A húsz év előtti egyházpolitika”, *Egyenlőség*, 33 (1915. október 15). Br. Wlassich Gyula (1852–1937) volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter a recepció korában. – Groszmann Zsigmond, „A recepciós mozgalom politikai története”, *Egyenlőség* (1915. október 31) és különnyomat (Budapest: Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat, 1915); lásd még: „A recepció történetéhez”, uo. – A katolikus oldal történetének idevonatkozó részéhez lásd Galántai József, *Egyház és politika, 1890–1918* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1960), 57–66. old.; Dersi Tamás, *A század-vég katolikus sajtója* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973).

VI.

A ZSIDÓK A GAZDASÁGI ÉLETBEN

A korszak általános gazdaságtörténetéhez lásd: *Magyarország története tíz kötetben*, IV: 1686–1790; V: 1790–1848; VI: 1848–1890; VII: 1890–1918.

Eckhart Ferenc, *A magyar közgazdaság száz éve (1841–1941)* (Budapest: Posner, 1941); Előszó: „(...) inkább statisztikai anyagra, mint a gazdasági élet rugóit megmutató emberi dokumentumokra voltam kénytelen támaszkodni.” – Kövér György, *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete, 1848–1914* (Budapest: Gondolat, 1982). – Berend T. Iván – Ránki György, „Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozódás Magyarországon, 1867–1914”, in: *Gazdaság és társadalom* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, [1974]), 36–58. old.; „Gazdaság és nacionalizmus Magyarországon a századforduló körül”, uo., 59–79. old.; *A magyar gazdaság száz éve* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972), I. rész: A tőkés átalakulás alapjai: demográfiai változások, a hitelrendszer és az infrastruktúra kiépülése. – Vörös Károly, *Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979). A névmutató révén, ha az olvasó tudja, ki a zsidó, megtalálható benne minden adat. – István

(Stephen) Végházi, „The Role of Jews in the Economic Life of Hungary”, *HJS* II, 35–84. old.

Bácskai Vera, *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989). – Kövér György, 1873. *Egy krach anatómiája* (Budapest: Kozmosz Könyvek, 1986). Lengyel György, *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989). – Szilágyi István, *Régi boltok krónikája. A pest-budai kereskedelem történetéből* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1986).

Jelentős tanulmánygyűjtemény, a maga nemében az első, az a kötet, amely mint tárgyat a címébe emelte a magyarországi zsidó gazdaságtörténet problematikáját: *Jews in the Hungarian Economy* (1992). Benne a tárgyunkra vonatkozó tanulmányok többek között: Vera Bácskai, „Jewish Wholesale Merchants in Pest in the First Half of the Nineteenth Century”, 40–49. old.; George Deák, „The Search for an Urban Alliance: The Politics of the National Association of Hungarian Industrialists [GYOSZ] before World War I”, 210–224. old.; Peter Hanák, „Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848”, 23–39. old.; Julianna Puskás, „Jewish Leaseholders in the Course of Agricultural Development in Hungary, 1850–1930”, 106–117. old.; Michael K. Silber, „A Jewish Minority in a Backward Economy: An Introduction”, 3–22. old.

VII.

ANTISZEMITIZMUS A DUALIZMUS KORÁBAN

Forrásaink az antiszemitizmus történetéhez a dualista korszakban, különösen 1875 és 1885 között, mindenekelőtt a *Képviselőházi Napló*, továbbá újságcikkek hírlapokban és folyóiratokban, röpirodalom és publicisztikai kiadványok. – Részleges bibliográfiák: V. Eichstadt, *Bibliographie zur Geschichte der Judenfrage*, I: 1750–1848 (Hamburg, 1938) (Magyarországról: 157–158. old.); Kolosváry-Borcsa Mihály, *A zsidókérdés magyarországi irodalma* (h. n.: Stádium, é. n. [Budapest, 1943]). Mindkettő zsidóellenes.

Kozma Andor (1861–1933): „Szerintünk ez a kérdés nálunk politikailag végképpen meg van oldva a zsidók teljes egyenjo-

gúsításával". „Az antiszemitizmus lényege”, *Budapesti Szemle*, 1908, no. 299 (1901), 161–189, s kül. 183. old.

„A magyar Antiszemita Párt története”, in: Szász József (szerk.), *Politikai Magyarország*, IV (Budapest: Anonym Könyv, 1914), 125–131. old. Valószínűleg ez volt az első összefoglalás. – Tudományos igényűek Kubinszky Judit munkái: „Az Antiszemita Párt megalakulása és részvétele az 1884-es választásokon”, *A Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve*, 1963/64 (Budapest, 1966), 107–160. old.; és *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976). A szerző levéltári anyagot is felhasznál.

Rolf Fischer, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1988). A szerző szerint az antiszemitizmus története Magyarországon lényegében a magyar–zsidó együttélés megsemmisítése volt. A tárgyban egyike a jelentős munkáknak. – Friedrich Gottas, „Die antisemitische Bewegung in Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus”, *Zeitgeschichte* (Wien), 5, Heft I (Februar 1974), 105–119. old. – Andrew Handler, *An Early Blueprint for Zionism: Győző Istóczy's Political Anti-Semitism* (Boulder: East European Monographs – Columbia University Press, 1989): „(...) meg vagyok győződve, (...) hogy Istóczy politikai programja (...) közvetlen, bár talán tudat alatt befolyásolta a Herzl-féle cionizmust két évtizeddel később” (Előszó, IV. old.). – Nathaniel Katzburg, „The Tradition of Anti-Semitism in Hungary”, in: Randolph L. Braham – Bela Vago (szerk.), *The Holocaust in Hungary: Forty Years Later* (New York: Columbia University Press, 1985), 3–12. old. – Johann Weidlein, *Der ungarische Antisemitismus in Dokumenten* (Schon-dorf: a szerző kiadása, 1962).

Az antiszemitizmus történetével foglalkozó zsidóellenes irodalom objektíve nem jelentős, azonban a maga idején, főként az 1930/40-es évek első felében, nagy hatást gyakorolt. Németország tájékoztatására a magyar kormánykörök felkérték Barta István író-t, szerkesszen egy könyvet a magyar zsidókérdésről: Stephan Barta, *Die Judenfrage in Ungarn* (Budapest: Stadium, 1940). – Bosnyák Zoltán, *Istóczy Győző élete és küzdelmei* (Budapest: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1940); uő, *A magyar fajvédelem úttörői* (Budapest: Stádium, 1942). Bosnyák Zoltán volt az 1944. májusban megalakított (zsidóellenes) A Zsidókér-

dést Kutató Magyar Intézet vezetője. – Klaus Schickert, *Die Judenfrage in Ungarn. Jüdische Assimilation und antisemitische Bewegung im 19. und 20. Jahrhundert* (Essen – Berlin – Leipzig: Essener Verlagsanstalt, 1937; második, javított kiadás: Essen, 1943²). A szerző a zsidókérdést kutató intézet igazgatója volt Frankfurtban.

Tiszaeszlár

A tiszaeszlári vérvád irodalma terjedelmes. A per egykorú dokumentációja: *Napi értesítő a tiszaeszlári bűnper végtárgyalása alkalmából*. Gyorsírói felvétel nyomán kiadja a „Nyírvidék” szerkesztősége (Nyíregyháza, 1883. június 19–augusztus 3); *Tiszaeszlár. A tiszaeszlári ügy. Végtárgyalás vád- és védbeszédben* ([Nyíregyháza], 1883).

A vérvád története részletesen, ellentétes nézőpontokból, az egykori védőügyvéd Eötvös Károly és a volt vizsgálóbíró Bary József (1858–1915) műveiben. Eötvös Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*, I–III (Budapest: Révai, 1904). Előszavából: „(...) könyvem utolsó kötetében minden adatra, tudásom minden forrására, állításaim minden bizonyosságára rámutatok s amennyiben szükségesnek látom, közlöm is azokat” (I, 12. old.). A könyv több kiadást ért meg. Eddig utolsó kiadását, a Magyar elbeszélők sorozatban, két kötetben, Szalontay Mihály gondozta (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968). Hanák Péter ennek alkalmából írt cikke: „Kései rehabilitáció”, *Világosság*, 10 (1969), 158–161. old. – Magáról Eötvös Károlyról: Hercegh Matild, *Eötvös Károly* (Budapest, 1928); Paldy Róbert, „Eötvös Károly...”, in: Tóth Jánosné (szerk.), *Eötvös Károly bibliográfiája* (Veszprém, 1987), 11–20. old.: „Ez a per volt a modern Magyarország történetében az első koncepció per” (13. old.).

Bary József, *A tiszaeszlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai*, sajtó alá rendezte Bary Zoltán (Budapest: Kir. magy. Egyetemi Nyomda, 1933). Eötvös könyve elleni vitairatnak szánta. Az Előszóból: „Az emlékirat hiteles adatokkal megerősített válasz Eötvös könyvének minden egyes valótlan állítására és koholt adatára, és nem meseszerű leírását adja a pernek, hanem a nyomozás és vizsgálat adataiból merített, és bizonyítékok egész tömegével alátámasztott történetet.” Értsd: a vizs-

gálóbíró az ítélet meghozatala után is ragaszkodott a vád alapjául szolgáló megállapításaihoz, magyarul, fenntartotta a vádat. Megjelenése után, már a zsidóüldözések idején, a könyv különös jelentőséget kapott. 1941-ben a Magyar Élet Kiadó (Püski Sándor) megszerezte a kiadási jogot, s még ugyanabban az évben megjelent a könyv 2. kiadása, ezt követte 1944-ig két további kiadás. Az 5. kiadás 1944 júniusában (!) jelent meg Püskinél. Bizonyára erre a kiadásra utalt Juhász Gyula megjegyzése: „Az 1944-es könyvnapra (...) a Magyar Élet Kiadó újból kiadta Bary József A tiszzaeszlári bűnper című könyvét...” (A háború és Magyarország, 1938–1945, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986). Bary emlékiratai a korszak egyik rossz emlékü bestsellere volt. A közelmúltban ismét megjelent, reprint kiadásban, nyomda megjelölése nélkül (Budapest: Gede Testvérek, 1999). Nyilvánvalóan antiszemita propaganda céljaira. A fedőlap hátán lévő ajánló szövegből: „(...) az egyetlen ma is elfogadott vélemény (...) nem az események elfogulatlan vizsgálatának leszűrődése, hanem a »sakter védő« Eötvös Károly és Krúdy Gyula meseköltészetének, valamint a korabeli zsidó felekezeti sajtó történelemhamisításának továbbélése” (Sic!).

Az egyéb kortársi vitairodalomból: Gladius, *A tiszzaeszlári ügy ismeretlen hullája* (Budapest, 1882); Moritz Kayserling [(1829–1905) Dohány utcai rabbi és német hitszónok], *Tiszzaeszlári vérvád* (Budapest, 1882) (németül is); Kászonyi A., *Solymossy Eszter, a tiszzaeszlári véraldozat* (Budapest, 1882); Paul Nathan, *Der Prozess von Tisza-Eszlar. Ein antisemitisches Culturbild* (Berlin, 1892); Rod. Reuss, *L'affaire de Tisza-Eszlár* (Strassburg, 1883); *Das Bilbul* [értsd: csűrés-csavarás] *von Tisza-Eszlár* (Budapest, 1883); *Der Blutprozess von Tiszzaeszlár* (New York, 1883).

A história azóta is folyamatosan izgalomban tartja a közönséget. Ötven évvel a történetek után Krúdy Gyula közölte összesen 101 folytatásban *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* című regényét a *Magyarország* című napilapban (1931. március 1–július 4). 44 évnek kellett eltelnie, hogy az egyébként sűrűn kiadott szerző műve könyv alakban is megjelenjék (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1975), a kötetben Fábri Anna utószavával; Fábri: kiadására „egyik korabeli kiadó sem vállalkozott” (600. old.). A könyv megjelenésekor Nemeskürty István ezt írta róla: „(...) talán az első magyar dokumentumregény...”; lásd „Magyarország lelkiismerete – Krúdy Gyula, A tiszzaeszlári Solymosi Esz-

ter" (1975), in: *Tűnődések* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985), 240–250. old. (az idézet a 246. oldalon). Krúdy könyve időközben új kiadásban is megjelent a Tények és tanúk sorozatban (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1977²). Arnold Zweig elbeszélése: *Ritualmord in Ungarn* (1914). – Marschalko Lajos, *Tiszaeszlár – a magyar fajvédelem hőskora* (Debrecen, 1943). A szerző szélsőjobboldali újságíró volt, a *Függetlenség* munkatársa. – Hegedüs Sándor, *A tiszaeszlári vérvád* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966). Marxista szempontból nézi a történeteket. „Aki a tiszaeszlári ügyet a zsidók és antiszemiták harcára szűkíti le – rosszul ítéli meg a helyzetet. Ekkor valójában a haladás és reakció erői csaptak össze” (9. old.). Lásd még Rejtő István, „Mikszáth Kálmán és tiszaeszlári vérvádpert”, *Irodalomtörténet*, 54 (1972), 122–152. old. Vitába száll Hegedüs Sándorral: „(...) sommásnak, differenciálatlannak tartottam Hegedüs megközelítését” (123. old.); Rejtő István rendezte sajtó alá Mikszáth Kálmán műveinek LXVI. kötetét (lásd fentebb, 199. jegyz.) – Sándor Iván, *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaeszlári per körülményeiről* (Budapest: Kozmosz, 1976; második, bővített kiadás: 1983², újabb kiadások is). A per és a közelmúlt összefonódó történelmét vizsgálja, egykori tiszaeszlári emberek, illetve leszármazottjaik emlékezései alapján. – Elek Judit – Sükösd Mihály, *Tutajosok. A tiszaeszlári per dokumentumai & Elek Judit, Tutajosok. Filmforgatókönyv* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1990). – Andrew Handler, *Blood Libel at Tiszaeszlár* (East European Monographs, 68) (New York: Columbia University Press, 1980). – Edith Stern, „Gerichtsmedizinische Bezüge zu dem Ritualmordprozess von Tiszaeszlár, Ungarn, 1881–83”, *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform* (Köln), 1 (Február 1984), 38–47. old.; Fazekas Árpád, *Az eszlári per orvosi vonatkozásai* (Nyíregyháza, 1989). Lásd még Gonda – Zeke, 372–373. old.

A Néppárt történetéhez: *Magyarország története, 1890–1918* (1978), 174–183. old. – Galántai József, *Egyház és politika, 1890–1918* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1960). A Néppárt megalakulásáról: 66–87. old. – Dersi Tamás, *A századvég katolikus sajtója* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973). – Salacz Gábor, *A magyar kultúrharc története, 1890–1895* (Pécs: Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938); *úő, Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918* (Aurora könyvek) (München, 1974). Katho-

likus szempontból. – Szabó Miklós, „Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában”, in: *uő, Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmányok* (Medvetánc könyvek) (Budapest: Atlantis program, 1986), 109–176. old. Különös tekintettel az egyházi reformokra. – Moritz Csáky, *Der Kulturkampf in Ungarn* (Graz – Wien – Köln: Böhlau, 1967).

A kormány politikájáról a per idején lásd még Ábrányi Kornél, „A kiegyezéstől Tisza Kálmán lemondásáig”, in: Szász József (szerk.), *Politikai Magyarország, II* (Budapest: Anonym Könyv, 1913). A tiszzaeszlári vérváddal kapcsolatban Ábrányi ezt írta: „Intézkedései alapján az országban minden ember antiszemitának tartotta Pauler Tivadart,²⁶⁵ és mindenki meg volt győződve, hogy Pauler hiszi a Solymosi Eszterhez fűződő rémmesék valóságát” (375. old.).

VIII.

A ZSIDÓSÁG ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET

A magyar zsidók foglalkozási statisztikájának elemzéséhez: László Katus, „The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries”, in: *Jews in the Economy* (1992), 92–105 old.; külön a XX. század első évtizedéről: 95–104. old. – Hajdú Tibor, „Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után”, *Valóság*, 23, no. 7 (1980. július), 21–34. old. Arra a kérdésre próbál válaszolni, hogy „mi az oka annak, hogy bár a zsidó értelmiség asszimilációs törekvése még erősebb, mint a németé, az eredmény mégis jóval gyengébb?” (26. old.).

A zsidók szereplésének pozitív és negatív visszhangjáról a magyar irodalomban lásd Zsoldos Jenő gazdag szemelvénygyűjteményét: *Magyar irodalom és zsidóság (Költői és prózai szemelvények)* (Budapest: Országos Izraelita Tanítóegyesület, 1943); valamint Komlós Aladár, II: „Bevezetés a magyar zsidó irodalomba” (kisebb cikkeinek gyűjteménye). – Farkas Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938); Julius von Farkas, *Der un-*

²⁶⁵ (1816–1886); a tiszzaeszlári per idején igazságügyi miniszter.

garische Vormärz, Petőfis Zeitalter (Berlin: Walter de Gruyter, 1943), 56–60. old.: „Das Judentum”. A szerzőnek a zsidó asszimiláció magyar irodalomtörténeti vonatkozásairól kifejtett nézeteire annak idején többen is bírálattal reagáltak. Zsidó szempontból: Komlós Aladár, „Az asszimiláció kora, a magyar irodalom és a zsidók”, *IMIT Évk.* (1940), 170–201 = Komlós Aladár, II, 291–311. old. – Farkas Gyulát (1894–1958) annak idején, Hitlerhez való hűsége miatt, ezüstéremmel tüntették ki („Awarded Silver Medal for Loyalty to Hitler”, in: *Hungary. Basic Handbook* [1944], 25. old. (a kötet bizalmas kézikönyv az angol külügyminisztérium kiadásában).

IX.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK

Schwarz Gábor, „Levél a déli harcterről”, *MZsSz* 32 (1915), 67–74. old. – Blau Lajos, „A világháború a zsidóság világításában”, *MZsSz* 33 (1916), 81–85. old.

Az Ágoston-vitához lásd még: Antal Sándor, *A magyar zsidóság jövődjéje. Felelet dr. Ágoston Péter (...) jogtanárnak* (Nagyvárad: a szerző kiadása, 1917): „A könyv nagy ellenszenvet, izgalmat és csalódást keltett, egyenetlenséget teremtett olyan időben, amikor a szolidaritás a legfőbb érték...” (Előszó). – A vitacikkek egy részét újra kiadta: Hanák Péter (szerk.), *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* (Budapest: Gondolat, 1984). – Ágoston dolgozatának terjedelmesebb részleteit újra kiadta Simon Róbert (szerk.), *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában (Fejlődés-tanulmányok)* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1985), 293–339. old.; a hozzá kapcsolódó vita több hozzászólását pedig *uo.*, 341–365. old.

FÜGGELÉK AZ I. FEJEZETHEZ

MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ-PRIVILÉGIUMOK. BIBLIOGRÁFIA

A kiváltságok, privilégiumok, szerződések, türelmi levelek és egyéb hasonló okmányokban rögzített oltalom adták meg nagymértékben a fennmaradás lehetőségét a XVIII. századi magyar zsidóságnak. A különféle – földesúri, királyi stb. – kiváltságokat Virág István elemzi fentebb (173. old.) idézett munkájában. Alább részletes jegyzék a tárgyban, községenként.

Bánát

1737. A bécsi udvari haditanács privilégiumot adott a Bánátban lakó spanyol zsidóknak („*Spanisch Judenschaft*”). *MZsSz* 3 (1937), 458. sz., 748. old. Vö. Patai György [Raphael Patai], „Mária Terézia ismeretlen rendelete”, *MZsSz* 48 (1931), 100–102. old.

1753. A királynő „meghagyja, hogy azonnal lakoltassák ki a zsidókat a katonai területekről...” (Patai, i. m., 100. old.). *MZsO* XIII, 367–368 old. Bánát ez időben a katonai határőrvidékhez tartozott.

Buda / Budapest

1711. A zsidókra vonatkozó szakasz kivonata azon privilégiumból, melyet Eleonóra Magdaléna Terézia királyné (I. Lipót felesége) adott Budának (*civitas Budensis*). Latin. *MZsO* III, 5–6. old., 2. sz.

Kabold (Sopron vármegye) (Kobersdorf, Ausztria)

1717. Hg. Esterházy Mihály Kabold zsidóságával kötött szerződése és az általa adott kiváltságok. *MZsO* V/2 (1960), 162–164. old., 1069. sz.

Kismárton / Kis-Márton / Kismarton (Eisenstadt, Ausztria)

1690. Hg. Esterházy Pál a Nikolsburgból (Morvaország), illetve Ausztria (Burgenland) több községéből elűzött (1670) és Kismárton területén megtelepedő zsidóknak védelmet ad. *MZsO* II (1937), 180. sz., 171–176. old. – E pontokat tartalmazza egy kivonatos szöveg is: *MZsO* V/1 (1959), 806. sz., 414–415. old. Utal rá *MZsO* V/2 (1960), 224. old., 1104. sz., amely felsorolja a hg. Esterházyak által adott privilégiumokat.

1693. Hg. Esterházy Pál megerősíti Kismárton privilégiumát, és Wertheimer Sámsonot megerősíti rabbi állásában. *MZsO* V/1 (1959), 836. sz., 469–472. old.

1736. A kismártoni zsidóknak és Wertheimer rabbinak hg. Esterházy Páltól és hg. Esterházy Mihálytól kapott privilégiumaik felsorolása. *MZsO* V/2 (1960), 224. old., 1104. sz.

1736. A kismártoni zsidóságnak a hg. Esterházyaktól kapott kiváltságait megvizsgáló bizottság nagyobb pénzbeli szolgáltatást javasol az uradalom javára. *MZsO* V/2 (1960), 225–226. old., 1106. sz.

1800. Utoljára ebben az évben erősíti meg hg. Esterházy Miklós a kismártoni zsidók privilégiumát. Lásd Pollák Miksa, „A nagymártoni zsidók múltjából”, *IMIT Évk.* (1900), 147. old.

Lajtaújfalu (Sopron vármegye)

1720. Hg. Esterházy Mihály megerősíti a Lajtaújfaluban lakó zsidóknak néhai atyjától, hg. Esterházy Páltól kapott privilégiumát. *MZsO* III (1937), 177. sz., 325–329. old.

Lovasberény

1775. Gr. Cziráky László szerződése a lovasberényi hitközséggel. *MZsSz* 4 (1887), 386–390. old.

1798. A lovasberényi zsidók privilégiuma, lásd Weisz Miksa, „Adalékok a magyar zsidók történetéhez”, *MZsSz* 47 (1930), 40–47. old. – Gr. Cziráky László által adott kiváltságlevél a lovasberényi zsidóknak, in: Neumann Sándor, *A lovasberényi zsidó hitközség története 1708-tól napjainkig* (Lovasberényi Izraelita Hitközség, 1912), 17–26. old. – Somkuti Éva, „A lovasberényi zsidó község 1798. évi privilégiumlevele”, in: Farkas Gábor (szerk.), *A zsidók Fejér megyében, 1688–1867* (Székesfehérvár, 1989), 51–56. old.

Nagykanizsa

1786. A nagykanizsai község statutuma, *MZsSz* 2 (1885), 622. old.

Nagymárton

1694. A Nagymárton zsidó hitközségének hg. Esterházy Pál nádor által adott kiváltságlevele, *MZsO* V/1, (1959), 837. sz., 472–475. old.

1800. A nagymártoniak privilégiumát hg. Esterházy Miklós erősíti meg utoljára. Lásd Pollák, „A nagymártoni zsidók...”, *IMIT Évk.* (1900), 147–153. old. „Ezen privilégium érvényessége 1833-ig tartott, de hatása bizonyos tekintetben még mai napig is van” (153. old.).

Németkeresztúr (Deutschkreutz, Ausztria)

1730. A keresztúri zsidók kötelezettségeinek szabályozása a hg. Esterházyak adta védlevél fejében. *MZsO* V/2 (1960), 206–207. old., 1095. sz.

Óbuda / Budapest

1765. Gr. Zichy Erzsébet, a város földesúrnője, tíz évre szóló privilégiumot ad a községnek; Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten* (Budapest, 1901). Azonban „a hitközség a Zichyék védelme alól már a következő évben [1766] a kamara fennhatósága alá került” (289. old.).

1766. A magyar királyi udvari kamarának az óbudai zsidó hitközség számára kiadott védlevele (latin). *MZsSz* 8 (1891), 297–301. old. Lásd még Kohn Sámuel, „Az óbudai zsidó hitközség a múlt század közepe felé”, *MZsSz* 8 (1891), 254–259. old., a privilégium magyar fordításával. „Az e védlevélben foglalt kezdvezmények netovábbját alkotják annak, amit zsidó község a múlt század közepe felé jogokra nézve várhatott. Kötve hisszük, hogy e széles Magyarországon létezett volna még egy zsidó község, mely akkoriban hasonló kedvezményeknek örvendhetett volna. Hisz a zsidók nálunk még e század közepe felé sem bírtak annyi jogokat, mint amennyit e védlevél 1766-ban biztosított az óbudaiaknak” (259. old.).

1798. Az óbudai zsidó község szerződése. Weisz Miksa, *MZsSz* 38 (1921), 16–23. old. „Az 1798-ból, illetve 1800-ból (szárma-

zó) (...) védlevél mutatja a lassú tempót, melyben a zsidók emberi jogaikhoz jutottak, noha ez a védlevél toronymagasságban felülemelkedik sok másutt kiadott védlevél fölött" (16. old.). A továbbiakban a szerző összeveti egymással az 1766. és 1798. évi védleveleket.

Paks

1781. A paksi zsidók szabadalomlevele. *MZsSz* 3 (1886), 502–503. old.

Pápa

1748. A pápai zsidó községnek gr. Esterházy Ferenc által adott védlevele. *MZsSz* 2 (1885), 623–624. old. Megújítva: 1755 (gr. Esterházy Ferenc), 1801 (gr. Esterházy Miklós), 1829 (gr. Esterházy József – gr. Esterházy Mihály). Lásd *MZsO* XIII (1970), 182–183. old., 159. sz.

Pozsony / Pressburg (Bratislava, Szlovákia)

1714. Gr. Pálffy Miklós országbíró, Pozsony megye főispánja a megye területén, Pozsony-Várhegyen lakó zsidóknak védelmet ad. *MZsO* III (1937), 46–53. old. Lásd még Guttman Henrik, „A magyarországi zsidók III. Károly korában”, *MZsSz* 56 (1939), kül. 66–69. old. és Virág, i. m., 38–40. old.

1740. A pozsonyi zsidó községnek gr. Pálffy János nádor, földesúrtól jóváhagyott rendtartási szabályzata („Polizey ordnung”), héberül *Takkanot*, *MZsO* III (1937), 510. sz., 824–843. old. – Max Schay, „Der Schutzbrief der Judengemeinde in Pressburg”, *Jüdisches Archiv*, 2, Heft 1–2 (Okt.–Dez. 1928).

Rohonc (Rechnitz, Ausztria)

1714. Gr. Batthyány Zsigmond szerződése a rohonci zsidó közösséggel az összes jószágain való szabad kereskedés engedélyezése tárgyában. *MZsO* V/2 (1960), 136. old., 1043. sz.

Stomfa (Stupava, Szlovákia)

1772. Gr. Pálffy Miklós privilégiuma a stomfai uradalom zsidóságának. *MZsO* V/2 (1960), 168–174. old., 1075. sz. Megerősítette gr. Pálffy Lipót (1716–1773) 1739-ben, 1755-ben és 1758-ban.

Tata

1758. A tatai zsidóknak a hg. Esterházy uradalomtól engedélyezett politikai szervezete. MZsO XIII (1970), 446–452. old. Előbb már közzétette Goldberger Izidor, „A tatai zsidók politikai szervezete 1758-ban”, MZsSz 48 (1931), 392–400. old., az okmány elemzésével.

1806. Ugyancsak Goldberger Izidor adta ki a tatai uradalom praefectusa által jóváhagyott szabályrendeletet a védelme alatt álló zsidók részére: „A tatai zsidóság szervezete a XIX. század elején”, MZsSz 33 (1916), 19–27. old. Lásd még Goldberger Izidor, „Esterházyak szerződése a tatai zsidó hitközséggel”, IMIT Évk. (1918), 228–242. old.

FÜGGELÉK A III. FEJEZETHEZ

ZSIDÓ KÖZSÉGEK / HITKÖZSÉGEK TÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI²⁶⁶

Aba

Michael Sozan, *Zsidók egy dunántúli falu közösségében* (Debrecen, 1984)

Michael Sozan, „The Jews of Aba”, *East European Quarterly* 20, no. 4 (June, 1986), 179–197. old.

Abaujszántó

Zahava Szász Stessel, *Wine and Thorns in Tokay valley: Jewish Life in Hungary. The History of Abaujszántó* (Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press – Cranbury, NJ: Associated University Presses, 1995)

Abauj-Torna vármegye

Örök fények. *Abauj-Torna vármegye hitközségeinek történetéből* (Bne Brak, 1970)

²⁶⁶ A teljesség igénye nélkül, valamint a csupán az 1918 utáni időszakot felölelő munkák, egylet- és iskola-történetek stb. mellőzésével. Másrészt, a zsidó (hit)község-történetet a szokásosnál kissé lazábban értelmezve, és esetenként figyelembe véve azokat a helytörténeti munkákat is, amelyek az adott község zsidó népességével behatóbban foglalkoznak. További adatokhoz lásd *Pinkas ha-kehillot: Hungariya* (Jerusalem: Yad Vashem, 1975), *passim*; illetve Gonda – Zeke, 345 skk. old. Megjegyzendő, hogy Borovszky Samu *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozatában (1900 k.) szinte minden kötet tartalmaz hosszabb-rövidebb ismertetést az illető térség zsidó községéről is. Egy újabb útikönyvben szintén található helytörténeti adalékok: Orbán Ferenc, *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei* (Budapest: Panoráma, 1991). – Az összeállítás részben az MTA Judaisztikai Kutatócsoport bibliográfiai gyűjtése alapján készült.

Abony

Vajda Béla, „A zsidók története Abonyban és vidékén”, *MZsSz* 13 (1896), és önállóan is (Budapest, 1896)

Albertirsa / Alberti-Irsa

Büchler Zsigmond, *Az albertii-irsai izraelita hitközség és „Chevra-Kadisa” története* (Nagyvárad, 1909)

Arad (Arad, Románia)

Vágvölgyi Lajos, „Az aradi zsidóság múltjából és jelenéből”, *Múlt és Jövő*, 7 (1917), 296–305. old.

Bánát / Bánság

Preyer J., *A bánsági zsidók állapota a XVIII. században* (Temesvár, 1873)

Hans Wolf, *Zur Geschichte der Juden im Banat, 1716–1867* (Timisoara, 1940)

Baja

Kohn Sámuel, „Kohn Schwerin Götz: Élet- és korrajz, 1760–1850”, *MZsSz* 16 (1899), 32–34. old.

Békéscsaba

Révész Fülöp, *A békéscsabai izraelita hitközség múltja és jelene* (Békéscsaba, 1926)

Beregszász (Berehove, Ukrajna)

Jehoshua Halevi, *Berehovo – Beregszász zsidósága képekben* (Tel-Aviv: Berehovo–Beregszász és környéke Zsidóságának Köre, 1989)

Bethlen (Beclean, Románia)

Singer Zoltán (szerk.), *Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarláp-os, Retteg, Nagyilonda és környéke*, I–II (Tel-Aviv, 1970)

Bonyhád

Büchler Sándor, „A bonyhádi zsidó hitközség múltjából”, *MZsSz* (1895), 414–418. old.

Eisner János, *A bonyhádi zsidók története* (Tel-Aviv, 1965)

Schweitzer József – Szilágyi Mihály, *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig* (Budapest: MIOK, 1982), 143–248. old.

Schweitzer József – Szilágyi Mihály, „A Tolna megyei zsidók története 1868-tól 1944-ig”, in: Dobos Gyula (szerk.), *Tanulmányok: Városok, zsidóság, pecsétek, egyesületek...* (Tolna megyei levéltári füzetek, 2) (Szekszárd: A Tolna megyei önkormányzat Levéltára, 1991), 51–95. old.

Leslie Blau, *Bonyhád: A Destroyed Community. The Jews of Bonyhád, Hungary* (New York: Shengold, 1994)

Buda / Budapest

Grünwald Fülöp, *A zsidók története Budán. Vázlat* (Budapest, 1938)

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea, *A zsidó Budapest, I–II*, szerk. Komoróczy Géza (Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)

Burgenlandi hitközségek

(Boldogasszony / Frauenkirchen, Kabold / Kobersdorf, Kismárton / Eisenstadt, Köpcsény / Kittsee, Lakompak / Lackenbach, Nagymárton / Mattersdorf, Németkeresztúr / Deutschkreutz)

Hugo Gold, *Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes* (Tel-Aviv, 1970)

Hermann Schreiber, „In Getto gekaufter Protektion: Die Judengemeinden im Burgenland”, in: *Damals*, 17 (1985), 981–985. old.

Schlomo Spitzer (szerk.), *Beiträge zur Geschichte der Juden im Burgenland* (Ramat-Gan: Universität Bar-Ilan, 1994)

Shlomo Spitzer, *Die jüdische Gemeinde von Deutschkreutz* (Wien, etc.: Böhlau, 1995)

Johannes Reiss (szerk.), *Aus den Sieben Gemeinden. Ein Lesebuch über Juden im Burgenland* (Eisenstadt: Österreichisches Jüdisches Museum, é. n. [1997])

Búdszentmihály / Tiszavasvári

Harsányi László, „A búdszentmihályi hitközség története”, in: *Évkönyv*, 1975/76 (Budapest: MIOK, 1976), 140–164. old., és önállóan is (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, 7) (Budapest: MIOK, 1976)

Celldömölk

Kemény, *A kiscelli zsidók története 1895-ig* (Devecser, 1900)

Csanád vármegyei hitközségek

Kecskeméti Ármin, *A csanádmegyei zsidók története* (Makó, 1929)

Csenger

Slomo Friedmann, *Jizkor-könyv Csenger, Porcsalma és vidéke mártírjainak emlékére* (Tel-Aviv, 1976)

Debrecen

Blau Lajos, „A debreceni zsinagóga építésének története”, *MZsSz* 11 (1894), 22–26. old.

Zoltai Lajos, „A zsidók letelepülése Debrecenben”, *MZsSz* 51 (1934), 18–32. old.

Sós Endre, „A zsidók útja a kálvinista Rómában”, in: Lőwinger Sámuel (szerk.), *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Guttman Mihály emlékére* (Budapest, 1946), 61–80. old., és önállóan is (Debrecen, 1943)

Moshe Élijáhu Gonda, *A debreceni zsidók száz éve* (Tel-Aviv: Debreceni Zsidók Emlékbizottsága – Linotur, 1966 k.)

Végházi István, *Adatok a debreceni zsidóság történetéhez* (Buenos Aires, 1967)

Derecske

Arje Moskovits, *Emlékkönyv. Derecske és vidéke zsidósága / A derecskei zsidó hitközség története* (Tel-Aviv: Derecskei Gyülekezet, 1984)

Dés (Dej, Románia)

Singer Zoltán (szerk.), *Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarláp, Retteg, Nagyilonda és környéke*, I–II (Tel-Aviv, 1970)

Dunaszerdahely (Dunajská Streda, Szlovákia)

Engel Alfréd, *A dunaszerdahelyi hitközség emlékkönyve* (Tel-Aviv: A Dunaszerdahelyi Emlékkönyv Bizottság, 1975; új kiadása: *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1995²).

Eger

Ehrenfeld Arthur (szerk.), *Egri zsidók* (Jeruzsálem: Egri Zsidók Emlékbizottsága, 1975)

Érd

Balaton Katalin, „Az érdi zsidóság története”, in: Králl Csaba (szerk.), *Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából* (Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994), 298–299. old.

Esztergom

Ortutay András, „Az esztergom-szenttamási zsidóság története a bazilika építése idején”, in: *Egyházak a változó világban* (Esztergom, 1991), 477–480. old.

Ortutay András, „Az esztergomi és Esztergom vármegyei zsidóság története a kezdetektől a szabad királyi városba való befogadásig”, *Limes*, no. 1 (1991), 39–47. old.

Fehérgyarmat

Blasz Jenő, *A mi régi Fehérgyarmatunk* (Bnei Brak, 1965)

Fejér vármegye

Pfeiffer Károly, *Fejér vm. 1848 évi zsidóösszeírása* (Közlemények Fejér vármegye levéltárából, 1) (Székesfehérvár, 1940)

Farkas Gábor (szerk.), *A zsidók Fejér megyében, 1688–1867* (A Fejér Megyei Levéltár közleményei, 4) (Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár, 1989)

Földes

Karacs Zsigmond, „Keresztények és zsidók Földesen”, *Évkönyv*, 1985/1991 (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1991), 151–181. old.

Karacs Zsigmond, „Vázlat a földesi zsidók történetéhez”, *Múzeumi Kurír* (1988), 22–25. old.

Gyöngyös

Bachó László, dezséri, *A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig* (Gyöngyös, 1941) [Zsidóellenes!]

Jakab Jenő, *A kórháztól az aggokházáig, 1854–1942* (A gyöngyösi zsidóság múltjából) (Gyöngyös, 1943)

Lőrincz Melinda, „A gyöngyösi zsidóság története”, in: Králl Csaba (szerk.), *Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából* (Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994), 136–137. old.

Horváth László, „Adatok a gyöngyösi zsidóság újkori történetéhez”, in: *Mátrai tanulmányok* (Gyöngyös, 1995), 67–94. old.

Győr

Kemény József, *Vázlatok a győri zsidóság történetéből* (Győr, 1930)

Gyula

Kereskényiné Cseh Edit, *A gyulai zsidóság és a vészkorszak. Dokumentumok* (Gyulai füzetek, 6) (Gyula, 1994)

Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia)

Matthias Eisler [Eisler Mátyás], „Das Gemeindebuch von Alba Iulia”, In: *Sinai*, 1 (1928), 9–16. old.

Matthias Eisler [Eisler Mátyás], „Aus dem Gemeindeleben der Juden in Alba Iulia im XVIII. Jahrhundert”, in: *Sinai*, 2 (1929), 72–82. old.

Matthias Eisler [Eisler Mátyás], „Aus dem Privatleben der Juden von Siebenbürgen im XVIII. Jahrhundert”, in: *Sinai*, 3 (1931)

Hajdúsági hitközségek

(Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Vámspéc)

Kardos Pál, *Adalékok a hajdúböszörményi zsidóság történetéhez* (Hajdúböszörmény: Hajdúböszörményi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség, 1949)

Harsányi László, *Adalékok a hajdúvárosok zsidóságának történetéhez* (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, 4) (Budapest: MIOK, 1970).

Hatvan

Németi Gábor, „A hatvani zsidóság története”, in: Králl Csaba (szerk.), *Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából* (Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994), 328–333. old.

Héthárs (Lipany, Szlovákia)

Grosswirth Jenő, *A héthárs-lipjanyi zsidóság története* (Jeruzsálem, 1980)

Hódmezővásárhely

Silberstein Adolf, *Hódmezővásárhelyi zsidók* (Hódmezővásárhely: Izr. Hitközség, 1943)

Kovács István, *et al.* (szerk.), *A hódmezővásárhelyi zsidóság, 1740–1993* (Hódmezővásárhely, 1994)

Hőgyész

Schweitzer József – Szilágyi Mihály, *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig* (Budapest: MIOK, 1982), 337–366. old.

Jászsági hitközségek

Szabó Adolf, *Adalékok a jászberényi zsidó hitközségi élet és a jászberényi zsidó iskolaiügy kialakulásának történetéhez, 1850–1889* (Kézirat, Jászberény, 1904)

Kálmán Ödön, *A zsidók letelepülése a Jászkunságban. Eredeti oklevelek alapján* (Magyar zsidó monográfiák, 1) (Budapest: Múlt és Jövő – Athenaeum, 1916)

Kaposvár

Harsányi László, „A kaposvári zsidók múltjának kezdetei”, in: *Évkönyv, 1977/78* (Budapest: MIOK, 1978), 187–202. old.

Szili Ferenc (szerk.), *Zsidósors Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a holocaustig* (Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1994)

Kárpátaljai hitközségek

Herman Dicker, *Piety and Perseverance. Jews from the Carpathian Mountains* (New York: Sepher-Hermon Press, 1981)

Shlomo Rozman, *Sefer shefer harerei Kedem* (Brooklyn, NY: Zichron Kedoshim, 1991)

Karcag

Herskó Mózes, *A karcagi zsidók története* (Jeruzsálem: Karcagi Zsidók Emlékbizottsága, 1977)

Herskó Mózes, *A karcagi zsidó temető* (Karcag, 1990)

Laha Prinster, *A karcagi zsidók története* (Tel-Aviv, 1997)

Kassa (Košice, Szlovákia)

Enten Manó, „Zur Geschichte der Juden in Košice“, *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Tschechoslovakei* (1931/32)

Jehuda Schlanger, *Divrei yemei kehillat Košice* (Bnei Brak, 1993)

Kászony / Kaszony (Kaszony, Ukrajna)

Joseph Eden (Einczig), *The Jews of Kaszony, Subcarpathia* (New York: J. Eden, 1988)

Kecskemét

Bárány József, „A kecskeméti zsidók történetéből“, in: *IMIT Évk.* (1899), 102–126. old.

Ö. Kovács József, „A kecskeméti zsidók polgárosodása, 1790–1848“, *Levéltári Szemle*, no. 4 (1987), 30–43. old.

Ö. Kovács József, „Mintavétel Kecskemét XVIII. századi történetéből: A mezővárosi társadalom és a zsidóság“, in: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.), *Bács-Kiskun megye múltjából*, X (Kecskemét, 1989), 391–432. old.

Ö. Kovács József, „Betelepedés és lakosítás Kecskeméten a XVIII–XIX. században (Különös tekintettel a zsidók helyzetére)“, in: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.), *Bács-Kiskun megye múltjából*, XII (Kecskemét, 1993), 147–172. old.

Hornyik János [1812–1885], *A kecskeméti zsidók története* (Levéltári füzetek: Bács-Kiskun megye, 2), a szöveget gondozta stb. Ö. Kovács József (Gyula: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1988)

Ö. Kovács József, *Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század* (Kecskeméti füzetek, 6) (Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft. stb., 1996)

Keszthely

Czoma Zsófia, *A keszthelyi zsidóság társadalomtörténete, 1848–1945* (Szakdolgozat, ELTE) (Budapest, 1993)

Kiskunhalas / Kiskunfélegyháza

Nagy Szeder István, „A halasi izraeliták története”, in: uő, *Kiskunhalas város egyházainak, iskoláinak és közművelődésének története* (Kiskunhalas, 1936)

Virág Tibor, *A kiskunfélegyházi zsidóság története* (Kézirat, 1991)

Ö. Kovács József, „A kiskunhalasi zsidóság társadalomtörténete a XVIII–XIX. században”, in: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.), *Bács-Kiskun megye múltjából*, XI (Kecskemét, 1992), 81–151. old.

Ö. Kovács József, „Kisvárosi zsidók a XIX. században (Kiskunhalas)”, in: Mikó Zs. (szerk.), *Rendi társadalom – polgári társadalom*, 4 (Debrecen, 1995), 145–161. old.

Ö. Kovács József, *Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század* (Kecskeméti füzetek, 6) (Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft. stb., 1996)

Kismarton / Kis-Márton (Eisenstadt, Ausztria)

Marcus Horovitz, *Zur Geschichte der jüdischen Gemeinde in Eisenstadt* (1869)

Alexander Wolf – Erwin Markbreiter, *Geschichte der Juden in Eisenstadt*

Kisvárdá

Jólesz Károly (szerk.), *Emlékkönyv. Kisvárdá és környéke zsidósága* (Tel-Aviv: Kisvárdá és környéke Egyesült Izraeli Bizottsága – Lahav, 1980)

Kolozsvár (Cluj, Románia)

Shlomo Zimroni – Jehuda Schwartz (szerk.): *Le-zekher kehilla Kolozsvár–Klausenburg–Cluj* (Tel-Aviv, 1968)

Carmilly-Weinberger, Mózes (szerk.), *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (New York, 1970; Kolozsvár, 1988²)

Kovács Kis Gyöngyi, „A város egyenrangú polgáiraiként. A kolozsvári zsidók emancipáció utáni történetéhez”, *Korunk*, Harmadik folyam, 2, no. 8 (1991), 1023–1028. old.

Komárom-Esztergom megye

Kelemen Emma, „A Komárom-Esztergom megyei zsidóság rövid története”, in: Králl Csaba (szerk.), *Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*

(Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994), 92–95. old.

Köpcsény (Kittsee, Ausztria)

Schlomo Spitzer, „Fejezetek Köpcsény zsidó községének történetéhez”, in: *Évkönyv, 1992–1995* (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1995), 222–240. old.

Körmend

Bernstein Béla, „A zsidók története Vas megyében: Körmend”, in: *Bernstein Béla emlékkönyv* (Partes populorum minores alienigenae), szerk. Mózer Ibolya (Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke, 1998), 178–185. old.

Szántóné Balázs Edit, „A körmendi zsidóság és hitközségének rövid története”, in: Bundics Antal Miklós, *et al.*, *A körmendi egyházközségek és hitközség története* (Körmend: Körmend város önkormányzata, 1993), 481–562. old.

Szántóné Balázs Edit, „Adalékok a zsidóság történetéhez Körmenden”, in: Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva (szerk.), *„...és hol a vidék zsidósága?...”* (Centrál-Európa alapítványi Könyvek, 2) (Budapest, 1994), 191–214. old.

Kőszeg

Bernstein Béla, „A zsidók története Vas megyében: Kőszeg”, in: *Bernstein Béla emlékkönyv* (Partes populorum minores alienigenae), szerk. Mózer Ibolya (Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke, 1998), 185–189. old.

Harsányi László, *A kőszegi zsidók* (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, 6) (Budapest, 1974)

Lendva (Lendava, Szlovénia)

Lazar Beáta – Gašpar Mirjana, *A lendvai zsidóság* (Lendava / Lendva, 1997)

Léva (Levice, Szlovákia)

Steiner Ignác, *A lévai izr. hitközség története* (Léva, 1903)

Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš, Szlovákia)

Herzog Emil, *A zsidók története Liptó-Szt.-Miklóson* (Budapest, 1894)

Losonc (Lučenec, Szlovákia)

Neumann Sándor, *A losonci zsidó hitközség története* (Budapest, 1912)

Lovasberény

Neumann Sándor, *A lovasberényi zsidó hitközség története 1708-tól napjainkig* (Lovasberény: Izraelita Hitközség, 1912)

Mád

Lewy Arie (szerk.), *Mád zsidó hitközsége* (Jeruzsálem, 1974)

Magyarláros (Târgu Lăpuș, Románia)

Singer Zoltán (szerk.), *Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarláros, Retteg, Nagyilonda és környéke*, I–II (Tel-Aviv, 1970)

Makó

Rácz Sándor, „Makó és a zsidóság”, in: *Csongrád megyei honismereti híradó* (1984), 57–61. old.

Máramaros

Grünwald Lipót, *A máramarosi zsidók története* (1909)

Sh. Y. Gros – Yitshok Yosef Kohen (szerk.), *Marmaros Book / Sefer Marmarosh: Meah u-ve-shishim kehilot kedoshot* (Tel-Aviv: Bet Marmarosh, 1983)

Margitta (Marghita, Románia)

Kleinman Aharon (Eliezer) (szerk.), *Margitta és vidéke zsidóságának sorsa. Emlékkönyv* (Jeruzsálem, 1973)

Marosvásárhely (Târgu Mureș, Románia)

Jichak Perri (Friedmann) (szerk.), *A marosvásárhelyi zsidóság története. Adalékok, kommentárok, okmányok és kiegészítések...*, I–II (Tel-Aviv, 1977)

Mátészalka

Grünwald Fülöp, „Sárospatak – Mátészalka – Paks”, in: *Évkönyv*, 1971/72 (Budapest: MIOK, 1972), 130–144, s. kül. 134 skk. old.

Farkas József, *A zsidók Mátészalka társadalmában* (Studia folcloristica et ethnographica, 25) (Debrecen, 1989).

Grünwald Fülöp – Harsányi László – Schüick Jenő, *Öt község* (Budapest, 1972)

Pelle János, „Zsidók egy óriásközségben. Mátészalka 1945-ig”, *Valóság*, 33, no. 10 (1990. október), 76–86. old.

Mezőkövesd

Jakov Avni (Steiner György), *Mezőkövesd és környéke* (Petah Tikva, 1972; Jerusalem: Yad Vashem, 1993)

Kápolnai Iván, „Mezőkövesd zsidó lakossága a 19. században”, *Matyóföld* (1986/87), 13–20. old.

Miskolc

Spira Salamon, *A miskolci hitközség története*

Shlomo Pasternak, *Miskolc és környéke. Emlékkönyve a szent gyülekezetnek Hidasnémetitől Mezőkövesdig és Ózdtól Szerencsig* (Bnei Brak, 1970)

Schüick Jenő, „A miskolci hitközség múltjából”, in: *Évkönyv*, 1971/72 (Budapest: MIOK, 1972), 155–161. old.

Grünwald Fülöp – Harsányi László – Schüick Jenő, *Öt község* (Budapest, 1972)

Munkács (Mukačeve, Szlovákia)

Rékai Miklós, et al., *Keserű gyökér. A munkácsi zsidók hagyományos kultúrája* (Budapest: Néprajzi Múzeum, 1995)

Rékai Miklós, *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Néprajzi tanulmány (Budapest: Osiris Kiadó, 1997)

Nagyatád

Orsós Sándor, „Szemelvények a nagyatádi zsidóság történetéből”, in: Králl Csaba (szerk.), *Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából* (Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994), 392–393. old.

Nagybánya (Baia Mare, Románia)

Naftali Stern (szerk.), *Nagybánya és vidéke mártírjainak emlékkönyve* (Bnei Brak, 1979)

Jichak Josef Cohen, *Gal-eyd le-yahadut Nagybanya* (1996)

Nagyecsed / Ecsed

Zvi Sosowitz, *Ha-bait she-haya – ha-churban be-Nagyecsed* (1991)

Nagyilonda (Ileanda, Románia)

Singer Zoltán (szerk.), *Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarláp-os, Retteg, Nagyilonda és környéke*, I-II (Tel-Aviv, 1970)

Nagykálló

Harsányi László, „A nagykállói zsidók történetéhez”, in: *Évkönyv, 1971/72* (Budapest: MIOK, 1972), 145–154. old.

Szilágyi-Windt László, *A kállói cádik. A nagykállói zsidóság története* (Tel-Aviv: Neographika, 1960)

Grünwald Fülöp – Harsányi László – Schüick Jenő, *Öt község* (Budapest, 1972)

Kiss Gábor, „A nagykállói zsidó hitközség történetéből”, in: *Szabolcs-szatmári Szemle*, no. 1 (1991), 51–58. old.

Nagykároly (Carei, Románia)

Schönfeld Lázár, *A nagykárolyi zsidó hitközség múltjából* (Nagykároly, 1916)

Nagykőrös

Salamon Samu, *A zsidók története Nagykőrösön* (Törökszentmiklós, 1905, 1926²)

Nagykunsági hitközségek

Herskó Mózes, *A nagykunsági zsidók településtörténete és demográfia* (Karcag: Izr. Hitközség, 1991)

Nagymárton / Nagy-Márton / Nagymarton (Mattersdorf, Ausztria)

Pollák Miksa, „A nagymartoni zsidók múltjából”, in: *IMIT Évk.* (1900), 145–166. old.

Max Grunwald, „Mattersdorf”, in: *Jahrbuch für jüdische Volkskunde* (1924/25), 402–563. old.

Fritz P. Hodik, *Beiträge zur Geschichte der Mattersdorfer Judengemeinde im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Eisenstadt, 1975)

Nagymihály (Michalovce, Szlovákia)

Mordechay Ben-Zeev (Mori Farkas) (szerk.), *The Book of Michalovce* (Tel-Aviv: Committee of Michalovce Emigrants in Israel, 1969)

Nagyszöllős (Vinohradiv, Ukrajna)

Shmuel ha-Kohen Weingarten, *Sefer zikkaron le-kehilat Selish ve-ha-sevivah*, sajtó alá rend.: Joseph H. Klein – Yakov Moshe Holender (Holländer) (Tel-Aviv, 1976)

Várad Sternberg János, „Memento. A nagyszöllősi zsidó közösség múltjából”, in: *Kárpátalja*, no. 9 (1991), 10. old.

Nagyvárad (Oradea, Románia)

Lakos Lajos, *A várad zsidóság története hiteles levéltári adatok alapján* (Nagyvárad, 1912)

Sós Endre, *A nagyvárad zsidók útja* (Budapest: Libanon, 1943)

Katona Béla (szerk.), *Várad viharban* (Nagyvárad, 1946)

Schön Dezső, et al. (szerk.), *A tegnap városa. A nagyvárad zsidóság emlékkönyve* (Tel-Aviv: Nagyváradról elszármazottak Egyesülete Izraelben, 1981)

Mózes Teréz, *Várad zsidók. Emlékére azoknak, akiknek Várad az otthon volt* (Nagyvárad: Literátor Könyvkiadó, 1995)

Cvi Groszman (szerk.), *Sefer zikkaron le-yahadut Grosswardein* (Tel-Aviv, 1984)

Mózes Teréz, *Bevezetett kőtáblák* (Nagyvárad, 1993)

Blum László, *Monografia evreilor din Oradea si Judetul Bihor* (Kézirat, é. n.)

Varga Jenő, *Részletek a nagyvárad zsidók történetéből, 1903–1953* (Kézirat, é. n.)

Nógrád vármegyei hitközségek

Telek Béla, „Adalékok a Nógrád megyei zsidóság történetéhez (1725–1848)”, in: *Nógrádi Történeti Évkönyv* (1989), 99–115. old.

Nyíregyháza

Béla Bernstein, „Die Anfänge der Judengemeinde in Nyíregyháza”, in: Alexander Scheiber (szerk.), *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw* (Budapest 1947), 51–62. old.

Gervai Sándor, *Nyíregyháza zsidósága élete* (Jeruzsálem, 1963)

Harsányi László, „A nyíregyházi zsidók történetéhez”, in: *Évkönyv*, 1973/74 (Budapest: MIOK, 1974), 74–89. old.

Riczu Zoltán, *Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán* (A Jósza András Múzeum kiadványai, 34) (Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 1992)

Óbuda / Budapest

Kohn Sámuel, „Az óbudai zsidó hitközség a múlt század közepe felé”, *MZsSz* 8 (1891), 254–259. old.

Bató J. Lipót, „Adalékok az óbudai hitközség és chevrák történetéhez”, *MZsSz* 23 (1906) – 24 (1907), és külön is (Budapest: Athenaeum, 1907)

Gál Éva, „Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez”, in: *Évkönyv*, 1975/76 (Budapest: MIOK, 1976), 101–121. old.

Gál Éva, „Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században”, *Századok*, 126 (1992), 3–34. old.

Gál Éva, *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988)

Gál Éva, *Óbuda, 1541–1848* (Budapest: Budapest Főváros III. kerületének Önkormányzata, 1990)

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, I–II, szerk. Komoróczy Géza (Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)

Ózd

Dobosy László, *Ózd és Putnok környéki 54 település zsidó családjai, temetői, mártírjai* (Kézirat, Ózd, 1985)

Paks

Grünwald Fülöp, „Sárospatak – Mátészalka – Paks”, in: *Évkönyv*, 1971/72 (Budapest: MIOK, 1972), 130–144, s kül. 137 skk. old.

Vajda Zsigmondné, „Egy régi hitközség emlékeiből”, in: *Évkönyv*, 1971/72 (Budapest: MIOK, 1972), 241–244. old.

Grünwald Fülöp – Harsányi László – Schüch Jenő, *Öt község* (Budapest, 1972)

Schweitzer József – Szilágyi Mihály, *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig* (Budapest: MIOK, 1982), 249–334. old.

Bencze Barnabás, „A paksi zsidóság története”, in: Králl Csaba (szerk.), *Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából* (Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994), 190–194. old.

Pápa

Láng Jehuda-Gyula, *A pápai zsidóság emlékkönyve* (Tel-Aviv: Izraelben élő pápai zsidók Emlékbizottsága, 1973)

Hudi József, „A pápai zsidó község és önkormányzata, 1748–1848”, in: Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva (szerk.), *...és hol a vidék zsidósága? ...* (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek, 2) (Budapest, 1994), 39–58. old.

Pécs

Cserkúti Adolf, *Az első pécsi zsidók* (Pécs, 1914)

Wallenstein Zoltán, *Adalék a Pécsi Izr. Hitközség történetéhez* (Pécs, 1926)

Weisz Gábor, *A pécsi izraelita hitközség monográfiája* (Pécs: Izr. Hitközség Elöljárósága, 1929)

Katona Péter, „A Pécsi Izr. Hitközség története”, in: *Pécs-baranyai ismertető* (1934)

Sós Endre, *Zsidók a magyar városokban* (Budapest, 1947)

Schweitzer József, *A pécsi izraelita hitközség története* (Budapest: MIOK, 1966, 1994²), 49–51. old.

Pest / Budapest

Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig* (Budapest: IMIT, 1901)

Groszmann Zsigmond, „A Pesti Izr. Hitközség története”, in: *A Pesti Izr. Hitközség fennállása 125. évfordulójának megünneplése* (Budapest, 1925)

Groszmann Zsigmond, „A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története”, in: Guttmann Mihály, et al. (szerk.), *Emlékkönyv Hevesi Simon (...) papi működésének negyvenedik évfordulójára* (Budapest, 1934), 126–172. old.

Vörös Károly, „A budapesti zsidóság két forradalom között”, *Kortárs*, 30 (1986), no. 12, 100–117. old. = *uő*, *Hétköznapiak a polgári Magyarországon* (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1997), 187–205. old.

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, I–II, szerk. Komoróczy Géza (Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)

Pesterzsébet / Budapest

Krishaber Béla, „A pesterzsébeti zsidók históriája”, in: *Zsidó Évkönyv* (1927)

Porcsalma

Friedmann Shlomo, *Jizkor-könyv. Csenger, Pocsalma és vidéke mártírjainak emlékére* (Tel-Aviv, 1966)

Pozsony / Pressburg (Bratislava, Szlovákia)

Grünwald Lipót, *A pozsonyi zsidók története* (Pozsony, 1910)

Benyovszky Károly – Grünsfeld Izidor, *Pressburger Ghettobilder* (Bratislava, 1932)

Hugo Gold, *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in der Vergangenheit und Gegenwart* (Brno, 1932)

H. Flesch, *Die Juden und die Judengemeinde in Bratislava* (h. n., é. n.)

Szabó Imre, *A pozsonyi zsidó* (Cluj, é. N. [1935 k.] [Regény])

Pöstyén (Piešťany, Szlovákia)

Sh. Grunwald, *Gedenkbuch der Gemeinden Piestany und Umgebung* (Jerusalem, 1969)

Rákospalota / Budapest

Aharoni (Duschinszky) Ráchel, *A rákospalotai zsidó hitközség története* (Tel-Aviv: Rákospalotai Emlékbizottság, 1978)

Retteg (Reteag, Románia)

Singer Zoltán (szerk.), *Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarláp, Retteg, Nagyilonda és környéke*, I–II (Tel-Aviv, 1970)

Rohonc (Rechnitz, Ausztria)

Schneider Vilmos, *A rohonci zsidók 1848 évi összeírása* (Szombathely, 1939)

Sarkad

Grosz Manó (szerk.), *A 100 éves sarkadi zsidóság emlékkönyve (1837–1937)* (Sarkad, 1937)

Sáros vármegyei hitközségek

Austerlitz Tivadar, *A sárosmegyei zsidók története*

Sárospatak

Grünwald Fülöp – Harsányi László – Schück Jenő, *Öt község* (Budapest, 1972)

Zohar (Fényes) Asher, *Emlékfoszlányok. A sárospataki zsidó hitközségről a Holocaust előtt* (Beer-Sheva, 1993)

Sátoraljaújhely / Újhely

Fodor Sámuel, „A sátoraljaújhelyi hitközség története”, in: *Magyar Zsidó Almanach* (1911)

Meir Sas / Szász Méir, *Vanished Community in Hungary. The History and Tragic Fate of the Jewish Újhely and Zemplén* (Toronto, 1986) / *Sátoraljaújhely és Zemplén vármegye zsidóságának története* (1986)

Dankó Istvánné Majnik Márta, *Adalékok és emlékek Sátoraljaújhely zsidóságának XX. századi történetéhez* (Sátoraljaújhely, 1994)

Siklós

Silberstein Adolf, *A Siklói Izraelita Hitközség története* (Siklós: Izr. Hitközség – Talmud-Tóra Egylet, 1933)

Siófok

Matyiko Sebestyén József, *Zsidók Siófokon* (Debrecen, é. n.)

Somogy vármegye

Szili Ferenc (szerk.), *Zsidósors Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a holocaustig* (Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1994)

Sopron

Pollák Miksa, *A zsidók története Sopronban a legrégebbi időkől a mai napig* (Budapest: IMIT, 1896) / *Die, Geschichte der Juden in Oedenburg* (Wien, 1929)

Raab Márton, *Sopron megye zsidóságának múltjából és jelenéből* (Sopron, 1955)

Raab Márton, „Sopron zsidóságának múltjából és jelenéből”, *Soproni Szemle*, 11 (1957), 244–252. old.

Ferdinand Opll (szerk.), Johannes Reiss – Katalin G. Szende, *Jüdisches Eisenstadt – jüdisches Sopron / Ödenburg* (Linz: Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1997)

Szende G. Katalin (szerk.), *Soproni Szemle*, 99, no. 1 (1995) [Különszám]

Szamosújvár (Gherla, Románia)

Michael Bar-On (Deutsch) – Benjamin Herskovits (szerk.), *Szamosújvár, Iklód és környéke mártírjainak emlékére* (Tel-Aviv, 1971)

Szatmár–Bereg vármegyei hitközségek

Csiszár Árpád, „A szatmári és a beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig”, in: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* (1981–1983), 421–440. old.

Fazekas Rózsa, „A Szatmár megyei zsidóság társadalmi rétegződése a XIX. század közepén”, in: Kríza Ildikó (szerk.), *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 193–202. old.

Gábor Anna, „A zsidók betelepődése a mai Szabolcs-Szatmár megyébe a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig”, in: Kríza Ildikó (szerk.), *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 187–192. old.

Szatmárnémeti (Satu Mare, Románia)

Stern Mór (szerk.), *A szatmári zsidók útja. Történeti tanulmány a szatmári zsidó közösség múltjából* (Szatmár, 1931)

Naftali Stern (szerk.), *Emlékezz Szatmárra! A szatmári zsidóság emlékkönyve* (Bnei Brak, 1984)

Szeged

Reizner János, *Történelmi vizsgálatok a zsidók szegedi letelepülése körül* (Szeged, 1885)

Lőw Immanuel – Kulinyi Zsigmond, *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig* (Szeged: A szegedi zsidó hitközség, 1885), 182–204. old.

Marjanucz László, *A szegedi zsidó családok a 19. században* (Szeged művelődéstörténetéből, 6) (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1988)

Zombory István (szerk.), *A szegedi zsidó polgárság emlékezete* (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1990)

Székesfehérvár

Steinherz Jakab, „A székesfehérvári zsidók története (1851–1885)”, *MZsSz* 10 (1893), 548–558, 622–627; 11 (1894), 102–109, 177–190, 539–546, 623–637. old., és önállóan is: *A székesfehérvári zsidók története visszaköltözésüktől a jelenig (1840–1892)* (Budapest, 1895)

Bernstein Béla, „A székesfehérvári zsidók története”, *MZsSz* 11 (1894)

Kállay István, „Zsidók Székesfehérvárott, 1715–1848”, in: Farkas Gábor (szerk.), *A zsidók Fejér megyében, 1688–1867* (Székesfehérvár, 1989), 28–33. old.

Farkas Gábor, „Zsidók letelepedése Székesfehérváron és az asszimilációs folyamat, 1840–1868”, in: Farkas Gábor (szerk.), *A zsidók Fejér megyében, 1688–1867* (Székesfehérvár, 1989), 42–50. old.

Benjamin Ravid – Eliezer Even, *Emlékezz!* (1998)

Szekszárd

Szilágyi Mihály, „Szekszárdi zsidók a dualizmus korában”, in: *Évkönyv, 1992–1995* (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1995), 211–221. old.

Szenice (Senica, Szlovákia)

Mandl Bernát, „A szenicei zsidók történetéhez”, in: *IMIT Évk.* (1914), 212–224. old.

Franz Komjáti, *Die Geschichte einer Gemeinde...* (Tel-Aviv, 1972)

Szentes

Harsányi László, *A szentesi izr. hitközség története* (Budapest, 1970)

Szilágy vármegyei hitközségek

Giladi Dávid (szerk.), *Salaj–Szilágy megye zsidóságának emlékkönyve* (Tel-Aviv, 1989)

Szlovákia / Szlovenszkó

Lányi Menyhért – Propperné Békefi Hermin, *Szlovenszkói zsidó hitközségek története* (Kassa: Athenaeum, 1933)

Eugen Bárkány – Ľudovít Dojč, *Židovské náboženské obce na Slovensku* (Bratislava: Vydavateľstvo Vesna, 1991) [Községként]

Szolnok

Heves Kornél, „A szolnoki hitközség története”, in: *Új Hiszekegy* (1938), 299–325. old.

Varga Béla, *A szolnoki zsidóság története, 1840–1944* (Szolnok, 1994)

Szombathely

Bernstein Béla, *A zsidók története Szombathelyen* (Budapest, 1914), és új kiadásban in: Bernstein Béla, „A zsidók története Vas megyében: Szombathely”, in: *Bernstein Béla emlékkönyv* (Partes popolorum minores alienigenae), szerk. Mózer Ibo-ly (Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke, 1998), 96–178. old.

Ö. Kovács József, „A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig”, *Vasi Szemle*, 2 (1985), 248–273. old.

Tapolca

Mayer Dénes, *A tapolcai zsidóság története* (Kézirat, Tapolca, 1991)

Tóth József, *A tapolcai zsidóság vázlatos története és szerepe a város életében* (Tapolca, 1994)

Tapolcsány (Teplicany, Szlovákia)

Jehoshua Robert Buchler, *Tapolcany. The Story of a Perished Ancient Community* (Lahavot Haviva, 1989)

Tasnád (Tășnad, Románia)

Abraham Fuchs (szerk.), *Tasnad. A Historical Description in Memory of the Jewish Community in Tasnad (Transylvania), Its Surroundings and the Yeshiva of Maharam Brisk, from Their Beginnings till after the Holocaust* (Jerusalem, 1973)

Tata / Tata-Tóváros

Goldberger Izidor, „A tatatóvárosi zsidóság története”, in: Hevesi Simon, et al. (szerk.), *Tanulmányok Blau Lajos (...) emlékére* (Budapest, 1938), 112–127. old. = MZsSz no. 7–12 (1936), 216–231. old.; és külön is (Budapest, 1938)

Gyüsi Jászló, ifj., „Adalékok és dokumentumok a tatai zsidóság múltjából”, *Limes*, no. 1 (1991), 48–54. old.

Gyüsi László, ifj., „A tatai zsidóság történetének alakulása 1867-ig”, *Új Forrás*, no. 5 (1995), 45–60. old.

Temes vármegyei hitközségek

Singer Jakab, „Temes megye és a zsidók polgárosítása”, in: *IMIT Évk.* (1907), 145–162. old.

Temesvár (Timișoara, Románia)

Moritz [Mór] Löwy, „Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865”, in: *Jubelschrift zur Feier des 25-jährigen Bestehens der innerstädtischen Synagoge zu Temesvár* (Szegedin, 1890)

Blau Lajos, „Vázlatok a temesvári zsidók történetéből 1865-ig”, *MZsSz* 8 (1891), 129–131. old. [Löwy könyvének recenziója]

Singer Jakab, *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században* (Seini / Szinérváralja, 1928)

Tiszafüred

Orbánné Szegő Ágnes, *A tiszafüredi zsidóság története és demográfia* (Tiszafüred: Füredi Kaszinó Egyesület, 1995).

Tiszavasvári: lásd Búdszentmihály

Tokaj

Hefkovichs Henrik, „Izraelita hitközség”, in: Mosolygó József, *Tokaj* (Budapest, 1930), 84–87. old.

Balassa Iván, „Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedésében (1791–1841)”, in: *Évkönyv, 1981/82* (Budapest. MIOK, 1982), 5–47. old.

Bencsik János, *Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században* (Miskolc – Tokaj, 1993), 305 skk. old.

Zelenák István, *Tokaji zsidó emlékek* (Tokaj: Tokaj Város Önkormányzata, 1999)

Tolna vármegye

Schweitzer József – Szilágyi Mihály, *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig* (Budapest: MIOK, 1982)

Schweitzer József – Szilágyi Mihály, „A Tolna megyei zsidók története 1868-tól 1944-ig”, in: Dobos Gyula (szerk.), *Tanulmányok: Városok, zsidóság, pecsétek, egyesületek...* (Tolna megyei levéltári füzetek, 2) (Szekszárd: A Tolna megyei önkormányzat Levéltára, 1991), 51–95. old.

Torna (Turnianske Podhradie, Szlovákia)

Chaviva Gassner-Guttmann, *Torna-Turna nad Budvou zsidósága* (h. n. [Izrael], 1970 k.)

Újpest / Budapest

Szilágyi-Windt László, *Az újpesti zsidóság története* (Tel-Aviv, 1975)

Újvidék (Novi Sad, Jugoszlávia)

Radó Imre – Major József, *A novisadi zsidók története* (Novisad, 1930)

Eugen Werber, „Zur Geschichte der jüdischen Gemeinde in Novi Sad (Neusatz)”, *Studia Judaica Austriaca* (1980), 93–109. old.

Ungvár (Užhorod, Szlovákia)

Horovitz Mór, *A zsidó hitközség története* (Ungvár, 1912)

Vaja

Elaine Kalman Naves, *Journey to Vaja. Reconstructing the World of a Hungarian-Jewish Family* (Montreal, etc.: McGill-Queen's University Press, 1996)

Várpalota

Singer Ábrahám, *A várpalotai izraelita hitközség története. Palota város történetéből* (Várpalota: Rabbiság, 1921)

Abraham Singer, „Aus der Geschichte der jüdischen Gemeinde in Palota (Várpalota)”, *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft*, 18 (Frankfurt a. M., 1927)

Vas vármegyei hitközségek

(Celldömölk, Jánosháza, Muraszombat, Németújvár, Rohonc, Sárvár, Simonyi, Szalónak, Szentgotthárd, Vasvár)

Nagy József, „Falusi zsidó-élet Vas megyében”, in: *IMIT Évk.* (1914), 174–205. old.

Bernstein Béla, „A zsidók története Vas megyében”, *MZsSz* (1912–1915), új kiadásban in: *Bernstein Béla emlékkönyv* (Partes populorum minores alienigenae), szerk. Mózer Ibolya (Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke, 1998), 25–214. old.

Löwinger Avraham (szerk.), *A vasi zsidók. Emlékére a mártírhalált szenvedett Vas megyei zsidóságnak* (Jaffa: Izraelben élő Vas megyei zsidók Emlékbizottsága, 1974)

Veszprém

Kun Lajos, *A veszprémi zsidóság története, 1840–1892* (Karcag, 1932)

Kun Lajos, *A veszprémi zsidóság múltja és jelene* (Veszprém, 1932)

Szendi Attila, *Zsidók Veszprém városában. Különös tekintettel az 1848. évi zsidóösszeírásra* (Szakdolgozat) (Miskolc, 1996)

Chaim Chermesh (Kaszás Mihály), *A vár árnyékában. A veszprémi zsidóság történetéből* (Tel-Aviv, 1988) [Regény]

Zemplén vármegyei hitközségek

Goldberger Izidor, „Zemplén vármegyei zsidó családfők az 1811–12. években...” (Sátoraljaújhely, 1910)

Goldberger Izidor, *Adalékok Zemplén vármegye zsidóságának történetéhez* (Sátoraljaújhely, 1913)

Zenta (Senta, Jugoszlávia)

Péjin Attila, „A zentai zsidóság rövid története”, in: *Honismereti Közlemények* (Kecskemét) (1992)

Zombor (Sombor, Jugoszlávia)

Guttmann Simon, *A zombori zsidók története* (Sombor, 1928)

E. H. Spitzern, *Kehillat Somber be-hurbanah* (Jerusalem, 1970)

Zsámbék

Gál Éva, „Zsidók Zsámbékon a XVIII. században”, in: *Évkönyv*, 1983/84 (Budapest: MIOK, 1984), 142–156. old.

FÜGGELÉK A VI. FEJEZETHEZ

GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGÜK FOLYTÁN NEVEZETES SZEMÉLYEK / CSALÁDOK ÉS VÁLLALATAIK

Engel József

Engel József az erdőhasznosítás és a faanyag gyári feldolgozása terén működött.

Halmos Károly, *A századforduló két nagyvállalkozó családjának* [Engel József és Neuschloss Emil] összehasonlítása (Budapest, 1983)

Halmos Károly, „Vergleich der Geschichte von zwei Unternehmerfamilien...”, in: Vera Bácskai (szerk.), *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa* (Budapest: Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx Universität für Wirtschaftswissenschaften, 1986), 285–333. old.

Goldberger, budai, család

Kállai László, *A 150 éves Goldberger gyár. Magyar textilipar-történelem, 1784–1934* (Budapest: Textil-Ipar Újság kiadása, 1935)

Jenei Károly – Gáspár Ferenc – Sipos Péter, *A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztály, 1970)

Gutmann család

Kerecsényi Edit, „A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába”, in: *Zalai Gyűjtemény*, 12 (Zalaegerszeg, 1979), 147–165. old.

Hatvany család

Koncz E. Katalin, *A hatvaniaktól a Hatvanyakig. Kísérlet egy nagyvállalkozó család pályájának elemzésére* (Budapest, 1982)

Koncz E. Katalin, „Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Grossunternehmerfamilien (Die Familien Haggemacher und Hatvany-Deutsch)”, in: Vera Bácskai (szerk.), *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa* (Budapest: Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx Universität für Wirtschaftswissenschaften, 1986), 335–417. old.

Hatvany Lajos, *Urak és emberek* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961) [Családtörténeti kulcsregény]

Kornfeld Zsigmond

Radnóti József, *Kornfeld Zsigmond* (Budapest, é. n. [1931?]).

Krausz Simon

A budapesti angol követség a Magyarországon szerepet játszó személyiségekről adott 1928. évi jelentésében azt mondja Krauszról: „(...) rendkívüli okos, (...) bár inkább szerencsejátékos [gambler], mint szolid üzletember.”²⁶⁷ – Emlékirataimhoz lásd fentebb.

Kövér György, „Egy magánbankár a XIX. században – Krausz Simon”, *Valóság*, 30, no. 9 (1987. szeptember), 56–62. old.

Lánczy Leó

Makai Ernő (szerk.), *Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Lánczy Leó munkássága, beszédei és dolgozatai* (Budapest: Grafikai Intézet, 1907)

Halmos Károly, „Lánczy Leó (1852–1921)”, *Valóság*, 35, no. 1 (1992. január), 49–53. old.

Neuschloss Emil

Fakereskedő és építési vállalkozó volt. – Lásd fentebb, 226. old.
Halmos, i. m. (*A századforduló...*)

Wahrman Mór

Büchler Sándor, „Wahrman Mór életrajza”, *MZsSz* 10 (1893), 7–15. old.

Mérei Gyula, „Wahrman Mór”, *IMIT Évk.* (1943), 313–343 old.

²⁶⁷ Leading personalities in Hungary, Public Record Office, F. O./371, 12 939, C2552.

Vörös Károly, „Mór Wahrmann: A Jewish Banker in Hungarian Politics in the Era of the Dual Monarchy”, in: *Jews in the Economy* (1992), 187–195. old. / „Wahrmann Mór: Egy zsidó politikus a dualizmus korában”, *Budapesti Negyed*, 3, no. 2 (1995) 22–30. old.

Weiss, csepeli, család

Varga László, *A csepeli gyáróriás kialakulásának története* (Budapest, 1981)

Varga László, „Manfred Weiss: The Profile of a Munitions King”, in: *Jews in the Economy* (1992), 196–209. old.

Varga László, „Egy fináncnökés karrier. A Weiss-család és Weiss Manfréd”, *Történelmi Szemle*, 26 (1983), 36–63. old.

MUTATÓK

SZEMÉLYNEVEK

A

Ábrányi Kornél 194
Adler, Nathan M. 184
Ady Endre 153, 154
Ágoston Péter 158–162, 195
Aharoni (Duschinszky) Ráchel 217
Alexander Bernát 145
Alexanderson, Jehonatan, R. 65,
66, 180
Angyal Dávid 167
Antal Sándor 195
Apponyi Albert, gr. 99, 186
Austerlitz Tivadar 218
Avni, Jakov (Steiner György) 212

B

Baal-Sém-Tov, Jiszraél / Best 76
Bacher Vilmos 69, 151
Bachó László, dezséri 205
Bácskai Vera 174, 189, 226, 227
Bakonyi László 182
Balassa Iván 223
Balaton Katalin 205
Ballagi Ernő 176, 178
Ballagi Mór *lásd* Bloch Móric
Bamberger, Seligmann B. 184
Bánóczi József 151, 165, 171, 185
Barabás Györgyi 164
Barandi, Johann 44
Bárány József 208
Barany, George 179

Barbi, Meir, R. 70
Bárkány, Eugen 221
Barna Jónás 171
Bar-On, Michael (Deutsch) 219
Barta István 190
Barton György 163
Bary József 127, 133, 191, 192
Bary Zoltán 191
Bató J. Lipót 215
Batthyány Lajos, gr. 19, 49
Batthyány Zsigmond, gr. 199
Beer János 50, 66
Beer, Slomo 28
Beksics Gusztáv 187
Bencze Barnabás 216
Bencsik János 223
Ben-Zeev, Mordechay / Mori
Farkas 214
Benyovszki Károly 217
Beregi Ármin 160
Berend T. Iván 188
Bernstein Béla 47, 49, 52, 159, 176,
177, 210, 214, 220, 221, 224
Best *lásd* Baal-Sém-Tov, Jiszraél
Bettelheim Samu 161
Bihl, Wolfdieter 167
Birkenthal, Ber 27
Bismarck, Otto von, hg. 130
Blasz Jenő 205
Blau Lajos 159, 185, 186, 195, 204,
222

Blau, Leslie 203
Bleichröder (család) 117
Bloch Móric / Ballagi Mór 62
Blum László 214
Body, Paul 182
Bogdányi Mór 133
Bona Gábor 177
Borovszky Samu 48, 201
Boskovitz, Hirsch Fassel 73, 74
Bosnyák Zoltán 190
Braham, Randolph L. 190
Bright, Richard 44
Bródy Ernő 176
Bródy Sándor 153
Buchanan, Sir Andrew 123
Buchler, Jehoshua Robert 221
Bundics Antal Miklós 210
Burak, Moses J. 69
Büchler Sándor 17, 30, 37, 60, 64,
69, 165, 171, 172, 176, 180, 198,
202, 216, 227
Büchler Zsigmond 202

C

Carmilly-Weinberger, Moshe /
Mózes 16, 150, 185, 209
Chermesh, Chaim / Kaszás Mi-
hály 224
Chmielnicki, Bohdan 17
Cholnoky Jenő 145
Chorin Áron, R. 59, 74–76, 180
Cohen, Jichak Josef *lásd* Kohen,
Yitshok Yosef
Cooperman, Bernard D. 13
Crossik, G. 179
Czigány Lóránt 167
Cziráky László, gr. 19, 197
Czoma Zsófia 208

CS

Cs. Szabó László 167
Csach Arnold 171
Csáky Albin, gr. 111–113
Csáky, Moritz 194

Cserkúty Adolf 216
Csetényi Imre 165, 176
Csiszár Árpád 219
Csoma Zsigmond 210, 216
Csukási Fülöp 171

D

Dankó Istvánné Majnik Márta
218
Deák, George 189
Deáky Zita 210, 216
Dékány Géza 187
Delitzsch, Franz 133
Dersi Tamás 110, 188, 193
Dessewffy Aurél, gr. 41
Deutsch (család) *lásd* Hatvany
(család)
Deutsch Bernát 117
Deutsch Henrik 183
Deutsch Ignác 117
Deutsch József 117, 118
Deutsch *lásd* Bar-On, Michael
Deutsch, hatvani (család) *lásd*
Hatvany (család)
Dicker, Herman 207
Dobos Gyula 203, 223
Dobos Ilona 181
Dobosy László 215
Dojè, Ęudovít 221
Domán István, R. 170
Domján, Thomas 182
Don, Jehuda 172
Dr. Pethő *lásd* Prohászka Ottokár
Drumont, Eduard-Adolphe 140
Dubnov, Simon 166

E

Eckhart Ferenc 188
Eden, Joseph 208
Ehrenfeld Arthur 205
Ehrentheil Mór 107, 108, 187
Eichstadt, V. 189
Einhorn, Ignaz 52, 53; *lásd még*
Horn Ede

Eisenstadter, Meir 68
Eisler, Matthias / Mátyás 72, 206
Eisner János 202
Eisner Jenő 90, 98, 99
Elbogen, Ismar 48
Elek Judit 193
Elemér Oszkár *lásd* Jászi Oszkár
Eleonóra Magdaléna Terézia (I. Lipót felesége) 196
Eliav, Mordechai 87
Elliot, Sir Henry G. 128
Elsner, Johann Gottfried 44
Ember Győző 168, 172
Engel Alfréd 204
Engel József 226
Enten Manó 208
Eötvös József, br. 13, 40, 41, 43, 56, 57, 62, 81, 84, 88, 96–98, 103, 104, 178, 182, 184
Eötvös Károly 127, 131, 132, 135, 191, 192
Eötvös Lóránt, br. 112, 158
Erdős Veronika 163
Erlanger (család) 117
Esterházy, hg. (család) 19, 26, 34, 200
Esterházy Ferenc, gr. 199
Esterházy József, gr. 199
Esterházy Mihály, hg. 196–198
Esterházy Miklós, hg. 197–199
Esterházy Pál, hg. 19, 20, 197, 198
Ettlinger, Jakob 184
Even, Eliezer 220

F

Fábri Anna 192
Farkas Albert 83
Farkas Gábor 197, 205, 220
Farkas József 211
Farkas, Julius von / Gyula 152, 194, 195
Farkas, Mori *lásd* Ben-Zeev, Mordechai
Fassel *lásd* Boskovitz

Fazekas Árpád 193
Fazekas Rózsa 219
Fejérváry Géza, br. 187
Fejős Zoltán 170
Felkai László 170, 171
Fenyő István 40
Fenyő Miksa 153
Ferenc József, I. (Habsburg) 53, 92, 113
Fiala János 181
Fischer, Rolf 190
Flesch, H. 217
Floud, R. 179
Fodor Sámuel 219
Forster, Bernhard 139
Frankel, Zacharias 73
Friedlieber Albert 81
Friedmann Bernát 132, 134
Friedmann Dénes 164
Friedmann *lásd* Perri, Jichak
Friedmann, Cvi Hirsch 79
Friedmann, Shlomo 204, 217
Frojimovics Kinga 164, 169, 203, 215, 217
Fuchs, A. 170, 222
Funták Sándor 132
Fürst Aladár 182

G

G. Szende Katalin 219
Gábor Anna 173, 219
Gábor Ignác 165
Gál Éva 215, 225
Galambos Ferenc 164
Galántai József 111, 188, 193
Gáspár Ferenc 226
Gašpar Mirjana 210
Gassner-Guttman, Chaviva 223
Gazda Anikó 169
Gervai Sándor 214
Giladi Dávid 221
Gladius 192
Gold, Hugo 203, 217
Goldberger, budai (család) 118, 226

- Goldberger Izidor 69, 180, 200, 222, 224
 Goldhammer, Leo 51
 Goldziher (család) 166
 Goldziher Ignác / Ignaz 166
 Gonda László / Moshe Élijáhu 163–165, 167, 171, 173, 175, 177, 193, 201, 204
 Gotta, Friedrich 190
 Gratz Gusztáv 140, 169
 Grishaber, Jichak, R. 75
 Gros, Sh. Y. 211
 Grosswirth Jenő 207
 Grosz Manó 218
 Groszman, Cvi 214
 Groszmann Zsigmond 54, 66, 82, 84, 86, 87, 104, 176, 180, 182, 188, 216
 Grunwald, Max 212
 Grunwald, Sh. 217
 Grünfeld, Izidor 217
 Grünwald / Grünvald Fülöp 17, 18, 53, 151, 165, 172, 173, 182, 203, 211, 212, 215, 218
 Grünwald Lipót 211, 217
 Grünwald Miksa 16, 31, 173, 174, 179
 Guttmann Henrik 174, 199
 Guttmann Mihály 185, 213
- GY**
 Gyüsi Jászló 222
- H**
 Habsburg (dinasztia) 27, 39, 114–116, 167, 173
 Hajdú Tibor 194
 Hajnóczi R. József 91
 Halevi, Jehoshua 202
 Haller József, gr. 38, 39, 175
 Halmos Károly 226, 227
 Hanák Péter 145, 160, 168, 179, 189, 191, 195
 Handler, Andrew 77, 181, 190, 193
 Hantsch, Hugo 167
 Haraszti György 163, 164, 180
 Harsányi László 203, 206, 207, 210, 212, 215, 218, 220
 Hatam Szofér *lásd* Sofer (Szofer), Mose
 Hatvany / Deutsch / hatvani Deutsch / hatvani Hatvany-Deutsch (család) 117, 118, 226, 227
 Hatvany Bertalan, br. 118
 Hatvany Lajos, br. 118, 153, 160, 227
 Hatvany Lili, br. 118
 Hatvany-Deutsch (család) *lásd* Hatvany stb. (család)
 Hatvany-Deutsch József 118
 Házi Jenő 21, 165
 Heckenhast Gusztáv 168
 Hefkolics Henrik 222
 Hegedűs Géza 166
 Hegedűs Sándor 193
 Heller Bernát, R. 98
 Heller, Cvi (Zevi) Hirsch, R. 65
 Hercegh Matild 191
 Herskó Mózes 207, 212
 Herskovits, Benjamin 219
 Herzl Tivarad / Theodor 190
 Herzog Emil 210
 Heves Kornél 221
 Hevesi Simon, R. 176, 179, 222
 Heyd, Michael 15
 Hildesheimer, R. Israel Azriél 87–89, 92, 94, 182, 184
 Hirsch, Markus 184
 Hirsch, Samson Raphael, R. 185
 Hirschler Ignác 84, 85
 Hirschler Ignác 84, 85, 89,
 Hirschler Imre 186
 Hitler, Adolf 195
 Hochmuth, Abraham, R. 72, 183
 Hodik, Fritz P. 212

Holdheim, Samuel 63
Holender (Holländer), Yakov
Moshe 212
Holländer Leó, R. 67, 68
Hóman Bálint 16, 168, 187
Horánszky Nándor 132
Horn Ede 141; *lásd még* Einhorn,
Ignaz
Hornyák János 208
Horovitz (Horowitz), Paul / Pál
lásd Hurwitz, Shraga Feivel
Horovitz Mór 223
Horovitz, Marcus 209
Horváth Boldizsár 56
Horváth László 206
Horváth Zoltán 146, 152
Hudi József 216
Hurwitz, Shraga Feivel, R. /
Horovitz (Horowitz), Paul /
Pál 67, 68

I

I. Tóth Zoltán 163, 169
Ignotus / Veigelsberg Hugó 153
Istóczy Győző 121–126, 128, 130,
138–140, 142
Iványosi-Szabó Tibor 208, 209

J

Jakab Jenő 205
Jászi Oszkár / Elemér Oszkár (ál-
név) 160
Jehlicska Ferenc 145
Jeiteles Lipót 59
Jenei Károly 226
Jochmann, Werner 139
Jókai Mór 141, 177
Jólesz Károly 209
Jólesz László 166, 181
Josef, Jichak 212
József, II. (Habsburg) 21, 24, 25,
28–31, 34, 36, 59, 171, 174, 175
Jud Süß 173
Juhász Gyula 192

K

Kállai László 226
Kállay István 220
Kállay Ödön 50, 52
Kalman Naves, Elaine *lásd* Naves,
Elaine Kalman
Kálmán Ödön 207
Kampmann, Wanda 15
Kann, Robert A. 12, 175
Kápolnai Iván 212
Karacs Zsigmond 205
Karády Viktor 179
Kardos Pál 206
Karniel, Joseph 175
Károly, III. 27, 28, 174, 199
Károlyi Ede / Eduard, gr. 178
Károlyi Sándor, br. / gr. 19, 25
Kaszás Mihály *lásd* Chermesh,
Chaim
Kászonyi A. 192
Katona Béla 214, 216
Katus László 168, 194
Katz, Jacob 12, 13, 61, 180, 185
Katz, Menahem (Wannfried) /
Menahem Prossnitz, R. 132, 133
Katzburg, Nathaniel 86, 88, 166,
175, 179, 183, 190, 201
Kaufmann Dávid, R. 171, 173
Kayserling, Moritz 192
Kecskeméti Ármin, R. 165, 204
Kecskeméti Károly 37, 38, 42, 44,
176
Kelemen Emma 209
Kemény 204
Kemény József 206
Kempelen Béla 164
Kepecs József 169
Kerecsényi Edit 226
Kereskényiné Cseh Edit 206
Kereszty Viktor 110
Kern Jakab 40
Kis Lázár 173
Kiss Gábor 77, 212
Kiss József 152

Klaniczay Tibor 152
Klein Miksa, R. 185
Klein, Joseph H. 214
Kleinman, Aharon 211
Kóbor Tamás 153
Kohen, Yitshok Yosef / Jichak
Josef Cohen 211, 212
Kohn Sámuel, R. 69, 165, 180, 198,
202, 215
Kohn Schwerin Götz 64, 68, 69,
180
Kollonich Lipót, gr. 22
Kolosváry-Borcsa Mihály 189
Komjáti, Franz 220
Komlós Aladár 62, 150, 179, 180,
194, 195
Komoróczy Géza 164, 203, 215,
217
Komoróczy György 27
Koncz E. Katalin 226, 227
Kornfeld Simon 227
Korniss Ferenc 134
Kosáry Domokos 15, 175
Kossuth Lajos 39, 42, 44, 49, 52, 84,
158
Kovács Alajos 169, 173
Kovács Endre 168
Kovács Ferenc 147, 187
Kovács István 207
Kovács Kis Gyöngyi 209
Kozma Andor 189
Kövér György 188, 189, 227
Králl Csaba 205, 206, 209, 212, 216
Krausz Sámuel, R. 151
Krausz Simon 166, 227
Krausz Tamás 15
Krausz, Sigmund / Zsigmond 82,
183
Krishaber Béla 217
Kríza Ildikó 165, 170, 181, 219
Krúdy Gyula 192, 193
Kubinszky Judit 190
Kulinyi Zsigmond 72, 220
Kun Lajos 224

Kurzweil, Arthur 165
Küllös Imola 170

L

Láczér Dénes 47
Lagarde, Paul de 133
Lakos Lajos 214
Lánczy Leó 227
Landau, Jehezekel, R. 34, 35, 75
Láng Jehuda-Gyula 216
Lányi Menyhért 221
Laszlo (László), Ernő 172
László, Nikolaus 176
Lazar Beáta 210
Lengyel György 189
Levisohn Salamon 60
Lewy, Arie 211
Lipót, I. (Habsburg) 22, 23, 196
Litván György 146
Loew, William N. 72
Lónyai Menyhért, gr. 44
Lőrincz Melinda 206
Lőw Immanuel, R. 72, 73, 182, 220
Lőw Lipót / Leopold, R. 59, 65,
69, 72-75, 77, 81, 82, 85, 178,
180, 182
Lőwinger Sámuel 176, 185, 204
Löwy, Moritz / Mór 222
Lukács György 187
Lukács Leó 161
Lukinich Imre 97, 178
Luzzatto, Sámuel 60

M

Macartney, Carlyle A. 167
Magos, George 172
Major József 223
Makai Ernő 227
Mályusz Elemér 33, 174
Mandl, Bernhard / Bernát 25, 28,
31, 165, 171, 220
Mannheimer, Jichak Noach, R. 72
Marczali Henrik 29, 146, 166, 167,
169, 174, 177

Marczali Poly 166
Marcziányi György / Georg von 140
Mária Terézia (Habsburg) 23, 26,
173, 196
Marjanucz László 220
Markbreiter, Erwin 209
Marr, Wilhelm 125, 139
Marschalko Lajos 193
Marton Ernő 44, 172
Matyiko Sebestyén József 218
Mayer Dénes 221
Mayer, Sigmund 48
McCagg, William O., Jr. 12, 167,
175
Meisel Farkas Alajos / Wolf Alois
40, 178
Meisels, Dov B. 184
Mendel, Menahem 80
Mendelssohn, Moses 30, 54, 60, 61
Mérei Gyula 137, 143, 144, 168,
227
Mezei Mór 81, 178
Mezey Ferenc 53, 103, 105, 106,
158, 187
Mike Gyula 157
Mikszáth Kálmán 134, 135, 193
Mócsy Antal 144
Moess Alfréd 169
Monson, Edmund 123
Monthalambert, Charles Forbes
de 97
Mori Farkas *lásd* Ben-Zeev, Mor-
dechay
Móricz Zsigmond 153
Moskovits, Arje 204
Moskovits, Aron 171
Moskovits, Cvi, R. 170
Mosolygó József 222
Mosse, George L. 175, 179
Mózer Ibolya 210, 221, 224
Mózes Teréz 214
Munkácsi Bernát 165
Munkácsi Ernő 165
Müntz, Mose, R. 65, 75, 78

N

Nagy József 224
Nagy Szeder István 208
Naményi Ernő 180
Nathan, Paul 140, 192
Naves, Elaine Kalman 223
Nemeskürty István 192
Németi Gábor 206
Neumann Sándor 197, 210
Neuschloss Emil 226, 227
Nöldeke, Theodor 133

O

Ónody Géza 128, 141
Opál, Ferdinand 219
Oppenheimer, Sámuel 27, 173
Oppenheimer, Wolf 22
Orbán Ferenc 201
Orbánné Szegő Ágnes 222
Orsós Sándor 212
Ortutay András 205
Osvát Ernő 153
Oszetzky Dénes 174
Osztern Rózsa 180

Ö

Ö. Kovács József 208, 209, 221
Österreicher, Mose Eliezer 28

P

Pach Zsigmond Pál 16, 168, 169
Paget, John 44
Paldy Róbert 191
Pálffy János, gr. 199
Pálffy Lipót, gr. 199
Pálffy Miklós, gr. 19–21, 199
Pasternak, Shlomo 212
Pásztor Mihály 181
Patai György / Raphael, R. 196
Pauler Tivadar 194
Péchy Tamás 128
Péjin Attila 224
Pelle János 212
Perri, Jichak (Friedmann) 211

Péter László 167
Pethő, Dr. lásd Prohászka Ottokár
Petőfi Sándor 49
Pfeiffer Károly 205
Philippson, Ludwig, R. 183, 185
Phipps, Eric 128
Pietsch, Walter 17, 18, 20, 21, 44
Pikler Gyula 145, 146
Pinkert, Alexander Friedrich 142
Pollák Miksa, R. 165, 197, 198,
212, 218
Preyer, J. 202
Prinster, Laha 207
Prohászka Ottokár / Dr. Pethő
(álnév) 111
Propperné Békefi Hermin 221
Prossnitz, Menahem lásd Katz,
Menahem
Puskás Julianna 189
Pusztai (Bányai) Viktória 164,
203, 215, 217
Püski Sándor 192

R

Raab Márton 219
Raab-Epstein, Irene 168
Rác Sándor 211
Radó Imre 223
Raj Tamás, R. 151, 163, 165
Rákóczi Ferenc, hg., II. (fejede-
lem) 25
Ránki György 188
Rappaport, Slomo Yehuda Leib,
60
Ravid, Benjamin 220
Reich Ignác, R. 107, 165, 183, 187
Reiss, Johannes 203
Reizner János 219
Rejtő István 135, 193
Rékai Miklós 212
Reuss, Rod. 192
Révész Fülöp 202
Richtmann Mózes, R. 35, 174, 180
Riczu Zoltán 215

Riehl, W. H. 54
Rosenthal Naftali, R. 60
Rosenthal Salamon, R. 60, 65
Roth, Ernst / Ernő, R. 186
Rothschild (család) 117
Rothschild, Lionel Nathan 117
Rozman, Shlomo 207
Ruppel, Julius 140
Ruppin, Arthur 15

S

Salacz Gábor 193
Sándor Iván 193
Sándor Pál 177
Sándor Vilmos 169
Sapira / Sapiro (család) 78–80
Sapiro, Cvi Elimelech 78
Sapiro, Cvi Hirsch 78
Sapiro, Hajjim Eleazar 79
Sapiro, Slomo 78
Sarf József 127
Sarf Móricz 127, 131, 135
Sarkady István 188
Sas Andor 25, 173
Sas, Meir / Szász Méir 218
Scharf lásd Sarf
Schay, Max 199
Scheiber Sándor, R. / Alexander
17, 18, 151, 163–166, 172, 173,
181, 214
Scheiberné Bernáth Livia 164, 166
Schickert, Klaus 191
Schill Salamon 185
Schlanger, Jehuda 208
Schlesinger, Wolf 23
Schmelzer Imre, R. 163
Schneider Vilmos 217
Schnitzer, Ármin 166
Schossberger Henrik 118
Schossberger Simon Vilmos, tor-
nyai / br. tornyai Tornyai-
Schossberger 118
Schön Dezső 181, 214
Schönborn Fridrik, gr. 19, 25

- Schönfeld Lázár 213
 Schöpflin Aladár 152
 Schreiber *lásd* Sofer
 Schreiber, Hermann 203
 Schulhof Izsák 166
 Schück Jenő 212, 215, 218
 Schwab, Leib / Löw / Arszlán, R.
 59, 62, 65, 68, 69
 Schwartz, Jehuda 209
 Schwarz Gábor 187, 195
 Schwarz Salamon 128
 Schweitzer Gábor 165, 177
 Schweitzer József, R. 165, 169, 170,
 186, 202, 203, 207, 215, 216, 223
 Seton-Watson, G. H. / Hugh N.
 167, 175
 Silber, Michael K. 11, 61, 64, 176,
 189
 Silberstein, Adolf 207, 218
 Simon László 176
 Simon Róbert 195
 Simon, Michel 22, 28, 173
 Simonyi Iván 141, 142
 Singer Ábrahám, R. 224
 Singer Jakab 222
 Singer Zoltán 202, 204, 211, 212,
 217
 Sipos Péter 226
 Sofer (Szofer), Mose, R. / Moses
 Schreiber / Hatam Szofér 13,
 66, 68–71, 73, 180
 Sofer, Abraham Samuel Benjamin
 Wolf, R. 71, 87
 Sofer, Akiva, R. 71
 Sofer, Simcha Bunem, R. 71
 Solymosi Eszter 128, 129, 192–194
 Somkuti Éva 197
 Sós Endre 204, 214, 216
 Sosowitz, Zvi 213
 Sozan, Michael 201
 Spira György 168
 Spira Salamon 212
 Spitzer, Benjamin Solomon Zal-
 man 107, 108
 Spitzer, Schlomo 180, 203, 210
 Stein Artur 113, 177, 188
 Stein Meyer Miksa 164
 Steiner György *lásd* Avni, Jakov
 Steiner Ignác 210
 Steiner, Jesaia 79
 Steiner, Jesaia 79
 Steinerherz Jakab 178, 220
 Stern Mór 219
 Stern, Edith 193
 Stern, Naftali 212, 219
 Stern, Selma 173
 Stern, Solomon 186
 Stessel, Zahava Szász 201
 Stöcker, Adolf 141
 Strack, Hermann 133
 Strbik Andrea 164, 203, 215, 217
 Sükösd Mihály 193
- SZ**
- Szabad György 54, 55
 Szabó Adolf 207
 Szabó Dániel 144
 Szabó Imre 217
 Szabó Miklós 194
 Szabolcsi Lajos 131, 159, 187
 Szabolcsi Miklós 152, 167
 Szabolcsi Miksa 104, 131, 133, 187
 Szakály Ferenc 166
 Szalay László 178
 Szalontay Mihály 191
 Szántó Sámuel 38
 Szántó Simon 183
 Szántóné Balázs Edit 210
 Szász József 143, 190, 194
 Szász Méir *lásd* Sas, Meir
 Szatmári Mór 129, 140
 Szauder József 152
 Széchenyi István, gr. 39, 42–44, 84
 Szécsi József 164
 Székely János 159
 Székely Miksa 132
 Szekfű Gyula 16, 119, 152, 166,
 168, 187

Szemere Bertalan 51, 177
Szende G. Katalin 219
Szendi Attila 224
Szigethy Gábor 40
Szilágyi István 189
Szilágyi Mihály 170, 202, 203, 207,
215, 220, 223
Szilágyi Sándor 187
Szilágyi-Windt László 77, 212
Szili Ferenc 207

T

Tanárky Gedeon 97
Táncsics Mihály 49
Taub, Jichak Eizik, R. 77, 181
Teitelbaum, Eleazer Niszan, R. 78
Teitelbaum, Hajjim Cvi, R. 78
Teitelbaum, Hananja Jom-Tov
Lipa, R. 78
Teitelbaum, Jekutiel Jehuda, R.
78–80
Teitelbaum, Joel, R. 78
Teitelbaum, Mose, R. 78, 79
Telek Béla 214
Tencer Pál 165, 181
Thane, P. 179
Tisemenitz, Mesullam, R. 70
Tisza Kálmán, gr. 54, 56, 128
Tomasewszki, Jerzy 15
Tornyai-Schossberger, tornyai,
br. (család) 118; *lásd még*
Schossberger Simon Vilmos
Tóth Jánosné 191
Tóth József 221
Tóth László 119
Török Pál 172
Trefort Ágoston 54–56, 98, 99, 101,
124, 125, 178

U

Ullmann, baranyavári (család)
117

V

Vágó Béla / Vago, Bela 175, 179,
190
Vágvölgyi Lajos 202
Vajda Béla 202
Vajda Zsigmondné 215
Vámbery Ármin 166
Váradi Sternberg János 214
Vardy, Stephen B. 40, 44, 178
Varga Béla 221
Varga F. János 146
Varga Jenő 214
Varga László 173, 228
Vázsonyi Vilmos 104, 105, 187
Végházi, Stephen / István 189,
204
Veigelsberg Hugó *lásd* Ignotus
153
Venetianer Lajos 52, 53, 72, 85, 88,
91, 148, 159, 163, 178
Verhovai Gyula 129
Virág István 173, 196
Virág Tibor 209
Volly István 181
Vörös Éva 210, 216
Vörös Károly 188, 216, 228

W

Wachstein, Bernhard 20, 32, 173
Wahrmann (család) 117
Wahrmann Mór 227, 228
Wallenstein Béla 216
Weidlein, Johann 190
Weingarten, Shmuel ha-Kohen
214
Weiss, csepeli (család) 118, 228
Weiss Bertold 118
Weiss Manfréd, csepeli, br. 118,
228
Weiss, Josef 80
Weisz Gábor 216
Weisz Miksa, R. 67, 69, 197, 198

Weisz Pál, R. / Meir Weiss 170
 Wekerle Sándor (id.) 113
 Wenckheim Béla, br. 122
 Werber, Eugen 223
 Wertheimer Sámson, R. 27, 173, 197
 Wessely, Naftali Herz 30
 Weszprémy Kálmán, ifj. 148
 Windt László 223
 Wlassics Gyula, br. 186, 188
 Wodianer (család) 117
 Wolf, Alexander 209
 Wolf, Hans 202

Z

Zeke Gyula 163–165, 167, 169,
 171, 173, 177, 193, 201

Zelenák István 223
 Zeller Árpád 184, 186
 Zichy, gr. (család) 23, 198, 215
 Zichy Antal, gr. 43
 Zichy Erzsébet, gr. 198
 Zichy Nándor, gr. 19, 112
 Zimroni, Shlomo 209
 Zipser, Meir / Majer 73, 74
 Zohar / Fényes, Asher 218
 Zoltai Lajos 204
 Zombory István 180, 220
 Zweig, Arnold 193

ZS

Zsoldos Jenő 49, 51, 135, 176, 177,
 179, 194

HELYNEVEK

A

Aba 201
 Abaújszántó 201
 Abaúj-Torna vármegye / megye
 201
 Abony 202
 Alba Iulia *lásd* Gyulafehérvár
 Alberti–Irsa *lásd* Albertirsa
 Albertirsa / Alberti–Irsa 202
 Alsó-Ausztria *lásd* Ausztria
 Altona 184
 Amerika 51, 126
 Amszterdam 133
 Anglia 11, 14, 123, 184
 Arad 74, 75, 177, 202
 Auschwitz 78
 Ausztria 14, 17, 18, 28, 33, 51, 56,
 96, 101, 112, 117, 119, 124, 133,
 141, 171, 172, 197

B

Baia Mare *lásd* Nagybánya
 Baja 64, 68, 69, 202

Balassagyarmat 74
 Bánát (Bánság) 196, 202
 Beclean *lásd* Bethlen
 Bécs / Wien 17, 28, 61, 65, 72, 107,
 117, 120, 123, 167, 171, 196
 Békéscsaba 202
 Belz 80
 Beregszász / Berehove 202
 Berehove *lásd* Beregszász
 Berlin 87, 139
 Bethlen / Beclean 202
 Bihar vármegye / megye 214
 Bodrogkeresztúr 79
 Boldogasszony / Frauenkirchen
 33, 203
 Bolechov (Galicia) 27
 Bonyhád 202, 203
 Boroszló *lásd* Breslau
 Bosznia-Hercegovina 128
 Bratislava *lásd* Pozsony
 Braunschweig 68
 Breslau / Boroszló / Wrocław 73
 Brooklyn (NewYork) 78

Buda *lásd* Budapest
Budapest 49, 64, 71, 100, 107, 108,
123, 133, 136, 141, 145, 146, 168,
203, 216, 217, 223; ~-Buda 18,
21-23, 33, 184, 196, 203; ~-Cse-
pel 118; ~-Óbuda 19, 23, 30, 33,
65, 74, 75, 107, 118, 180, 198,
215; ~-Pest 28, 30, 48, 64, 65, 68,
72, 74, 81, 82, 84, 87, 88, 116, 117,
145, 171, 216, 217; ~-Pesterzsé-
bet 217; ~-Rákospalota 217;
~-Újpest 223

Burgenland 33, 197, 203

Búdszentmihály *lásd* Tiszavas-
vári

C

Carei *lásd* Nagykároly

Celldömök / Kiscell (Kis-Czel)
204

Chemnitz 142

Cluj *lásd* Kolozsvár

CS

Csanád vármegye / megye 204

Cseh-Morvaország 17, 31, 59,
101; *lásd még* Csehország

Csehország 60, 61

Csenger 204

Csepel *lásd* Budapest

Csongrád vármegye / megye 211

D

Damaszkusz 128

Debrecen 204

Dej *lásd* Dés

Derecske 204

Dés / Dej 204

Deutschkreutz *lásd* Németke-
resztúr

Drezda (Dresden) 141, 142

Drochobicz 78

Dunajská Streda *lásd* Dunaszer-
dahely

Dunántúl 72, 201, 207, 218

Dunaszerdahely / Dunajská Stre-
da 204

Duna-Tisza köze 100

E

Ecsed *lásd* Nagyecsed

Eger 205

Eisenstadt *lásd* Kismárton

Eperjes 67

Érd 205

Erdély 16, 23, 89, 91, 93, 98, 184,
206

Észak-Afrika 15

Észak-Alföld 77

Eszlár *lásd* Tiszaeszlár

Esztergom 111, 205

Esztergom vármegye / megye
205

Esztergom-Szenttamás 205

Európa 70, 96, 139

F

Fehérgyarmat 205

Fejér vármegye / megye 197,
205

Földes 205

Franciaország 14, 63, 133, 140

Frankfurt a. M. 69, 185

Frauenkirchen *lásd* Boldogasz-
szony

G

Galicia 13, 18, 27, 41, 43, 76-78,
101, 127, 129, 172

Gherla *lásd* Szamosújvár

Grosswardein *lásd* Nagyvárad

GY

Gyöngyös 205

Győr 206

Győr vármegye / megye 130

Gyula 206

Gyulafehérvár / Alba Iulia 206

H

Hajdú vármegye / megye 130
 Hajdúság 206
 Hajdúböszörmény 206
 Hajdúdorog 206
 Hajdúhadházi 206
 Hajdúnánás 206
 Hajdúszoboszló 206
 Hamburg 83
 határőrvidék, déli – délkeleti 17
 Hatvan 117, 118, 206
 Hegyalja *lásd* Tokaj
 Hejőcsaba 65, 180
 Hét község / *seva kehillot* (Boldogasszony, Kabold, Kismárton, Köpcsény, Lakompak, Nagymárton, Németkeresztúr) 33, 34
 Héthárs / Lipany (Lipjanyi) 207
 Heves vármegye / megye 136
 Hidasnémeti 212
 Hódmezővásárhely 207
 Hőgyész 207

I

Ileanda *lásd* Nagyilonda

J

Jászság 207
 Jászberény 207
 Jászkunság 207
 Jeruzsálem 71, 109

K

Kabold / Kobersdorf 33, 196, 203
 Kanizsa *lásd* Magyarakanizsa
 Kaposvár 207
 Karcag 207
 Kárpátalja 19, 207, 208
 Kárpátok 25
 Kassa / Košice 208
 Kászony 208
 Kecskemét 208
 Kelet-Európa 11, 127

Keresztúr *lásd* Németkeresztúr
 Keszthely 208
 Kis-Czel / Kiscell *lásd* Celldömök
 Kiskunfélegyháza 209
 Kiskunhalas 209
 Kismárton / Kis-Márton / Kismarton / Eisenstadt 19, 20, 33, 34, 74, 87, 197, 203, 209
 Kisvárdai 209
 Kittsee *lásd* Köpcsény
 Klausenburg *lásd* Kolozsvár
 Kobersdorf *lásd* Kabold
 Kolozsvár / Klausenburg / Cluj 209
 Komárom-Esztergom vármegye / megye 209, 210
 Koppenhága 133
 Košice *lásd* Kassa
 Koszovó / Novi Pazar 80
 Köpcsény / Kittsee 19, 33, 203, 210
 Körmend 210
 Kőszeg 210
 Közel-Kelet 15
 Közép-Európa 31, 34, 70
 Kraszna 38

L

Lackenbach *lásd* Lakompak
 Lajtaújfalu 197
 Lakompak / Lackenbach 33, 203
 Leiden 133
 Lendava *lásd* Lendva
 Lendva / Lendava 210
 Lengyelország 15, 17, 27, 34, 78, 79, 172
 Léva / Levice 210
 Levice *lásd* Léva
 Lipany (Lipjanyi) *lásd* Héthárs
 Liptószentmiklós / Liptovský Mikuláš 210
 Liptovský Mikuláš *lásd* Liptószentmiklós

London 117
Losonc / Luèenec 211
Lovasberény 19, 33, 197, 211
Luèenec *lásd* Losonc

M

Mád 211
Magyarkanizsa 19
Magyarláros / Târgu Lăpu^o 211
Magyarország *passim*
Makó 211
Máramaros / Mármaros 80, 211
Máramarossziget / Sighet 78, 80
Marghita *lásd* Margitta
Margitta / Marghita 211
Máramaros *lásd* Máramaros
Marosvásárhely / Târgu Mure^o
211
Mátészalka 211, 212
Mattersdorf *lásd* Nagymárton
Mezőkövesd 212
Michalovce *lásd* Nagymihály
Miskolc 212
Mohács 172
Morvaország (Moravia) 18, 31,
34, 59, 60, 66, 69, 72–74, 197; *lásd*
még Cseh–Morvaország
Mukaèveve *lásd* Munkács
Munkács / Mukaèveve 78, 80, 212

N

Nagyatád 212
Nagybánya / Baia Mare 212
Nagyecsed / Ecsed 213
Nagyilonda / Ileanda 213
Nagykálló / Kálló 77, 181, 213
Nagykanizsa 72, 73, 198
Nagykároly / Carei 213
Nagykőrös 213
Nagykunság 213
Nagymárton / Mattersdorf /
Mattersburg 33, 70, 197, 198,
203, 213
Nagymihály / Michalovce 83, 214

Nagyszombat 164
Nagyszőlős / Vinohradiv / Sze-
lis 214
Nagyvárad / Várad / Grosswar-
dein / Oradea 158, 214
Németkeresztúr / Deutschkreutz
/ Sopronkeresztúr 19, 33, 132,
133, 198, 203
Németország 11, 14, 15, 51, 54, 55,
61, 63, 65, 76, 95, 101, 119, 130,
133, 139–142, 183
Neusatz *lásd* Újvidék
New York *lásd* Brooklyn
Nikolsburg 20, 197
Nógrád vármegye / megye 214,
215
Novi Pazar *lásd* Koszovó
Novi Sad *lásd* Újvidék

NY

Nyíregyháza 131, 134, 135, 140
Nyugat-Európa 11, 13, 14, 17, 78,
119, 126

O

Óbuda *lásd* Budapest
Olaszliszka 79
Oradea *lásd* Nagyvárad
Oroszország 15, 126, 130, 172
Ózd 212, 215

Ö

Ödenburg *lásd* Sopron

P

Paks 33, 67–69, 75, 199, 215, 216
Palesztina / Palaestina 15, 71,
123–125, 139
Palota *lásd* Várpalota
Palotaváros *lásd* Várpalota
Pápa 33, 65, 67, 72, 199, 216
Párizs 117
Pásztó 118
Pécs 216

Perzsia (Irán) 15
Pest (Pilis-Solt-Kiskun) vármegye / megye 38, 49
Pest *lásd* Budapest
Pesterzsébet *lásd* Budapest
Piešťany *lásd* Pöstyén
Porcsalma 217
Pozsony / Pressburg / Bratislava 19, 21, 22, 26, 28, 33, 48, 51, 68, 70-72, 87, 135, 136, 170, 199, 217; Pressburg-Schloßberg / ~-Várhegy 21, 22, 199
Pozsony vármegye / megye 199
Pozsony-Váralja 48
Pöstyén / Piešťany 217
Prága (Praha) 34, 35, 61, 75
Pressburg *lásd* Pozsony
Przemysl 78
Putnok 215

R

Rákospalota *lásd* Budapest
Rechnitz *lásd* Rohonc
Reteag *lásd* Retteg
Retteg / Reteag 217
Rohonc / Rechnitz 19, 33, 74, 199, 217
Románia 15, 122

S

Salaj *lásd* Szilágy vármegye
Săpânþa *lásd* Szaplonca
Sarkad 218
Sáros vármegye / megye 218
Sárospatak 218
Sárvár 118
Satmar / Szatmár (Brooklyn) 78
Sátoraljaújhely 78, 79, 218
Satu Mare *lásd* Szatmárnémeti
Selyp 118
Senica *lásd* Szenice
Senta *lásd* Zenta
seva kehillot lásd Hét község

Sieniawa (Galicia) (Lengyelo.) 78
Sighet *lásd* Máramarossziget
Siklós 218
Siófok 218
Somber / Sombor *lásd* Zombor
Somogy vármegye / megye 130, 218, 219
Sopron / Ödenburg 26, 30, 218, 219
Sopron vármegye / megye 196, 197
Sopronkeresztúr *lásd* Németkeresztúr
Stomfa / Stupava 19, 20, 199
Stupava *lásd* Stomfa

SZ

Szabolcs vármegye / megye 127;
Szabolcs-Szatmár vármegye / megye 173
Szamosújvár / Gherla 219
Szaplonca / Săpânþa 80
Szatmár / Szatmárnémeti / Satu Mare 17, 19, 130, 219; *lásd még* Satmar
Szatmár vármegye / megye 78, 130; Szatmár-Bereg vármegye / megye 219
Szatmárnémeti *lásd* Szatmár
Szeged 30, 51, 72, 219, 220
Székesfehérvár 74, 178, 220
Szekszárd 220
Szelis *lásd* Nagyszőlős
Szenice / Senica 220
Szentés 220
Szerencs 212
Sziget *lásd* Máramarossziget
Szilágy vármegye / megye / Salaj 221
Szilézia 28
Szlovákia / Szlovenszko 221
Szlovenszko *lásd* Szlovákia
Szolnok 221
Szombathely 221

T

Tapolca 130, 144, 221
 Tapolcsány / Teplicany 221
 Târgu Lăpuș *lásd* Magyarlâpos
 Târgu Mureș *lásd* Marosvásárhely
 Tasnád / Tãnad 222
 Tãnad *lásd* Tasnád
 Tata 19, 199, 222; Tata-Tóváros
 222
 Temes vármegye / megye 222
 Temesvár / Timișoara 23, 222
 Teplicany *lásd* Tapolcsány
 Timișoara *lásd* Temesvár
 Tiszaeszlár / Eszlár 127–137, 140,
 142, 191–194
 Tiszafüred 222
 Tiszavasvári / Búdszentmihály 203
 Tokaj 131, 201, 222, 223; Tokaj-
 Hegyalja 223
 Tolna vármegye / megye 202,
 203, 207, 223
 Torna 223
 Torontál vármegye / megye 130
 Törökország 15, 123

U

Újhely *lásd* Sátoraljaújhely
 Újpest *lásd* Budapest
 Újvidék / Neusatz / Novi Sad
 223

Ungvár / Uhorod 68, 223
 Utrecht 133
 Uhorod *lásd* Ungvár

V

Vaja 223
 Vámospécs 206
 Várad *lásd* Nagyvárad
 Várpalota / Palota / Palotaváros
 224
 Varsó / Warszawa 184
 Vas vármegye / megye 210, 224
 Vasvár 126
 Vereckei-szoros 172
 Veszprém 183, 224
 Vinohradiv *lásd* Nagyszőlős

W

Warszawa *lásd* Varsó
 Wien *lásd* Bécs
 Wrocław *lásd* Breslau
 Würzburg 184

Z

Zaránd 38
 Zemplén vármegye / megye 77,
 79, 218, 224
 Zenta / Senta 224
 Zombor / Somber / Sombor 225
 Zsámbék 225

Hungaria Judaica

Szerkeszti Komoróczy Géza

ISSN 0865-1345

MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó

Megjelent

1. Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. ISBN 963 7450 11 4. 1991. 244 old., 69 térkép, 122 zsinagóga alaprajza, 90 egyéb építészeti rajz
2. Haraszi György, *Magyar zsidó levéltári repertórium, I: Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján*. Két kötetben. ISBN 963 7450 76 9. 1993. 746 old.
3. Scheiber Sándor, *Magyar zsidó folyóiratok és hírlapok bibliográfiája, 1847–1992*. A szerző kézírata alapján sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi, újabb anyaggal kiegészítette Barabás Györgyi. Előszó: Komoróczy Géza, „Magyar sajtó erdejében zsidó fák, facsoportok.” ISBN 963 7450 77 7. 1993. 417 old., fénykép melléklet
4. Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga: Otto Wagner fiatalkori főműve Budapesten*. Fordította Zwickl András. A Függelékben: Haraszi György, „A Rumbach utcai zsinagóga és hívei”. ISBN 963 7450 78 5. 1993. Kötve, 119 old., 104 fekete–fehér fénykép, 4 színes képtábla
5. Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei. Emlékezések, dokumentumok*. Szabolcsi Miklós előszavával. ISBN 963 7450 84 X. 1993. 453 old., fénykép melléklet
6. *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*. Közéteszi Schweitzer József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga. I. Rész: Adattár. Függelékben: A magyarországi izr. hitközségek szervezete, 1868–1950. Két kötetben. ISBN 963 04 4023 7. 1994. 890 old.
7. Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Strbik Andrea, *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. Szerkesztette Komoróczy Géza. Két kötetben. ISBN 963 4750 96 3. 794 old., 500 fekete–fehér fénykép, 56 oldal színes képmelléklet. – Második, javított kiadás: 1995
8. Jacob Katz, *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870*. Fordította Pap Mária. ISBN 963 04 5261 8. 1995. 237 old.
9. Moshe Carmilly-Weinberger, *A zsidóság Erdélyben. (A kezdetektől 1944-ig)*. ISBN 963 508 001 8. 1995. 390 old., 47 fénykép („Erdélyi rabbik galériája”, 1–47), 3 térkép

10. Strbik Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon. A Magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája (1635–1995)*. ISBN 963 508 012 3. 1999. 247 old.
11. Péchi Simon *kiadatlan rabbinikus írásai: Az Atyák mondásai – Pirqé ávot fordítása (1620/21)*. A marosvásárhelyi kéziratból kiadta, kíséző tanulmányokkal és magyarázatokkal ellátta Koltai Kornélia. ISBN 963 508 082 4. 1999. 171 old., 26 old. héber szöveggel
12. Shlomo J. Spitzer, *Die Rabbiner Ungarns, 1944. (Die orthodoxen Gemeinden) – Orthodox rabbi Magyarországon, 1944.* Unter Mitarbeit von Moshe A. Z. Künstlicher. Deutsch von Chaja Bathia Markovitsch. ISBN 963 508 059 X. 1999. 201 old.
13. Szabolcsi Bence, *Zsidó kultúra és zenetörténet. Tanulmányok*. Összeállította és sajtó alá rendezte Kroó György. Szöveggondozás és bibliográfia Wilhelm András. Előszó Kroó György és Szabolcsi Miklós. ISBN 963 508 083 2. 1999. 301 old.
14. A jelen kötet
15. Cvi Moskovits, *Jesivák Magyarországon. Adalékok a zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásának történeti értékeléséhez*. ISBN 963 508 088 3. 1999. 55 old.

A borítón:

Széder-tál.

Kézi festésű herendi porcelán,
a XIX. század közepe.

(Magyar Zsidó Múzeum)

Frankl Aliona és Lugosi Lugo László felvétele, 1994

Osiris Kiadó, Budapest

A kiadásért felel az Osiris Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő Galgóczi Andrea

Sorozatterv Környei Anikó

A nyomdai előkészítés az Osiris Kft. munkája

Tördelő Sörfőző Zsuzsa

Nyomta és kötötte a Széchenyi Nyomda Kft.

Győr 99.K-2036

Felelős nyomdavezető Nagy Iván ügyvezető igazgató

ISSN 0865-1345 (Hungarica Judaica)

ISSN 1219-2201 (Osiris könyvtár)

ISBN 963 379 702 0

„A magyarországi zsidó emancipáció, történeti távlatból, vagyis ha összegezzük mindazt, ami 1867-től napjainkig történt, úgy tűnik fel, kudarc volt. A történeti valóság azonban az, hogy a zsidó kortársak számára az emancipáció az évtizedeken át tartó szívós küzdelemnek a csúcspontját jelentette. A XIX. század második felében a zsidóság többségében joggal volt büszke a teljes polgári jogegyenlőség megvalósulására. Ez a jogegyenlőség megerősítette az egyéni érvényesülést és a közösség tekintélyét. Növelte a zsidóság befolyását, politikai és főként gazdasági tekintetben, mind Magyarországon, mind a nyugat-európai államokban.”

Nathaniel Katzburg a magyarországi zsidóság jeles történetírója. Neves rabbik, könyvnyomtatók, tudósok családjából származik, ő maga Izraelben a Bar-Ilan Egyetem ny. professzora. Jelen tanulmányában, amely eredetileg héberül jelent meg, a magyarországi zsidó történelem másfél évszázadának főbb folyamatait mutatja be, külön figyelemmel az orthodoxia helyzetére.

1480 Ft

ISBN 963 379 702 0

9 789633 797020

NATHANIEL KATZBLURG • Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon

O 22. 877 A